

**AZƏRBAYRCAN RESPUBLİKASI MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ ADINA ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

VÜQAR MİKAYIL OĞLU ƏHMƏD

**MİR CƏFƏR PİŞƏVƏRİNİN HƏYATI,
MÜHİTİ VƏ YARADICILIĞI**

10.01.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Filologiya elmləri doktoru
alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi məsləhətçi:

filologiya elmləri doktoru, professor,
akademik Y.Məmmədəliyev
adına mükafat laureatı

TEYMUR ƏKBƏR OĞLU ƏHMƏDOV

BAKİ - 2004

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL M.C.Pişəverinin həyatı və mühiti.....	11
1. M.C. Pişəverinin uşaqlıq və gənclik illəri. Əmək fəaliyyətinin Bakı mərhələsi.....	11
2. İctimai-siyasi mübarizə yollarında. Gilan Respublikasının xarici işlər naziri. On bir il həbs divarları arxasında.....	20
3. Milli azadlıq və milli-demokratik mətbuat naminə yaşanan ömür.....	28
a) Azərbaycan Rza şah diktaturası dövründə.....	33
b) Azərbaycan Rza şahdan sonra.....	35
II FƏSİL M.C. Pişəverinin ədəbi-bədii yaradıcılığı.....	78
1. İlk qələm məhsulları. Şerlərinin dil və üslub məziyyətləri.....	78
2.M.C.Pişəvəri nəsrinin mövzu və ideya, bədii təsvir və ifadə xüsusiyyətləri.....	84
III FƏSİL M.C. Pişəverinin ədəbi-tənqidi fikirləri.....	112
1. M. C. Pişəvəri ədəbiyyatın bədii-estetik funksiyası, tərbiyəvi əhəmiyyəti, ictimai-tarixi rolu barədə.....	112
2.M.C.Pişəverinin klassik və çağdaş ədəbi əsərlərə münasibəti.....	135
3. Dilimizin «rişəsi xalqımızın qanında və ürəyindədir». M.C.Pişəvəri və ana dili.....	148

IV FƏSİL M.C. Pişəvərinin publisistikası.....	161
1. «Hümmət»dən başlanan yol. «Açıq söz»ün müxbiri. «Hürriyyət» qəzetinin məsul redaktoru. «Həqiqət»in baş yazarı.....	161
2. «Acır» qəzetinin naşiri və mühərriri. Demokratik və azad mətbuat uğrunda «Azərbaycan» qəzetinin yenidən təsisini.....	184
3. M.C.Pişəvəri publisistikasının xüsusiyyətləri	207
NƏTİCƏ	220
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	225

GİRİŞ

. Son illərdə beynəlxalq aləmdə baş verən əsaslı ictimai-siyasi dəyişikliklər ədəbiyyat tariximizin (eləcə də, ümumiyyətlə mədəni tarixi dəyərlərin) bir sıra məsələlərinə məlum ideoloji qadağaları aradan qaldırdığı üçün onlara yenidən baxmağa şərait yaranmışdır. Sovet-rus imperiyasının süqutundan sonra dünya xəritəsində siyasi mənzərə dəyişmiş, xalqlar doğma ana dillərini, milli adət-ənənələrini, mənəvi - mədəni dəyərlərini yenidən öyrənib tədqiq etməyə, təkmilləşdirib zənginləşdirməyə başlamışlar.

Hər bir xalqın maddi-mənəvi dəyərləri sırasında onun ədəbiyyatının xüsusi yer tutduğu yaxşı məlumdur; ədəbiyyat - millətin tarixi-iqtisadi-siyasi və bədii-estetik xarakteristikasını verən başlıca mənbələrdəndir. Xalqın həyat salnaməsi, psixologiyası, dünya duyumu haqqında zəngin məlumat verən ədəbiyyat tariximizin bir çox görkəmli nümayəndələrinin həyat və yaradıcılıqları layiqincə öyrənilmiş, ayrı-ayrı görkəmli şəxsiyyətlərin bioqrafiyası, ədəbi irsinin xalqın tarixində oynadığı rolu araşdırılmışdır. Bu baxımdan ədəbiyyatımızın Quzey Azərbaycan qolu daha geniş miqyasda öyrənilmiş, nəşr olunmuş, təbliğ edilmişdir. Bunun üçün Nizami, Nəsimi, M.P.Vaqif, M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, N.Nərimanov, C.Cabbarlı, S.Vurğun, S.Rüstəm, S.Rəhimov və s. kimi görkəmli sənətkarların ədəbi irslərinə və ya yaradıcılıqlarına həsr edilmiş elmi-tədqiqat əsərlərini xatırlamaq kifayətdir (1;2;3;4;6;7;8;15;16;17;18). Təəssüf ki, ideoloji qadağalar və uzun illər boyu mədəni əlaqələrin zəif inkişafı səbəbindən Güney Azərbaycan ədəbiyyatı kifayət qədər araşdırılıb nəşr edilməmişdir. Quzey Azərbaycanında yaşayıb yaratmış Xətib Təbrizi, Qətran Təbrizi, Arif Ərdəbili, Əssar Təbrizi, Zeynalabdin Marağalı, Əvhədi, Qövsü Təbrizi, M.Ə.Möcüz kimi sənətkarların ədəbi-bədii irsi geniş tədqiqata və araşdırmalara layiq olan tükənməz bir xəzinədir.

Bu sahədə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığındakı boşluğu doldurmaq üçün Milli EA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu nəzdində Cənubi Azərbaycan şöbəsi yaradılmış, burada çalışan əməkdaşların qüvvəsilə M.Şəhriyar, B.Q.Səhənd, doktor Cavad Heyət və başqalarının həyat və yaradıcılığı ilə bağlı müxtəlif canlı yazılar dərc olunmuş, əsərləri nəşr edilmişdir.

Son illər dünyanın siyasi xəritəsində meydana gələn dəyişikliklər, 72 ildən sonra Quzey Azərbaycanın müstəqillik yoluna yenidən qədəm qoyması, genişlənməsi, milli kökə daha əsaslı qayıdışın başlanması Azərbaycan ədəbiyyatının Cənub qolunun daha geniş miqyasda araşdırılmasını zəruriləşdirmişdir. Bu zərurətin ifadəsi kimi orta və ali məktəblərin ədəbiyyat dərsləri proqramlarında tarixilik prinsipi zəminində bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatının təmsil olunması tələbinə bu və ya digər dərəcədə əməl edilmişdir.

Tarixi ədalətsizlik nəticəsində ikiye bölünən vahid dilli, vahid soyköklü, tarixi birliyə malik xalqın salnaməsinin son iki əsrindəki fərqli cəhətlər onun dilinin inkişafına, bədii-mədəni sərvətinin qorunmasına mane ola bilməmişdir. Ümumilikdə bədii təfəkkürün nümunələri olan əsərlər yaranma məkanından, sənətkarın yaşadığı ictimai-iqtisadi mühitdən asılı olmayaraq xalqın mədəni-mənəvi irsinin ayrılmaz tərkib hissəsi olmaq ləyaqətini qoruyub saxlamışdır. Həmin irsin tədqiqi, təbii ki, ədəbi-bədii dəyərlərimiz haqqında daha dolğun, zəngin və sistemli təsəvvür bütövlüyü yaranmasına imkan verir. Bu baxımdan Güney Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsinin əsas forması onun görkəmli nümayəndələrinin, həyatı və irsi sonrakı mərhələlərdə qaynaq olanların bioqrafiyasının, mühitinin, ictimai fəaliyyətinin, ədəbi-bədii, publisistik yaradıcılıqlarının müasir dövrün tələbləri yönündən öyrənilməsi ən doğru yol olardı.

Pişəvərinin satirik şeir yaradıcılığı

Güney Azərbaycan ədəbiyyatında ictimai-siyasi, ədəbi-bədii, publisistik və tərcüməçilik fəaliyyətinin miqyası, genişliyi, rəngarəng və zənginliyi ilə

seçilən böyük şəxsiyyətlərdən biri Mir Cəfər Pişəveridir (Cavadzadə Xalxalı). Güney Azərbaycanda dünyaya göz açan Mir Cəfər 13 yaşında olarkən dövrün iqtisadi, ictimai bəlaları onun ailəsini də Bakıya köçməyə məcbur etmişdir. O, Quzey Azərbaycanda təhsilini davam etdirməklə yanaşı işləməyə başlamış, siyasi fəaliyyət meydanına atılmışdır. İran Sosial Demokrat Partiyasının Qafqazdakı təşkilatlarında fəaliyyət göstərən M.C.Pişəveri elə burada mətbuat aləminə qədəm qoymuş, "Azərbaycan cüzi layənfəkki İran", "Hürriyyət" qəzetlərində müxbir və redaktor kimi çalışmışdır. O, eyni zamanda iranlıların "İdtihad" mədrəsəsində müəllimlik etmişdir. 1920-ci ildə İrana qayıdan Pişəveri demokratik hərəkatın genişlənməsində fəallıq göstərmiş, Gilan Respublikasının xarici işlər naziri işləmiş, İran Kommunist Partiyasının qurultayında iştirak etmiş, "Həqiqət" qəzetinin nəşrinə də nail olmuşdur. İrana qayıtdıqdan sonra həbs edilərək on bir il «Qəsri-Qacar» zindanında yatmış, 1941-ci ildə Rza xan diktatorluğu süqut etdikdən sonra həbsdən azad edilmişdir. Bundan sonra daha əzm və qətiyyətlə siyasi mübarizə meydanına atılmış, "Acır" qəzetinin nəşrinə başlamış, "Mətbuatın azadlıq cəbhəsi" adlı leqal təşkilatın işini canlandırmış, Azərbaycan Demokrat Firqəsini yaradaraq ona rəhbərlik etmiş, Azərbaycan Milli Hökumətinin baş naziri olmuşdur. Bütün bunlarla yanaşı M.C.Pişəveri ədəbi tənqidlə məşğul olmuş, hekayələr yazmış, ictimai-siyasi publisistikanın gözəl nümunələrini qələmə almış, tərcüməçilik bacarığını nümayiş etdirmişdir. Azərbaycanda inqilabi hərəkat tarixinin salnaməsi üçün mənbə, qaynaq rolu oynayan məqalə və xatirələr yazmış, tarixi məruzə və nitqlər söyləmişdir. Qısa, lakin Azərbaycan xalqının mübarizələr və dövlət quruculuğu tarixi, mədəniyyətinin inkişafı salnaməsi ilə sıx bağlı olan bir ömür yaşamış, bütün varlığı ilə Azərbaycana, onun sabahı və gələcəyinə bağlı olmuşdur. M.C.Pişəveri 1947-ci ildə müəmmalı şəkildə avtomobil qəzasına düşüb dünyasını dəyişir. Onun adı və fəaliyyəti bir neçə il diqqətdən kənar qalmışdır. 80-ci illərdən etibarən onun əsərlərinin toplanıb, tərcümə olunmasına başlanmış, nəşr edilmişdir. Azərbaycanda demokratik

hərəkət tarixinin araşdırılma prosesində M.C.Pişəverinin xidmətləri qeyd olunmuşdur.

Güney Azərbaycanda M.C.Pişəverinin çoxcəhətli fəaliyyətini öyrənmək istiqamətində müəyyən iş görülmüşdür. Güney və Quzey Azərbaycanda yazılmış məqalə, xatirə və kitablar, publisistik və bədii əsərlər əslində onun zəngin irsini, gələcək nəsillərə örnək olacaq həyat yolunu öyrənmək sahəsində ilkin addımlar sayıla bilər. Bu yönümdən görkəmli ictimai-siyasi xadimin, yazıçı, tərcüməçi və ədəbiyyatşünasın, qüdrətli publisist və bacarıqlı mühərririn, dövlət xadiminin həyat yolunun, ədəbi-bədii və publisistik irsinin daha geniş miqyasda, elmi-tədqiqat üslubunda öyrənilib qiymətləndirilməsi, Azərbaycan xalqına çatdırılması çağdaş Azərbaycanşünaslıq elminin qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir. Yanar zəka, güclü erudisiya sahibi olan, ana dilində və farsca əsərlər yaratmış M.C.Pişəverinin fəaliyyəti və yaradıcılığı, əvvəldə də qeyd olunduğu kimi, zəngin və çoxsaylı olmuşdur. M.C.Pişəverinin həyatı və irsinin xalqın tarixi, ədəbiyyatı, publisistik dəyərləri kontekstində öyrənilib qiymətləndirilməsi əslində tarix, ədəbiyyatşünaslıq, curnalistika, hüquq və dövlət quruculuğu nəzəriyyəsi sahəsində çalışan mütəxəssislərin birgə, əlaqəli fəaliyyətləri ilə mümkün ola bilər. M.C.Pişəverinin həyatı və yaradıcılığının (ədəbi, bədii, publisistik və tənqidi əsərlərinin) doktorluq dissertasiyası şəklində tədqiqini bu istiqamətdə aparılacaq araşdırmalar sahəsində bir addım kimi qiymətləndiririk.

Dissertasiyanın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi M.C.Pişəverinin sistemli şəkildə bioqrafiyasını işləməkdən, bədii, publisistik əsərlərinin mövzu və ideya xüsusiyyətlərini, bədii məziyyətlərini, Azərbaycanda milli-demokratik hərəkatın inkişafında xidmətlərini açıqlamaqdan, bunlara müasirlik baxımından qiymət verməkdən ibarətdir. Bu çoxcəhətli məqsədə nail olmaq üçün qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoymuşuq:

- M.C.Pişəverinin həyatı, ədəbi-bədii və publisistik irsinin təhlili və ictimai fəaliyyətinin başlıca istiqamətləri barədə məlumat vermək;

- satirik şerhlərinin və bədii nəsrinin mövzu və ideya istiqamətlərini şərh etmək;
- ədibin tərcüməçi peşəsinə münasibətini açıqlamaq;
- qüdrətli publisist, istedadlı təşkilatçı-redaktor kimi fəaliyyətini açıqlamaq;
- Azərbaycan xalqının demokratiya və azadlıq uğrunda mübarizəsinin milli-bəşəri xarakteristikasının M.C.Pişəvərinin fəaliyyəti təmsalında şərh etmək;
- M.C.Pişəvərinin həyat və yaradıcılığının müasirlik baxımından qiymətləndirmək.

Bu vəzifələrin həlli nəticəsində M.C.Pişəvərinin ədəbiyyatşünaslıq, bədii ədəbiyyat və publisistikamıza verdiyi töhfələri aşkarlamaq, bunların elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək imkanları reallaşacaqdır.

Mövzunun işlənməsi. M.C.Pişəvərinin adı vəfatından sonrakı illərdə müəyyən dərəcədə kölgədə qalmışdır. Doğrudur, Quzey Azərbaycana mühacirət etmiş həmvətənləri arasında onun həyatı, faciəli ölümü barədə gizli söz-söhbətlər gəzmişdir. Stalinin ölümü və Bağırovun məhkəmə prosesindən sonra Mir Cəfər Pişəvəri haqqında, onun ədəbi-bədii, publisistik irsi, ictimai-siyasi fəaliyyəti barədə yazılar mətbuatda görünməyə başlayır. Bu sahədə ilk sistemli iş filologiya elmləri doktoru prof. H.Məmmədşadəyə məxsusdur. Müəllif 1955-ci ildə müdafiə etdiyi "İnqilabçı, curnalist, yazıçı Pişəvəri" adlı namizədlik dissertasiyasında M.C.Pişəvərinin irsini bir inqilabçı, bir curnalist və yazıçı kimi tədqiq etmişdir. H.Məmmədşadə görkəmli şəxsiyyətin bioqrafiyası ilə bağlı ilkin olaraq məlumat vermiş, daha çox onun publisistik yazılarını araşdırmış, "Zindan xatirələri dəftərindən" adlı povestini təhlilə cəlb etmişdir. Əlbəttə, H.Məmmədşadənin bu sahədəki xidmətlərinə kölgə salmaq niyyətində olmadan obyektivlik naminə deyək ki, müəllif Pişəvərinin "Müsavat" hakimiyyətinə tənqidi münasibətlərini tədqiqatın aparıldığı illərin ideoloji çərçivəsindən bir qədər "dərindən düşürmüş", Pişəvərinin əsərlərində olmayan fikirləri də, "Müsavat"ı pisləmək naminə montajlar edərək, müsavətçiləri dilimizi təhqir etməkdə, kəndliləri ağır həyata sövq etməkdə, milli ədəbiyyatımıza maneələr törətməkdə günahlandırmışdır. Lakin bu və ya digər ideoloji təhlil qüsurlarına baxmayaraq həmin əsər M.C.Pişəvərinin həyatı və

şəxsiyyəti, yaradıcılığı haqqında yazılmış ilk tədqiqat əsəri kimi dəyərlidir. Sonrakı illərdə M.C.Pişəverinin anadan olmasının 90, 100 illiyi münasibətilə Azərbaycan Demokratik Firqəsinin yaranması və fəaliyyəti mövzusunda araşdırmalar aparılmış, qəzet və curnallar vasitəsilə geniş oxucu kütləsinə çatdırılmışdır. Bu baxımdan M.İbrahimov, C.X.Hacıyev, Ə.Əminzadə, T.Musəvi, H.Ciddi, M.Çeşməzər və başqalarının qələm məhsulları təqdirəlayiqdir (56, s.77-105; 51, № 95,1944; 37, s.5-26). 1984-cü ildə "Azərnəşr" Azərbaycan Demokrat Firqəsinin banisi və rəhbəri M.C.Pişəverinin "Seçilmiş əsərləri"ni (99) çapdan buraxdı. Təxminən 24 çap vərəqi həcmində olan əsərin əvvəlində "Redaktordan" başlıqlı hissədə M.C.Pişəvəri "Görkəmli siyasi və ictimai xadim olmaqla yanaşı, həm də gözəl alim, qüdrətli publisist, istedadlı yazıçı" (99, s.4) kimi təqdim olunmuşdur. Kitabda Mir Cəfər Pişəverinin həyat və fəaliyyəti haqqında bir çap vərəqi yarım həcmində bəhs olunmuşdur (99. s.5-26). Burada əsas yer Pişəverinin İranda və Azərbaycandakı inqilabi fəaliyyətinin təhlil və təsvirinə verilsə də, Mir Cəfər Pişəverinin ictimai fəaliyyəti ilə sıx bağlı olan publisistik və ədəbi yaradıcılığı sahəsinə də toxunulmuşdur. Lakin burada da onun ədəbi-bədii yaradıcılığı, tərcümələri, publisistikası, ümumiyyətlə əsərlərinin dil-üslub xüsusiyyətləri geniş işıqlandırılmamışdır. "Azərbaycan klassik irsi" seriyasından "Elm" nəşriyyatı tərəfindən buraxılmış 3 cildlik "Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası"nda (19, 1,2,3 c.) Güney Azərbaycan şair və yazıçılarından, o cümlədən M.C.Pişəverinin şeirləri, hekayələri və s. nəşr olunmuşdur (20, 3c).

M.C.Pişəverinin həyatı onun ictimai fəaliyyəti ilə daha çox əlaqəlidir. Həmin fəaliyyət isə Azərbaycan xalqının muxtariyyət qazanmaq uğrunda mübarizəsi salnaməsi ilə sıx bağlıdır. 1906-1946-cı illərdə İranda milli azadlıq və demokratik hərəkat məsələləri müxtəlif dövrlərdə H.Həsənov, İ.İbrahimi, Ş.Cavadi, Ə.Əmidi-Nuri, V.Duqlas, V.İqelton, C.Lençovski, R.Fray, S.Zəbih və başqaları İranda demokratik hərəkat tarixindən yazarkən Azərbaycan Demokrat Partiyasının fəaliyyətinə işıq salır, xalq hakimiyyətini obyektiv dəyərləndirirlər. Azərbaycan Milli Hökumətinin tarixi isə, bəllidir ki,

M.C.Pişəverinin həyat və fəaliyyəti ilə yaxından əlaqəlidir. Bu baxımdan mövcud tədqiqatları təhlil süzgəcindən keçirən, Azərbaycan Demokrat Partiyasının yaranması, azadlıq hərəkatının qələbəsi və xalq hakimiyyəti tədbirlərinin həyata keçirilməsi uğrunda mübarizəsi məsələlərini şərh edən M.M.Çeşməzərin kitabı (24) tarixi dəyərinə görə seçilir.

Haqqında bəhs etdiyimiz bu araşdırmaların əksəriyyəti M.C.Pişəverinin ictimai-siyasi fəaliyyətinin şərhini və təhlilinə həsr olunmuşdur. Lakin bu görkəmli tarixi şəxsiyyətin həyatı, mühiti və ədəbi-bədii yaradıcılığı bütövlükdə geniş miqyasda tədqiq olunmamışdır. Həmin tədqiqatlarda Pişəverinin həyatı, mühiti və ədəbi-bədii yaradıcılığı ilə bağlı problemlər sistemli şəkildə qələmə alınmamış, onun şerləri, hekayələri və povesti, tənqidi məqalələri, dil üslubu haqqında geniş elmi-nəzəri fikir söylənilməmişdir. Bu mənada təqdim olunan əsər Mir Cəfər Pişəverinin bir siyasi xadim, ədib, publisist və mühərrir kimi yaradıcılığının tədqiqinə həsr olunmuş bir təşəbbüs kimi dəyərləndirilməlidir.

Tədqiqatın obyektini M.C.Pişəverinin həyatı, mühiti, şerləri, povest və hekayələri, ictimai-siyasi publisistikanın nümunələri əsas tədqiqat obyektini kimi götürülmüşdür. Tədqiqata həmçinin Pişəverinin həyatı və fəaliyyəti, yaradıcılığı haqqında elmi, elmi-publisistik əsərlər, sənət, sənətkarlıq, tərcümə sənətinin prinsipləri, bədii nəsrin spesifikasiyası, poetika, sənət və həyat, ədəbi növ və canrlar, publisistik canrlar, ictimai-siyasi hərəkatın bədii ədəbiyyata təsiri və s. məsələlərlə bağlı V.A.Belinski, M.Qorki, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Rəsulzadə, N.A.Çernişevski, N.Nərimanov, M.Cəfər, M.Arif, Y.Qarayev, T.Əhmədov, H.Məmmədzadə və başqalarının fikir və mülahizələri də daxil edilmişdir.

Elmi yenilik. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq M.C.Pişəverinin həyatı, mühiti, şer və nəsr yaradıcılığı, elmi və siyasi publisistikası, həyatının başlıca qayəsini təşkil edən ictimai-demokratik fəaliyyəti, ədəbi düşüncə və mülahizələri, əsərlərinin bədii təsvir və ifadə vasitələri, dil-üslub xüsusiyyətləri tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Elmi yenilik faktiki materiallarla yanaşı, tədqiqatçının İranda elmi ezamiyyətdə olarkən aşkara çıxardığı müəlliflərin fikirlərinin də tədqiqata daxil

edilməsində və onlar barədə söylənilmiş elmi-tənqidi mülahizələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın təcrübi əhəmiyyəti. Göstərmək lazımdır ki, tədqiqat M.C.Pişəverinin həyatı, mühiti, ictimai fəaliyyəti, şair, nasir, publisist və mühərrir kimi ədəbi-bədii irsinin təhlilini verməklə, bütövlükdə, aşkara çıxarılan yeni faktlar əsasında yaradıcılığının araşdırılmasına kömək göstərə bilər. Pişəverinin həyatı, mühiti, çoxsahəli yaradıcılığı, ictimai-siyasi fəaliyyəti barədə fikirlərdən onunla bir dövrdə yaşayıb yaratmış şəxsiyyətlərin, ədəbi-bədii irsi barədə araşdırmalarda da istifadə etmək olar.

Dissertasiyada əhatə olunmuş materiallardan və onlar barədə elmi-nəzəri mülahizələrdən Güney Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında tədqiqatların aparılmasında, "Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı" və ya "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" adlı çoxcildli əsərin hazırlanmasında bir mənbə kimi istifadə etmək faydalı olar.

Tədqiqatın metodoloji əsasını Aristotel, V.A.Belinski, N.A.Çernişevski, M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, F.Köçərli, N.Nərimanov, habelə M.Rəfil, C.X.Hacıyev, S.Vurğun, M.İbrahimov, M.Hüseyn, M.Cəfər, B.Nəbiyev və başqalarının ədəbiyyat, sənətkar və zaman, bədii tərcümə, döyüşkən publisistika və s. barədə ədəbi-nəzəri, curnalistika nəzəriyyəsinə aid fikirləri, ideya və mülahizələri təşkil edir. Həmçinin dissertant Ə.Sultanlı, Y.Qarayev, Ə.Mirəhmədov, T.Əhmədov, İran tədqiqatçılarından Ə.Lahuti, B.Ələvi, Məlikülşüəra Bahar, Cəlaləddin Mirzə, Sadıq Hidayət, Kəsrəvi Təbrizi, Mirzadə Eşqi, Hüseyn Məkki və başqalarının əsərlərindən istifadə etmişdir (40;41;42;50;54;58;61;62;64;71;80;81;102;105 və s.). Tədqiqat dissertant tərəfindən nəzəri-tipoloji və tarixi-müqayisəli metodlar əsasında aparılmışdır.

Aprobasiya. Dissertasiya Milli EA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsində hazırlanmışdır. Mövzu əlaqələndirmə Şurasının 1993-cü il problemi ilə əlaqəli təsdiq olunmuş, başlıca tezislər. İnstitutun Elmi şurasında, müxtəlif konfrans və seminarlarda dinlənilmişdir. Dissertasiya mövzusunda müəllif 37 ç.v. həcmində iki

monoqrafiya (27; 111;) ümumi həcmi 4 ç.v. olan 6 broşüra və çox saylı məqalələr çap etdirmişdir (28; 29;30;31;32;33;). Bu mövzuda kitabları və məqalələri haqda mətbuatda mütəxəssis alimlərin müsbət xarakterli resenziyaları və fikirləri dərc edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqat giriş, dörd fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL

M.C. PİŞƏVƏRİNİN HƏYATI VƏ MÜHİTI

"Mən azad doğulmuşam, azad da dünyadan gedəcəyəm. Həbslər, sürgünlər, əzablar və iş-gəncələr mənim azad fikrimin, sağlam əqidəmin və sarsılmaz inamımın qarşısını almağa qadir olmamışdır".

M.C.PİŞƏVƏRİ.

1. M.C.Pişəvərinin uşaqlıq və gənclik illəri

Əmək fəaliyyətinin Bakı mərhələsi

Vəzifə, amal və idealından asılı olmayaraq hər bir insanın həyatı-bioqrafiyası, gördüyü işlər, iştirakçısı olduğu hadisələr, yaratdığı əsərlər (ədəbi, təsviri, tətbiqi və ya musiqi sənət əsəri olub-olmaması əsas deyil) ümumilikdə xalqın tarixinin müəyyən dövrü, mədəniyyət salnaməsinin müəyyən səhifələri, ictimai-siyasi-fəlsəfi-bədii fikrinin inkişafı mərhələsi ilə əlaqəlidir. Bu baxımdan diqqət veriləndə hər bir sənətkarın dünyagörüşü və əqidəsinin, həyat qayəsinin yaranıb formalaşmasında onun doğulub böyüdüüyü, fəaliyyətə başladığı mühitin, tarixi-ictimai-iqtisadi dövrün böyük, daha dəqiq desək, həlledici təsiri vardır. Dünyagörüşü və həyata münasibətin formalaşmasında, fəaliyyət sahəsi – peşə seçilməsində mühit istiqamətverici faktor kimi əhəmiyyətli rol oynayır. Doğulub böyüdüüyü ailənin iqtisadi durumu, onunla ünsiyyətdə olanların əqidə, məslək bütövlüyü, həyat ideali insana güclü təsir göstərir. Həmin şəxsin əhatə olunduğu, onun ailəsinin də tərkib hissəsi olduğu mikro və makro mühit, ümumiyyətlə əqidə, əxlaq, mənəviyyat və həyat amalı üçün qaynaq, vasitə və mənbə kimi mühüm rola malikdir. Bunu bəşər tarixində özünəməxsus yer tutan şəxsiyyətlərin ömür yolu, həyat

səhifələri təsdiqləyir. Belə tarixi şəxsiyyətlərin sırasında "Görkəmli siyasi və ictimai xadim olmaqla yanaşı, həm də gözəl alim, qüdrətli publisist, istedadlı yazıçı"(99, s.6) Mir Cəfər Pişəvərinin özünəməxsus yeri vardır.

x

x

x

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Avropa ölkələrinin yarımmüstəmləkə bir vəziyyətə saldığı İranda ictimai-iqtisadi durum son dərəcə acınacaqlı idi. Şahlığın despotik qayda-qanunları, istibdad idarəçilik üsulları dövlət quruluşunun başlıca səciyyəvi tərəfləri idi. Xalqın var-dövləti, ağır əmək hesabına qazandığı yaşayış vasitələri zorla onun əlindən alınır.

İranda yeraltı və yerüstü sərvətlərini çapıb talayan, gəmilərə yükləyib İngiltərə, Fransa və Amerikaya aparan yadelli qəsbkarlar tarixi prosesdə başlıca hərəkətverici qüvvə olan fəhlə sinfinin yetişməsi üçün şərait və imkan verən sənayenin inkişafını hər vasitə ilə ləngidirdilər. Nəticədə torpağı əlindən çıxmış, heç bir kənd təsərrüfatı əmlakı olmayan minlərlə işsiz meydana gəlmişdi. Onlar yaşamaq, ailələrini dolandırmalı idilər. Bunun üçün bir məkan vardı: sənayecə az-çox inkişaf etmiş Rusiya, Rusiyanın neft sənayesinin ürəyi olan Bakı şəhəri. Tədqiqatçıların göstərdiyi kimi, səfalet və yoxsulluğun doğma vətəninə didərgin saldığı yüz minlərlə mövsümçü fəhlə hər il İranın şimal əyalətlərindən Rusiyaya, Zaqafqaziyadan tutmuş Peterburqadək iş axtarmağa gəlirdi (34, s.86). Onların böyük əksəriyyəti Bakı neft mədənlərində ağır şəraitdə günəməzd işləyirdilər.

Güney Azərbaycanda mədəniyyət və maarifin vəziyyəti də yaxşı deyildi. Ana dilində dərs keçilmirdi, mövcud mollaxana və ya kənd mədrəsələrində ancaq imkanlı ailələrin övladları təhsil alırdılar. Qəzet və curnallar ucqarlara çatdırılmırdı.

Əvvəldə, qeyd olunduğu kimi, kəndlilərin bəziləri özlərini və ailələrini dəhşətli aclıq və dözülməz haqsızlıqların pəncəsindən xilas etmək üçün vətənlərini tərk edib şimala – çar Rusiyasına axışırdılar. Onlar daha çox Bakıya üz tutmuşdular. Çünki Bakı xarici sərmayədarların və milli

burcuaziyanın fəaliyyəti nəticəsində iqtisadi, mədəni cəhətdən inkişaf etmiş neft sənayesi mərkəzinə çevrilmişdi. Güclü rəqabət neft hasilatını artırmağı və bu isə istər-istəməz işçi qüvvəsi tələb edirdi. Ona görə də əsrin əvvəllərinə doğru Bakı neft mədənləri yaxın ölkələrdən olan müxtəlif xalq və etnik qruplara mənsub olan yoxsulları özünə cəlb edirdi. Kapitalist Bakısında bütün fəhlələr üçün, xüsusilə "həmşəri" adlanan Güney Azərbaycandan gəlmiş fəhlələr üçün iş və yaşayış şəraiti nə qədər çətin və nə qədər ağır olsa da, öz vətənlərində keçirdikləri vəziyyətlə müqayisə etdikdə əlverişli idi. Bunu nəzərə aldıqda hər il İrandan orta hesabla 200 min nəfərin Rusiyaya, xüsusilə Qafqaz şəhərlərinə gəlməsinin səbəbləri aydınlaşır (119, s.200).

C.Məmmədquluzadə bu tarixi faciəyə bir soydaş-sənətkar yanğısı ilə toxunaraq yazırdı ki, "İran xəzinəsi boşdur. Bunları, bu fəhlələri orada kənd təsərrüfatı da cəlb etmir... orada bütün torpaq xanların, nüfuzlu mollaların, şahzadələrin və hər cür qolçomaqların əlindədir: əkinçi və muzdur isə tər tökə-tökə yeri əkib, ondan taxıl çıxaranda, bütün bu taxılı aparır mülkədarların anbarına, özü də öz ailəsilə yenə ac qalır... Vətəninə, arvadını və uşaqlarını qoyub qaçır..., çünki onun arvadı və uşaqları acdırlar. O bizə gəlir ki, çörək qazansın və bu çörəklə arvad və uşaqlarını saxlasın" (65, 506, 507). "Cırımcındırda, ac, yorğun, dilənçilərə oxşayan bu yazıqların taleyi çox vaxt daha acınacaqlı olurdu: onlar nəinki burada öz ailələri üçün çörək qazanırdılar, hətta öz qohumlarını da burada itirirdilər" (65, 3c, 508).

" Yazıq İran fəhlələri"nin faciəsi bunlarla qurtarmırdı. Öz evini və ailəsini tərk edib, bir tikə çörək dalınca şəhərdən şəhərə getməyə məcbur olan bu fəhlələri xarici ölkələrdə İran hökumətinin konsulları və fərraşbaşıları rahat buraxmırdılar; bu binəsiblərdən müxtəlif bəhanələrlə pul qoparıb, onları qul kimi kapitalistlərə satır, ailələrinə göndərmək üçün illər boyu min əzabla topladıqları bir neçə manatı da bu müftəxorlar mənimsəyirdilər.

Ədəbiyyatımızın demokratik nümayəndələrini öz vətənindən uzaq düşmüş bu yoxsulların ağır vəziyyəti düşündürür, onların məşəqqətli həyatını bədii, publisistik yazılarında təsvir və təhlil etməyə, bəlaları göstərməyə çalışırdılar. Bu baxımdan XX əsrdə yaşayıb yaratmış sənətkarların ədəbi-

bədii və publisistik irsi həmin dövrün ictimai-iqtisadi, mədəni mühiti, vəziyyəti bir ayna kimi əks etdirirdi. Bu baxımdan böyük ədib Zeynalabdin Marağayinin "Səyahətnameyi-İbrahim bəy" əsəri böyük tarixi-ədəbi dəyərə malikdir. Müəllif romanın birinci cildində Qəzvin, Ərdəbil, Marağa, Urmu, Təbriz səyahətlərində, Batumi, Tiflis və Bakıda gördüyü ağır, məşəqqətli həyat tərzini, faciəli insan talelərini qəlb ağrısı ilə qələmə almış, Cənubi Azərbaycan fəhlələri haqqında təfsilatilə danışmış, onları vətəninə tərk etməyə məcbur edən İran hakim təbəqəsinə nifrətlər yağdırmışdır (60, s.19-291).

Güney Azərbaycan mövzusunda sadıq qalan C.Məmmədquluzadə İran yoxsullarının, köçkünlərin halına həmişə diqqət yetirmiş, "Binəsiblər", "Xeyir-dua" ilə kifayətlənməmiş, "Molla Nəsrəddin" səhifələrində də bu mövzuya yer ayırmışdı. Belə ki, böyük demokrat-humanist curnalda "həmşərilər" haqqında təkrar - təkrar yazır, onlara dərin humanist münasibət bəsləyərək hüququnu müdafiə edir, bu binəsibləri vətəninə avara edən feodalları, xarici ölkələrdə də onların canından əl çəkməyən konsulları kəskin satira atəşinə tuturdu (65. 2c, s. 76, 97, 365 və s.).

İranda elə kənd olurdu ki, onun əhalisi zalım ərbabın azgınlığı və zülmündən kütləvi surətdə qaçır və bəzən kənd tamamilə xarabazara çevrilirdi. Dərin müşahidə qabiliyyəti olan Cəlil Məmmədquluzadə bu vəziyyəti ümumiləşdirərək belə yazırdı: "Əvvəllər İranın bir kəndinə yolum düşəndə görərdim ki, o kəndin ağası, ya mollası buğdanı doldurub anbarlara, amma kənddə rəiyyət görsənmir. Soruşardım: "bunlar hara gedib", cavab verərdilər ki: acından dağılıblar Rusiya torpağına!" (65, s.98).

Göründüyü kimi, Azərbaycan ədəbiyyatında M.F.Axundovun əsərlərindən başlanan Güney Azərbaycan mövzusu sonrakı dövrlərdə nəinki bədii, eləcə də publisistik əsərlər üçün daimi mövzu olmuş, dini fanatizm və despotizm üsuli-idarəsinin təsiri ilə daha da geri qalmış İranda yaşayan soydaşlarımızın ağır iqtisadi vəziyyəti, ictimai-siyasi fəaliyyətsizliyi, mədəniyyət və maarifinin geriliyi C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, N.Nərimanov, M.S.Ordubadi və b. sənətkarlarla yanaşı, o taylı bilik, zəka və qələmə sahiblərini də düşündürmüşdür. Z.Marağayinin epik lövhələrdə qələmə

aldığı ictimai-siyasi-iqtisadi bəlalar M.Ə.Möcüz kimi tənqidi təfəkkür sahiblərini də düşündürmüşdür.

Özü on illərlə vətənindən uzaqda yaşamağa məcbur olan Mirzə Əli Möcüz bu mühacirətin səbəbini bədii-ekspressiv şəkildə belə mənalandırırdı:

"Vətəndən əl çəkib, ay yar, getməyim, neylim,
Buyur görüm, güzəranı hanı bu viranın?
Yəqin bilin ki, qədəm basmaz özgə torpağa,
Vətəndə xoş keçsə ruzigarı insanın". (74, s.25)

Mühacirət edən Güney Azərbaycan zəhmətkeşləri, Bakıya və Rusiyanın sair şəhərlərinə gəldikdən sonra qabaqcıl sinfi şüura malik olur, inqilabi hərəkətdə iştirak edir və beləliklə, mübarizə məktəbi keçirdilər. Bunlar daha dünənki geridə qalmış əhval ruhiyyəli kəndlilər deyil, az-çox inqilabi şüur və iqtisadi, ictimai motivli mübarizə təcrübəsinə malik fəhlələr idilər. Onların çoxu zalımlara qarşı mübarizə əzmilə vətənə qayıdırdılar. İctimai şüurca az-çox dəyişən İran fəhlələri vətənə qayıtdıqdan sonra burada müəyyən təşkilatlanma prosesi gedirdi. Beləliklə, XIX əsrin sonu, XX əsrin ilk illərində İranda ictimai-iqtisadi partlayış üçün tarixi zəmin yaranırdı.

Mir Cəfər Seyid Cavad oğlu Cavadzadə Xalxali 1892-ci ildə belə ictimai-iqtisadi, mədəni mühitin səciyyəvi olduğu bir kənddə - Güney Azərbaycanın Xalxal mahalındakı Zivə obasında (Zaviyə-sadat) anadan olmuşdur. Yoxsul ruhani atasından oxuyub yazmağı öyrənmiş, kənddə ilkin təhsil almışdı. Zaviyədə ağaların özbaşınalığı, feodalların zülmü Seyid Cavadın da ailəsindən yan ötürmüşdü. Kəndlilərin məşəqqətli həyatı hələ uşaqlıq çağlarından Pişəvərinin xatirində dərin iz buraxmış, onu düşündürmüşdür. Bu acı uşaqlıq xatirələri sonralar Cavadzadə yaradıcılığında özünün bədii əksini tapmışdır. Belə ki, görkəmli ictimai xadim, böyük ədib uşaq vaxtlarında müşahidə etdiyi hadisələri – soyuq qış günlərində kəndlilərin bir parça çörək dalınca şəhərlərə getmələrini,ərbablının və xanların zülmü nəticəsində onların tərki-vətən olmalarını, bir çox

həmvətənlərinin Bakı mədənlərinə pənah aparmalarını və faciəli, acınacaqlı həyat səhnələrini sonralar əsərlərində tez-tez yad etmişdir:

"Kəndlilərin həyatı ağır keçirdi, məhsul illik ehtiyacı ödəmirdi. Camaat əkindən ayrı işlə də məşğul olmalı idi... Mənim yaxından tanış olduğum qonşu kəndlilərin vəziyyəti hələ uşaqılıqdan ürəyimi ağrıdır, ruhumu incidir, vicdanımı yerindən tərpədirdi, məni üsyankar edirdi.

Ürəyim yanırıdı, ruhum mütəəssir və narahat olurdu. Dodaqlarım gülməyə açılmırdı. Bütün kəndlilər belə idi, anam da belə idi, qonşularımız və dost-aşnalarımız da başqa cür ola bilməzdilər. Biz hüquqsuz, arxasız qulların və əsirlərin içində yaşayırdıq" (160, № 40, 1943).

Mövcud iqtisadi vəziyyətin ağırlığı, hüquqsuzluq və mənəvi sarsıntılar özünəməxsus əxlaqi-mənəvi mühiti olan Seyid Cavadın ailəsindən də yan ötüşmürdü. Odur ki, 1905-ci ildə Cavadzadələr ailəsi Bakıya köçməyə məcbur olur. Onda Mir Cəfər Cavadzadənin 13 yaşı vardı. Bakının Bülbülə kəndində məskunlaşan Seyid Cavad oğlunun təhsilinə xüsusi diqqət vermişdir. Bakıda "İttihad" məktəbinə daxil olan Mir Cəfər 1913-cü ildə təhsilini başa vurub, 21 yaşında ilk əmək fəaliyyətinə başlamışdır.

O dövrün başlıca maarifçilik şüarlarından biri dünyəvi təhsil verən məktəb şəbəkəsinin genişləndirilməsi idi. Bunu Azərbaycan xalqının maariflənməsi kimi tarixi zərurət tələb edirdi. Uşaqılıq və gənclik illərini geniş bilik və mükəmməl savada malik olmaq naminə sərf etmiş Mir Cəfər, N.Nərimanovun "Məktəb, məktəb! Bizi ancaq o xilas edər!" fikrini-ideyasını bir növ həyata keçirmək niyyətilə 1913-cü ildə indi qəsəbəyə çevrilmiş Xırdalan kəndində məktəb təşkil etmişdir. S.M.Qənizadə, H.Mahmudov, S.S.Axundov, M.Mahmudbəyov, N.Nərimanov kimi xalqın balalarına dünyəvi təhsil, özü də ana dilində təhsil vermək istəyən sələfləri tək M.C.Pişəvəri də uşaqlara "təhsil etməyə" böyük həvəsi olduğunu qeyd edirdi: "Məktəbi bitirdikdən sonra müəllim oldum. Təhsil etməyə, kitab oxumağa olan böyük həvəsim sayəsində iyirmi yaşa çatanadək bütün boş vaxtlarımı kitabxanalarda keçirərdim. Tarix, ədəbiyyat və fəlsəfə sahələrinə aid kitablara daha çox meyl göstərərdim. Belə bir mövqedə birinci dünya müharibəsi və onun ardınca böyük Rusiya inqilabı

baş verdi" (160. № 91, 1943). Birinci dünya müharibəsi illərinin hadisələri, daha sonra 1917-ci ildə Rusiyada baş verən inqilabi hərəkət "vətəninin və millətinin nicat və səadətinin Rusiya inqilabçılarının istədikləri quruluşun əldə edilməsinə bağlı" (138, № 458, 1917) olduğunu söyləyən Mir Cəfəri yerindən tərpədərək siyasi mübarizə meydanına atır (99, s.6).

Özünün mübarizə meydanına daxil olmasının səbəbini Pişəvəri iki faktorla əlaqələndirirdi. Özünü "Rusiyada yaşayan millətlərin azadlıq mübarizəsində yaxından iştirak etmiş İran gənclərindən" biri hesab edən Xalxalini "bu şərəfli fəaliyyətə cəlb edən"(138, № 458, 1917) amillər aşağıdakılar idi: "azadlıq uğrunda mübarizə işinə böyük rəğbət"; «mənsub olduğu millət haqqında düşüncələr» (138, № 458, 1917).

Azadlıq uğrunda mübarizəyə böyük rəğbət, mənsub olduğu millət haqqında düşüncələri "Mir Cəfər Seyid Cavadzadə" imzası ilə dərc olunmuş məlumatın müəllifini sistemli, şüurlu və ardıcıl mübarizə meydanına təhrik edirdi. Az sonra 1918-ci ilin yanvarında Mir Cəfər Pişəvəri artıq İran Demokrat Partiyası Bakı təşkilatının "Azərbaycan cüzi layənfəkki İran" qəzetində əməkdaşlığa başlayır. "Bu dövrdə ən çox fəaliyyət göstərən mühərrirlərdən"(52,s.26) biri kimi səciyyələndirilən M.C.Pişəvəri qəzetin ilk nömrələrindən başlayaraq qələm məhsullarında İran mütərəqqi ictimai qüvvələrinin fəaliyyətindən, Rusiyada yaradılan fəhlə-kəndli hökumətindən, Avropa müstəmləkəçilərinin, xüsusən İngiltərə hökumətinin həyata keçirdiyi cinayət faktlarından söhbət açır, fikir və mülahizələrini əsaslandırmağa çalışırdı(155, №1-2, 1918). Hələlik mətbuat aləmində ilkin addımlarını atan mühərririn yazılarında diqqəti cəlb edən başlıca cəhətlər aşağıdakılar idi:

1. Müəllif İranda yaşayan xalqların düşdükləri ağır vəziyyətin ictimai-siyasi səbəb və amillərini aydın görür, yanılmadan göstərirdi, o, həqiqəti söyləyirdi.

2. Pişəvəri "vaxtın çatdığını, yatmaq zamanı deyil, iş görmək lazım olduğu" fikirini (12, №5, 1919) qətiyyətlə irəli sürür, irtica və imperializm,

müstəmləkəçilik və despotizm əleyhinə mübarizədə İran xalqlarının ittihad və ittifaqının təmin olunmasını başlıca şərt hesab edirdi (155, №1-2, 1918).

1919-cu ilin ortalarında Məhəmməd Fətullazadə, Yusif, Yəqub və Bəhram Ağazadənin zəmanəti ilə İran «Ədalət» Partiyasının Bakı təşkilatı sıralarına daxil olan Pişəvəri eyni zamanda tərəqqipərvər iranlıların açdıqları "İttihad" mədrəsəsində müəllimlik edir, partiyanın tapşırıqlarını yerinə yetirir, üstəlik "Hümmət" sosial-demokrat qrupu ilə əlaqə saxlayırdı. Onun N.Nərimanovla əməkdaşlıq etməsi ictimai şüurunun genişlənməsinə güclü təsir göstərirdi (99, s.6-7).

Pişəvəri bioqrafiyası ilə tanışlıq göstərir ki, o, qəlbinin və aqlının hökmü ilə mübarizə meydanına atıldığı ilk dövrlərdən başlayaraq hadisələrə qiymət vermək, xalqı azadlığa çıxarmaq yolunda əsl fədai kimi çarpışmaq istəyirdi. Bu mübarizədə o, ilkin vasitə olaraq mətbuatı götürmüş, müəllimlik fəaliyyəti ilə yanaşı, publisistika aləminə daxil olmuşdu. Əslində bu, tarixi bir forma idi, dünya miqyaslı inqilabçıların fəaliyyətində özünü təcrübədə təsdiq etmiş bir vasitə sayılırdı. Dövrünün fəlsəfi, tarixi və ədəbi mənbələrini öyrənməyə böyük marağı olmuş M.C.Pişəvəri "Açıq söz" qəzetindən sonra İran Sosial Demokrat Partiyasının orqanı olan "Azərbaycan" və "Hümmət" qəzetlərində yazılar dərc etdirir.

Pişəvərinin "Azərbaycan" qəzetində iştirakı uzun müddət davam etmir, çünki o "Azərbaycan" qəzetinin ziddiyyətli və məhdud cəhətləri ilə razılaşa bilmirdi.

Partiyanın mətbu orqanını yaratmaq zərurətini duyan M.C.Pişəvəri Ədalət Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin tapşırığı ilə 1919-cu ilin iyun ayında "Hürriyyət" qəzetini təsis edir, onun məsul redaktoru olur. "Hürriyyət" qəzeti nəşrə başlayan vaxt Azərbaycanda Demokratik Respublika yaradılmışdı.

1918-1920-ci illərdə Pişəvəri Bakıda qızgın publisistik fəaliyyət ilə məşğul olur, "Hürriyyət" qəzetini idarə etməklə bərabər, "Azərbaycan fəqərəsi", "Zəhmət sədasi", Fəqərə sədasi", "Bakı fəhlə konfransının Əxbarı" qəzetlərində kəskin mövzulu məqalələri ilə çıxış edir. Bu dövrdə gənc ictimai

xadim, eyni zamanda Gənc İşçilər İttifaqının orqanı olan "Yoldaş" curnalının da məsul redaktoru vəzifəsində çalışır.

Pişəverinin "Hürriyyət"də çalışdığı dövr onun bioqrafiyasının ən qaynar illərindəndir. O, həmin vaxtlarda dərc olunan yazılarında çürümüş şahlıq üsuli-idarəsini, hakim dairələrin ikiüzlü siyasətini, yuxarı dairələrdəki satqınlığı, eləcə də İngiltərənin İranda yürütdüyü siyasəti təsvir, təhlil və tənqid edirdi. Bu baxımdan onun "İngiltərə və İran" adlı məqaləsi mübarizəyə çağırış ruhu ilə maraq doğurmuşdu. Müəllif İran millətini əlinə silah alıb öz hüququnu qorumağa və istiqlaliyyətinin düşməni olan İngiltərəni məmləkətlərindən çıxarmağa çağırırdı (142, №24, 1919).

Rusiya inqilabının o dövr üçün əhəmiyyətini dəyərləndirən Pişəveri "Hürriyyət" səhifələrində milyonların arzu və istəyini ifadə edərək yazırdı ki, "qaranlıqdan usanmış, iyənmiş, nifrətlənmiş bəşəriyyət artıq işıqlı bir aləmə keçmək istəyir". Daha sonra müəllif milli təəssübkeşlik hissi ilə onu da qeyd edirdi ki, dünyanı yeniləşdirib, ziyalandıran, əlbəttə, Şərqin parlaq günəşi altında yaşayanlar olacaqdır (142, №39, 1919).

Azərbaycanda Sovet Hakimiyyəti qurulduqdan sonra Pişəveri yenə də bir çox qəzet və curnallarda fəal surətdə iştirak edir və onların bir neçəsində məsul vəzifələr daşıyır. Bir müddət sonra «Ədalət» Partiyasının tapşırığı ilə Gilana göndərilir.

2. İctimai-siyasi mübarizə yollarında. Gilan Respublikasının xarici işlər naziri. On bir il həbs divarları arxasında.

Səttarxan hərəkatının acılı - şirinli təəssüratlarını bayatı, mahnı və dastanlarda obrazlı-bədii dillə tərənnüm edən xalq zülm və istibdad zəncirindən xilas olmaq istəyirdi. Rusiyada baş verən inqilab Avropanın bir sıra ölkələrində geniş əks-səda doğurmuş, milli ucqarlarda çar imperiyası öz yerini hələ əsl niyyəti çox sonralar üzə çıxacaq bolşevik hökumətinə – proletar diktaturasına vermişdi. Azərbaycanda Demokratik Cümhuriyyət devrilmiş, xalq demokratik islahatlar yoluna çıxarıb, azadlığı dadızdırmış «Müsavat» Partiyasının liderləri qırmızı terrorun qurbanları olurdular. Bu dövrdə məsələnin mahiyyəti hələ zülm və əsarət altında inləyən millətlərə bəlli olmadığından inqilabi hərəkatın miqyası şaquli və üfiqi istiqamətlərdə genişlənirdi.

Həmin dövrdə İranın hər yerində, xüsusən Azərbaycan, Gilan və Xorasan əyalətlərində demokratik hərəkat güclənməkdə idi. İngilis qoşunları azadlıq yolunda çarpışan qüvvələrin təsiri ilə Qəzvinə doğru çəkilməmişdilər, Rəşt Cəngəlilər hərəkatının qüvvələri tərəfindən tutulmuşdu (117, s.17). Yaranmış vəziyyətdən istifadə etmək, ölkə daxilindəki demokratik qüvvələri vahid məcraya yönəltmək niyyətilə İran Ədalət Partiyası 1920-ci il may ayının 23-də Pişəverinin rəhbərliyi ilə Rəştə nümayəndə heyəti göndərir. Mirzə Kiçik xanla danışıqlara başlayan nümayəndə heyəti uğur əldə edir. 4 iyun 1920-ci il İran tarixinə Gilan Respublikasının elan edildiyi gün kimi yazılır. M.C.Pişəvəri Gilan Respublikasının xarici işlər naziri təyin olunur. Sonralar "Acır" qəzeti səhifələrində həmin dövrdə Cavadzadənin fəaliyyətini əks etdirən sətirlər dərc olunacaq.

Gilanda "Qəzet çıxarır, nitq edir, milli məqsədləri irəlilətmək xatirinə ən çətin və məsuliyyətli işləri öhdəmə götürürdüm. O vaxt mən gənc idim. İş, fəaliyyət və inam məni irəli çəkir, tanıtdırır, öz istəyimdən asılı olmayaraq

azadlıq mübarizləri sıralarında mənim üçün nüfuz və etibar qazandırır. ...səmimi dostlarımla birlikdə, o vaxt kənddə, şəhərdə, cəbhədə, top atəşləri altında irəliləyir və döyüşürdük. Ruhumuzu qidalandıran yalnız inam və əqidə idi"(160, №91, 1943).

Bu inam və əqidənin gücü ilə "Etidalıyın", "İttihadi-tərəqqi", "İttihadi-islam", "Demokrati-təşkili", "Demokrati-zidd-təşkili" kimi partiya və cəmiyyətləri İranın siyasi və ictimai həyatında əsaslı dəyişikliklər yaratmaq naminə birləşdirmək üçün onların daha etibarlı və daha nüfuzlu qərargahını yaratmaq lazım idi. Buna isə İran Kommunist Partiyasının yaradılması ilə nail olmaq mümkün idi. Bu zərurəti dərk edən İran «Ədalət» Partiyasının rəhbərliyi hələ 1920-ci ilin mayından hazırlıq və təşkilatı işlərə başladı (116, s.251). Həmin istiqamətdə Pişəvəri xüsusilə ciddi fəaliyyət göstərirdi.

1920-ci ilin iyun ayında 23 nəfərlik heyətlə birlikdə Ənzəli şəhərinə gedən Mir Cəfər Pişəvəri Cavadzadə və onun əqidə dostları İran Kommunist Partiyasının I qurultayını keçirirlər. Əlixanov, Sultanzadə, Mir Bəşir Qasimovla birlikdə rəyasət heyətinə seçilən Xalxali İran «Ədalət» Partiyasının xarici bürosunun fəaliyyəti barədə məruzə edir. Mərkəzi Komitə üzvlüyünə seçilən Pişəvəri həm də təbliğat üzrə Mərkəzi Komitə katibi təyin edilir (99, s.8-9).

Artıq İranda inqilabi-təşkilatçılıq bacarığı, demokratik ruhu, əqidə bütövlüyü və humanist təbiəti ilə seçilən beynəlmiləlçi M.C.Pişəvəri geniş kütlələr arasında böyük hörmət və nüfuz qazanmışdı. Bunun təsdiqi və ifadəsi olaraq o, Moskvada keçirilən III Kommunist İnternasionalının üçüncü konqresinə rəsmi nümayəndə seçilir. 1921-ci il iyun ayının 22-dən iyulun 12-nə kimi davam edən konqres Pişəvərinin həyatında müəyyən iz buraxır. Bəşəriyyətin azadlığı, insanların xoşbəxtliyi uğrunda mübarizəni özünün həyat amalı seçən Pişəvəri konqresdən sonra Tehrana dönüb, daha geniş fəaliyyət meydanına atılır. Böyük demokrat, istedadlı ədib, qüdrətli publisist mübarizələrlə dolu ömrünün həmin dövrünü səciyyələndirərək "Acır"ın səhifələrində dərc olunan qeydlərində yazırdı: "Cəngəl hərəkatı sona çatır-çatmaz biz Tehrandə fəal siyasi təşkilatlardan əlavə yeddi min nəfərdən artıq

üzvü olan Həmkarlar İttifaqının Mərkəzi Şurasını da yaratmışdıq. Həmkarlar İttifaqının Mərkəzi Şurası "Həqiqət" qəzetindən ibarət orqanını yarada bilmişdi. ...bir neçə məqalə istisna olmaq şərti ilə qeyd olunan qəzetin bütün baş məqalələri mənim qələmimlə yazılmışdır"(160, №91, 1943). 1922-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq fars dilində nəşr olunan qəzetin bütün baş məqalələri "Əhməd Pərviz" imzası ilə dərc edilirdi. Bu məqalələrlə o, zəhmətkeşlərin mənafeyi uğrunda, Amerika-İngiltərə imperialistləri, şahlıq üsul-idarəsi əleyhinə cəsarətlə mübarizə aparırdı.

"Həqiqət" qəzeti 1922-ci ilin dekabrında diktator Rza xan tərəfindən qapanılır. Bu tarixdən başlayaraq İranda bütün demokratik təşkilatlar və mətbuat sıxışdırılır, siyasi-ictimai xadimlər polis tərəfindən şiddətli surətdə izlənilir. Siyasi fəaliyyətini gizlin surətdə davam etdirməyə məcbur olan Pişəvəri İran KP MK-nın Cənub bürosunun məsul katibi kimi 1923-cü ilədək İsfahanda fəaliyyət göstərir. İran despotizmi dörd dəfə gizli fəaliyyət mərkəzini dağdır. Bu dəfə İran demokratları öz mətbuat fəaliyyətlərini Avropaya köçürürlər. Siyasi mübarizə davam edirdi. Lakin bu dəfə irtica daha qəti hücumla keçdi və ciddi təqiblər nəticəsində, 1930-cu ilin dekabrında Rza xan polisi tərəfindən tutulub siyasi məhbus kimi zindana salındı. Həbsdə qaldığı 11 il müddətində özünün siyasi və ədəbi fəaliyyətini davam etdirən ədib bir neçə bədii əsər yazır və bunların vasitəsilə mürtəce İran hökumətini ifşa edir. Kavə Bayat "Rza şah dövründə İran kommunistlərinin fəaliyyəti" adlı kitabda (129) Pişəvərinin istintaqının mətnini vermişdir. İstintaq zamanı verilən suallar əsasən onun tərcümeyi-halı ilə bağlıdır.

Pişəvərinin istintaqı

S. – Adınız və familiyanız nədir?

C. – Mircavad oğlu Mir Cəfər Pişəvəri, otuz beş yaşım var (Əslində otuz səkkiz – V.Ə.)*. Azərbaycanın Xalxal mahalındanam. İran və Şourevi

---

* İzah: bizə belə gəlir ki, Pişəvəri yaşını yuvarlaqlaşdıraraq bildirdiyindən «üç yaş» az söyləyib. Çünki bu istintaq zamanı, yəni 1930-cı ildə onun otuz beş yox, otuz səkkiz yaşı varmış. Əlbəttə, milli və siyasi mənsubiyyəti və fəaliyyətinə görə haqsız həbs olunmuş Pişəvəri yaşını istintaqda düz deməyə də bilirdi.

mədrəsəsinin müəllimiyəm. Ev adresim: Vəzarete Cənq Çaharrahi. İntixabiyyə küçəsinin içi, Mo aəyyədol Məmalekin evi, nömrəsi yoxdur. Bir qadınım və bir oğlum var.

S. – Neçə müddətdir Tehrandasınız?

C. – Üç il yarım, dörd il olar.

S. – Nə zamandan Şourəvi mədrəsəsinin müəllimisiniz?

C. – Bir il dörd aydır.

S. – Bundan əvvəl nə iş görərdin?

C. – Ticarət işinə baxardım. Kitab mağazam var idi.

S. – Kitabxananız harada idi?

C. – Rifahi Xiyabanında.

S. – Nə vaxtdan kitabxananız var idi?

C. – Təqribən iki il.

S. – Kitab satma işini nə üçün tərk etdiniz?

C. – Qazanc yox idi. Bir də ki, başqa iş tapmışdım.

S. – Şourəvi (sovet) mədrəsəsində nə dərs verirdiniz?

C. – Riyaziyyat fars dilində, tarix, coğrafiya, fars dili rus siniflərində.

S. – Ayda nə qədər gəliriniz var idi?

C. – Yüz iyirmi tükən alırdım.

S. – Nə zaman şourəvi mədrəsəsində müəllim oldunuz?

C. – 1929-cu ilin avqust ayında şourəvi mədrəsəsinə daxil oldum.

S. – İran tarixi ilə 1929-cu ilin avqustu nə zamandır?

C. – 1308-ci ilin şəhrivər ayının əvvəlləri.

S. – Kitabxanan olan zaman şərikin də var idimi?

C. – Şərik yox, ancaq şagirdim var idi.

S. – Neçə şagirdin var idi?

C. – Üç nəfər.

S. – Adlarını buyurun!

C. – 15 yaşında bir uşaq, adı Hacı Xan idi, familiyası yadımda deyil.

Onu kitabxanamın qonşuluğunda olan bir başmaq tikən mənə tanıtdırdı.

Başmaq tikənin adını bilmirəm. Ancaq familiyası Əmiryan idi. Ona gündə 4-5 qran verirdim. Yay tətillərindən sonra, mədrəsələr açılanda o da mədrəsəyə getdi. Mən dərsə getməyini bilmirdim.

Bir də Əli Şərqi idi ki, tanışlarımdan olan Ağayə Mirzə Hüseyn Xan Omid onu mənimlə tanış etmişdi. Yaşı çox olduğu üçün qərar qoymuşduq ayda 30-35 tümən ona verəm. O da bir müddət qaldı, sonra dedi ki, Mazandaranın dəmir yolunda bir iş tapmışam və getdi.

Bu iki şagirddən qabaq Məhəmmədخان Ənzabi adlı bir şagirdim var idi. Qohumlarımdan idi, xalam oğlu idi. O da gedib müəllim oldu. Sonra o iki nəfəri gətirdim. Şagirdlərimin hamısı bu 3 nəfər idi.

S. – Əli Şərqi neçə müddət sizin şagirdiniz oldu?

C. – İşə başlaması ilə qurtarması yadımda deyil, ancaq 3-4 ay olardı.

S. – Onun gündəlik maaşını verirdiniz, ya aylıq?

C. – Bəzən gündəlik alırdı, bəzən həftəlik alırdı, bəzən də ay başı alırdı.

Bu kitabxananın satışına bağlı idi.

S. – Getdiyi vaxt sizdən alacağı da var idi?

C. – Alacağı yox idi. Ancaq 5-6 gün əvvəl, təsadüfən onu xiyabanda gördüm. Məndən pul istədi. Mən də yüz tümən həddində ona bir çek verdim.

S. – Deməli, bu pulu ona borc verdiniz?

C. – Bəli.

S. – Onu əvvəldən tanıyırdınız mı?

C. – Yox.

S. – Öz dediyiniz kimi, bu yüz tüməni Əli Şərqi sizdən borc aldı?

C. – Bəli. Dedi ki, borcum var.

S. – Ona çek verəndə qəbz alıbsınız mı?

C. – Qəbz almadım.

S. – Məlum olur ki, siz o pulu müəyyən bir iş üçün veribsiz. İnanmaq olmaz ki, siz 100 tümən bir şəxsə verəsiniz və ondan heç bir qəbz də almayasınız.

Buyurun görək o pulu nə iş üçün veribsiniz?

C. – Buna görə ki, bir zaman mənim kitabxanamda işləmişdi və mən onu düzgün bir adam tanıyırdım. Bundan başqa, o pulu uzaq müddətə istəmirdi. Mən də bilirdim ki, o mənim pulumu ödəyəcək.

S. – Bəs nə üçün qəbz almadın?

C. – Ona görə ki, ona inanırdım və bu etiqadım onun kitabxanada işlədiyi zamandan yaranmışdı.

S. – Sizin ona bir belə ehtimadınızın olmağına baxmayaraq, yenə də gərək qəbz alaydınız. Çünki onun nə müəyyən yeri, nə də şəxsi təyinatı var idi ki, sizin dediyinizi qəbul edək. Məlum olur ki, siz qeyd olunan pulu müəyyən iş üçün ona veribsiz.

C. – Təkrar deyirəm, təkcə mən yox, habelə onu mənə təqdim edən də düzgün adam olmağını təsdiq edə bilər. Kitabxanada işlədiyi zaman nəzərimdə var idi ki, əgər xilaf iş görsə, Mirzə Hüseyn Xan Omidə müraciət edəm.

S. – Əvvələn, Əli Şərqinin sizin verdiyiniz çekdən əlavə, o qədər pulu var idi ki, sizdən borc almağa ehtiyacı yox idi. Saniyən, çox da ki, sizin ona etimad və inamınız həddən artıq idi, ancaq yeri, işi məlum olmayan və hər gün bir şəhərə gedən adama verdiyiniz pulun müqabilində nə üçün qəbz almadınız? Belə məlum olur ki, o pulu siz müəyyən xərclər üçün ona veribsiz.

Buna sözlünüz var?

C. – Bu sualın cavabını yuxarıda vermişəm.

S. – Əgər Əli Şərqi desə ki, sizdən aldığı 100 tükən başqa bir iş üçün imiş, yenə də həqiqəti danacaqsınız?

C. – Onda qəbul edərəm.

S. – Əgər Əli Şərqi çağırılı və sizin öz hüzurunuzda deyə ki, verdiyiniz pul başqa məqsədlər üçün sərf edilməli idi. Onda necə?

C. – Bəlkə də Əli Şərqi min söz deyəcək, mənə nə dəxli var. Mən onu düzgün bir adam kimi tanıyıram. O heç zaman yalan danışmaz.

S. – Bəs onun dediklərini nə üçün qəbul etməzsən?

C. – Qəbul edərəm.

S. – Bəs nə üçün yuxarıda rədd etdiniz?

C. – Birinci bu ki, belə söz deməz, ikinci bu ki, Əli Şərqi əgər hanki bir iş üçün verəcəyim pul haqqında bir söz desə, mən qəbul edərəm.

S. – Əli Şərqinin sizdən alacağı da var idi?

C. – Mümkündür ki, Əli Şərqi öz yanında məndən 10-15 ya, 20-25 tükənə qədər alacağını fikirləşə. Çünki işdən getdiyi vaxt mən maaşını tam hesabladım. Ancaq mənim zənnimcə məndən alacağı yoxdur.

S. – Əli Şərqi deyir, mənim Mir Cəfər Pişəveridən ki, siz olasız, 100 tükən alacağım var idi. Bu pulu da o bətdən almışam. Siz nə deyirsiniz?

C. – Mənim ona borcum yox idi.

S. – Bəs Əli Şərqi nə üçün belə deyir?

C. – Bilmirəm.

S. – Əgər Əli Şərqi sizdən 100 tükən alacağı olduğunu iddia edə, deyə ki, bu pulu alacağı rəbitədə sizdən alıbdır, düz deyir, ya yox?

C. – Yalan deyir.

Göründüyü kimi, Pişəverini həbs etmək üçün elə bir ciddi səbəb və əsas bilməyən müstəntiq onu dolaşdırmaq, necə deyərlər, dilindən söz almaq istəyir. Lakin məntiqsiz suallar məntiqi cavablarla heçə çıxarılır. Bu Pişəverinin istintaq vərəqəsində də müşahidə olunur. Burada da ədibin bioqrafiyası ilə bağlı maraqlı faktlar var.

Mir Cəfər Pişəverinin istintaq vərəqəsi (2)

(1309-10-9)

S. – Sizin əsl adınız və familiyanız nədir?

C. – Mənim familiyam əslində Pərvizdir. Bundan əvvəl də Cavadzadə adı ilə Tehranda məşhur idim və qəzetlərdə "Pərviz" imzası ilə məqalə yazardım.

S. – Bioqrafiyanızı buyurun.

C. – Azərbaycanın Xalxalı mahalında anadan olmuşam. 10 yaşına qədər Xalxalda idim. Sonra evimiz Xalxal ətrafında olan Əşayirlər vasitəsi ilə qarət olduğu üçün, ata-anamla birgə Rusiyaya getdim.

Orada həmyerlimiz olan bir müəllimin vasitəsi ilə Badkubədə (Bakıda – V.Ə.) mədrəsəyə oxumağa daxil oldum. Eyni zamanda orada işləyirdim də. Tazer zamanı ibtidai təhsilimi qurtardıqdan sonra Pedaqoci İnstitutu daxil oldum. Oranı da bitirdim. Bu zaman iki mədrəsədə dərs deyirdim. İranlıların Ettehad mədrəsəsində farsca, türkçə və şəriət dərslərini ibtidai sinif uşaqları üçün, Bakının 9 nömrəli bələdiyyə mədrəsəsində türk dili və başqa fənlər üzrə müəllim idim. Kommunistlik işləri başlananda da o mədrəsələrdə olardım. Sonra Gilanda inqilab baş verən zaman mən də Gilana gəldim və 2 ay Ehsanollah Xayənin dəstəsində oldum. Orada 2 ay qalandan sonra vəziyyətin yaxşı olmamağı üçün və bu məsələnin milli mənafeyə müxalif olacağı üçün istefa verib, Bakıya qayıtdım.

Bir müddət sonra xüsusi dərs oxuyurdum ki, darülfununa daxil olum. Ancaq rus dili fənnindən kəsildim.

Sonralar İrana gəlmək fikrinə düşdüm. Gilanda qarışıqlıq olduğu üçün orada müxtəlif dəstələrin olduğuna görə iş onlara qarışmaq istəməyirdim. Xorasan yolu ilə Tehrana gəldim. 2-3 ay işsiz qaldım. Sonra "Həqiqət" qəzetinin redaksiyasında mühərrir və tərcüməçi kimi işlədim. "Həqiqət" ruznaməsində işləyənlərin arasında ixtilaf olduğuna görə və bir yandan da qəzet bağlandığı üçün 2-3 aydan sonra yenə Bakıya qayıtmağa məcbur oldum. Orada müəllimliklə məşğul oldum (129, s.80).

İran Kommunist Partiyasının bir sıra qabaqcıl nümayəndəsi ilə birlikdə həbs edilən Pişəvəri Tehranın şimal-şərqində yerləşən məşhur «Qəsri-Qacar» həbsxanasında əzab-işgəncələrə davam gətirməli oldu. Həmin dövrdə həbsxanada başqa siyasi məhbus yox idi və İran siyasi polis idarəsi demokratlara hər cür divan tutmağa çalışırdı. Dustaqların böyük əksəriyyəti müqavimət və mətinlikləri ilə heyrət doğururdu: "Biz dayandıq, vuruşduq, aclıq elan edərək həftələrlə xörək yəmədik, haqq sözlərimizi dedik. Səsimiz

həmişə ucalırdı. ...Bizi hər an məhv etmək istəyirdilər. Ən yaxşı dostlarımızı itirdik. Özümüz də fiziki cəhətdən gücdən düşdük. Lakin əhval-ruhiyyəimiz qüvvətli olduğu üçün mübarizəni davam etdirdik" (98, s.111).

İran Kommunist Partiyasının görkəmli xadimi Tağı Əbülfət oğlu Ərani 1937-ci ilin aprelində 53 nəfərlə birgə «Qəsri-Qacara» gətirilir. Əraninin həbsxanada olması gənclər üçün bir məktəbə çevrildi. Gənc inqilabçılara öz təcrübəsini öyrədən Tağı Əbülfət oğlunun söhbətləri, şəxsi nümunəsi yetkin siyasi mübarizlər yetişməsi ilə nəticələnirdi.

1940-cı ildə Qəsr zindanından buraxılan M.C.Pişəvəri Kaşan şəhərinə sürgün olunur. Lakin bu da çox çəkmir, ciddi polis nəzarəti altında olan Xalxali təzədən zindana atılır.

Bu fakt bir daha təsdiq edir ki, Cavadzadə həmin dövrdə İranda gedən demokratik hərəkətdə başlıca simalardan biri imiş. Əqidəyə görə siyasətçi olan, "istiqlal ideyasının ölməzliyi"nə (M.Ə.Rəsulzadə) inanan Mir Cəfər Seyid oğlu Cavadzadə həbsdə keçən ömrünü ulu sələfi Xaqani kimi "Həbsiyyə" yaratmağa sərf edirdi: "Zindan xatirələri dəftəri" yazılırdı.

1921-ci ildə bağlanan Sovet-İran müqaviləsinin altıncı maddəsinə görə, SSRİ-yə qarşı İran ərazisindən təxribatçılıq bazası kimi istifadə edilərdisə, sovet qoşunları İranın şimal əyalətlərini öz cənub sərhədlərinin təhlükəsizliyi naminə tuta bilərdi. Belə bir vəziyyət yaranmışdı. İkinci Dünya Müharibəsi başlanmış, Rza şah və irticaçı hökumət alman faşistlərinin burada SSRİ-yə qarşı mübarizə aparmaq üçün bazalar yaratmaq fəaliyyətlərini genişləndirməyə şərait yaratmışdı. Alman kəşfiyyat idarələrinin təxribatçılığının miqyası genişlənirdi. Yaranmış gərgin vəziyyəti nizama salmaq, Cənubda yerləşən ölkədə yuva salmış alman faşistlərinin təhlükəsini ləğv etmək antifaşist ittifaqı üçün təxirəsalınmaz zərurətə çevrilmişdi (99, s.11). Odur ki, 1941-ci il avqust ayının 25-də Sovet ordusunun hissələri 1921-ci il müqavilənaməsinin müvafiq maddəsinə əsasən İrana daxil oldu. Eyni vaxtda ingilis qoşunları İranın cənub məntəqələrini tutdular. İranın sabiq şahı Rza şah iyirmi illik diktatorluğu dövründə törətdiyi cinayətlərdən qorxaraq

ingilis himayəçilərinin köməyi ilə ölkədən qaçdı. Siyasi dustaqlar azad edildilər. Lakin iyirmi illik bir dövrdə hökm sürmüş şahlıq recimi öz işini görmüşdü; ölkənin bütün tərəqqipərvər təşkilatları dağılmışdı (99, s.11).

Hər şey təzədən başlanmalı idi.

3. Milli azadlıq və milli-demokratik mətbuat naminə yaşanan ömür.

Diktatorluq reciminin təqib və cəza tədbirləri nəticəsiz qalmamışdı: ölkənin mütərəqqi qüvvələrinin böyük bir hissəsi məhv edilmiş, demokratik məramlı təşkilat və partiyalar qapanmış, onların liderləri on illər boyu zindanlarda olmazın əzablar çəkmişdilər. Şah ölkədən qaçsa da, şovinst irticaçı qüvvələr cənubda ingilislərə arxalanaraq yenə də xalqa zidd fəaliyyətlərini davam etdirirdilər.

Rus-sovet ordusunun tərkibində Güney Azərbaycana gəlmiş azərbaycanlı şair, yazıçı və curnalistlər öz soydaşlarına, İranın əsarət və yoxsulluq içərisində boğulan ölkə əhalisinin bir qisminə mənən də olsa, dayaq olurdular. Lakin məmləkətin özündə, onun milli-tarixi ənənələrini, etnik tərkib və geosiyasi cəhətlərini nəzərə alan bir ictimai təşkilat lazım idi. Çünki o vaxt "İranda təşkilat, mətbuat, cəmiyyət adlanası heç bir şey yox idi. Hətta bir yerə toplaşmaq belə tərəqqipərvər adamlar üçün çox təhlükəli idi"(99, s.12).

Möhkəm əqidəli siyasətçi olan M.C.Pişəvəri xaotik bir zamanda mövcud çətinlik və məhrumiyyətlərdən qorxmayaaraq yenidən mübarizəyə başlayır. Uzun illər həbsxana şəraitində yaşayıb, maddi sıxıntılara, polis aparatının sarsıntılarına dözmüş Pişəvəri öz amalı naminə qüvvə və bacarığını iki istiqamətdə səfərbər edir:

1. İranın və Güney Azərbaycanın mütərəqqi qüvvələrini özündə birləşdirən ictimai qurum təsis etmək;
2. İran demokratlarının məqsəd və məramını geniş kütlələrə çatdırmaq üçün mətbu orqan yaratmaq.

Mir Cəfər Pişəvəri öz ideya və əqidə dostları ilə birləşib "İran zəhmətkeşlərinin yeni qərargahını yaratmaq işinə başladı. Süleyman Möhsün

İsgəndərinin* evinə toplaşan məslək və əqidə dostları İran Xalq Partiyasının əsasını qoymaq istiqamətində ciddi təşkilati işlər görürdülər. Çoxillik ictimai-siyasi təcrübəsinə, çevik və məntiqi tefəkkür gücünə malik olan M.C.Pişəvəri İran Xalq Partiyasının Məramnamə və Nizamnaməsinin tərtibində, onun təbliğat aparatının formalaşmasında, nüfuzunun genişlənməsində qüvvə və bacarığını əsirgəmirdi. Bu illərdə o, dövrünün az-çox demokratik məzmunlu ədəbiyyatını öyrənmiş, xalqın sosial psixologiyasına əsaslanmaqla fəaliyyətinin istiqamətlərini müəyyənləşdirmiş, sələfləri C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyov, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Hüseynzadə və başqa qüdrətli publisistlərin ənənələri ilə qaynayıb qarışan bir üslubla qələmini işə salmışdı. "Acır"* qəzetini nəşr etmək istiqamətində gördüyü işlər bəhrəsini 1943-cü il may ayının 23-də verdi. Həmin tarix Pişəvəri bioqrafiyası ilə bağlı onlarca qəzet və curnallardan birinin salnaməsinin ilk günü oldu. Elə ilk nömrəsində qəzet redaktoru məramını əks etdirən baş məqalə vermişdi:

- ölkənin satqın hakim dairələrinin mənfur, iyrenc və xalqa düşmən təbiətini ifşa etmək;
- keçmiş diktator, despot hökumətlə əməkdaşlıq etmiş qorxulu, fitnəkar sosial qurum və zümrələrə qarşı qəti mübarizə aparmaq;
- İranda marksizm-leninizm ideyalarını təbliğ etmək;
- hər cür demokratiya və milli azadlıq hərəkatını boğan, bəşəriyyət üçün qorxulu, təhlükəli bir bəla olan faşizmə qarşı ardıcıl ideoloji fəaliyyət göstərmək;
- xalqı demokratik və milli ənənələrə söykənən bir ictimai qurum yaratmaq uğrunda mübarizəyə istiqamətləndirmək.

Bioqrafiyasının hər hansı bir günü və ayı İranda gedən azadlıq və demokratiya uğrunda mübarizə tarixi ilə sıx, qırılmaz tellərlə bağlı olan Pişəvərinin həyatının bundan sonrakı hər ilinin özü ayrılıqda bir tədqiqat

---

* S.M.İsgəndəri İran Xalq Partiyasının təsisçilərindən biri, eləcə də onun ilk sədri olmuş, 8 yanvar 1944-jü ildə vəfat etmişdir.

* "Ajır" fars sözüdür, "xəbər əlaməti", "xəbərdarlıq səsi", "fabrik fiti", "həyəcan" deməkdir.

əsrinin mövzusu, salnamə obyektinə ola bilər. Bu bioqrafiyanın sonrakı illərini ayrıca varıqlamaq, onun xidmətlərini araşdırmaq, ictimai, siyasi və publisistik fəaliyyətinin, onun bioqrafiyasının başlıca məzmununu kimi təhlil etmək zəruridir və lazımdır. Belə ki, onun həyat yolu fəaliyyəti ilə, fəaliyyət sahələri isə həyatının qayəsi ilə üzvi vəhdət təşkil etmişdir. Bu illərdə onun fəaliyyətində "Acır" qəzeti səhifələrində ictimai şüuru formalaşdırmaq, mübariz qüvvələri təşkilatlandırmaq, xalqı dünya mədəniyyəti dəyərləri ilə tanış edib maarifləndirmək xüsusi yer tuturdu.

İkinci dünya müharibəsinin ən qanlı-qadalı illərində M.C.Pişəvəri "Acır" qəzeti vasitəsilə faşizm əleyhinə kəskin mübarizə aparır, daxili mürtəceləri və xarici imperialistləri ifşa etməklə, kütlələrin ayılması və öz hüquqları uğrunda mütəşəkkil mübarizəyə qalxmaları naminə əzmlə çalışırdı. İran xalqını Sovet İttifaqı xalqlarının mədəniyyəti və ədəbiyyatı ilə tanış etməklə, satqın mürtəce mətbuata qarşı mübarizədə bu qəzet böyük fəallıq göstərirdi. Pişəvərinin həbsxanada yazdığı "Zindan xatirələri dəftərindən" adlı əsəri və bir sıra ədəbi-tənqidi məqalələri ilk dəfə məhz bu qəzetdə nəşr olunubdur. Bu illər Xalxali bioqrafiyasının ən təlatümlü, kəskin mübarizə və ciddi psixoloji məqamlarla zəngin olan səhifələrini təşkil edir. Belə ki, həmin dövrdə İran məclisinin on üçüncü dövrəsi başa çatmışdı. On dördüncü dövrəyə keçiriləcək seçkilərdə iştirak etməyi qərara alan İran Xalq Partiyasının Mərkəzi Komitəsi namizədlərini göstərməyə başlamışdı. Həmin namizədlər sırasında Cavadzadə də var idi. Parlamentə seçiləcək İran KP-nin üzvləri bu tribunadan xalqla əlaqə forması kimi istifadə etmək istəyirdilər. Öz məramını və platformasını aşağıdakı sətirlərdə ifadə edən Mir Cəfər Pişəvəri həm də silahdaşlarının istəyini "Acır"ın səhifələrində açıqlayaraq yazırdı:

"İctimai vəzifələr bizim üçün məqsəd deyil, yalnız bir vasitədir... Onlar bizim arzu və istəklərimizi məclis tribunasından xalqa çatdıracaqlar. Biz də müttəfiq olduğumuz təqdirdə şübhəsiz ki, öz vəzifəmizə əməl edəcəyik. Başqa adamlar məclis və onun nümayəndəliyini ayrı cür başa düşürlər. Bizim nəzərimizdə isə ora özünəməxsus cəbhədən başqa bir şey deyil. Orada da mübarizə, döyüş və fədakarlıq bizi gözləyir"(160, №91, 1943).

Pişəvəri kimi prinsipial və əqidəli ictimai xadimin namizəd göstərilməsi, o dövrün şahidlərinin və tədqiqatçılarının qeyd etdiyi kimi, mürtəcə ünsürləri (Süheyli, Tədəyyün və general Müqəddəm və b.) qorxuya saldı. Təbriz seçgi dairəsində başlanan antipişəvəri fəaliyyəti genişləndirildi və 200 nəfərdən artıq adamın namizədliyi irəli sürüldü. Lakin həqiqət gec-tez qələbə çalır: Mir Cəfər Seyid Cavad oğlu Cavadzadə 15780 səsle "Təbrizin mübariz və ayıq zəhmətkeşləri"nin hümməti sayəsində İran məclisinə deputat seçilir. Belə bir qələbəni heçə çıxarmaq istəyən irtica bu dəfə deputatların mandatlarını təsdiq etmək işini süründürməyə çalışaraq vaxt qazanmaq, Pişəvəriyə qarşı məclisdə namərd və satqın şəxslərdən ibarət müxalifət düzəltmək istəyirdi. Qara qüvvələr İran Şura Məclisində M.C.Xalxalının deputatlıq mandatını rədd etdilər (47 müvafiq səsə qarşı 50 müxalif səs verildi) (99, s.13). Bu hadisədən müəyyən dərəcədə sarsılan Pişəvəri onun analitik təhlilini verərək yazırdı: "İrticaçılar əlli qərəzli səsle on altı min sadə və pak təbrizlinin rəyini puça çıxarmaqla şüursuzluq üzündən özlərinin əleyhinə və bizim xeyrimizə böyük bir addım atmışlar"(160, №169, 1944). Hər bir uğursuzluqdan sonra bədbinləşməyi yaxın qoymayan, əksinə, daha fəal və nikbin mövqe tutan böyük demokrat, alovlu inqilabçı irticaya qarşı daha geniş miqyasda mübarizəyə başlayır. Belə ki, o, həmin vaxtlar İranda gündəlik nəşr olunan 44 qəzeti birləşdirən "Mətbuatın azadlıq cəbhəsi" adlı leqal təşkilatda daha yaxından fəaliyyət göstərir, kütlələrin şüurunun inkişafı naminə əzmkarlığı ilə seçilir. Beləliklə, M.C.Pişəvərinin həyatının daha bir qaynar dövrü başlanır. Bəllidir ki, həmin dövrə qədər Pişəvəri özünün ictimai-siyasi fəaliyyətində, ümumiyyətlə İranın bütün xalqlarının mənafeyini nəzərdə tutur, bütövlükdə İranda azadlıq və demokratiyanın bərqərar olması naminə mübarizə aparırdı. Təbii ki, o, bir azərbaycanlı kimi İran və Rusiya parçalanmasından sonra ikiye bölünmüş Azərbaycanın milli azadlığı məsələsinə biganə qala bilməzdi. Səttarxan, Bağır xan, Şeyx Məhəmməd Xiyabani və bu kimi sələflərinin istək və arzularını həyata keçirmək üçün 1945-ci ilin sentyabr ayında Azərbaycan Demokratik Firqəsini yaratdı. M.C.Pişəvərinin rəhbərlik etdiyi firqə az

zamanda böyük təşkilatçılıq tədbirləri həyata keçirərək, Güney Azərbaycan zəhmətkeşlərini, milli azadlıq uğrunda dağınıq fəaliyyət göstərən qüvvələri öz ətrafında sıx birləşdirdi.

Bildiyimiz kimi, Cənubi Azərbaycan zəhmətkeşləri öz milli azadlıq qurtuluşları və istiqlaliyyəti uğrunda uzun illərdən bəri fars şovinistlərinə qarşı mübarizə aparmışlar. Onun bu şanlı mübarizə salnaməsində 1945-1946-cı illər ən parlaq səhifələri təşkil edir.

Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin təşkilindən az sonra onun orqanı olan "Azərbaycan" qəzeti də nəşrə başlayır.

Pişəvərinin bu qəzetdə günün aktual problemlərinə həsr edilən bir çox məqalələri dərc olunur (sonralar bu məqalələr "Qızıl səhifələr", "Şəhrivərin on ikisi" adlı kitablarda və "Seçilmiş əsərləri"ndə toplanmışdır). M.C.Pişəvəri Cənubi Azərbaycan xalqının 1945-1946-cı illərdə apardığı milli-azadlıq hərəkatına rəhbərlik edən ADF-nin sədri olmuş, Cənubi Azərbaycanda yaranmış Milli Hökumətin başında durmuşdur.

Hadisələr göstərir ki, bəşər tarixində mühüm əhəmiyyətə malik xalq kütlələri ilə yanaşı, problemlərin həllində görkəmli siyasi-ictimai, eləcə də mədəniyyət xadimlərinin mühüm rolu inkaredilməzdir. Məhz buna görə də dərin zəka sahibləri olan siyasi xadimlərin, xüsusilə ictimai xadim və ədiblərin həyat mühiti, siyasi və ədəbi-bədii fəaliyyətlərini öyrənməyin böyük elmi, əməli, tarixi və siyasi-təcrübi əhəmiyyəti vardır.

Mir Cəfər Pişəvəri Azərbaycan və İran xalqlarının imperializm və şahlıq quruluşu əleyhinə apardıqları mübarizə hərəkatının qüdrətli nümayəndəsi, görkəmli dövlət və ictimai xadimlərindən biridir. 1945-46-cı illərdə Güney Azərbaycanda Azərbaycan Demokratik Fırqəsinin (ADF) və Azərbaycan Milli Hökumətinin (AMH) yaranması və bir illik fəaliyyəti dövründə M.C.Pişəvərinin yetkin siyasi-nəzəri səviyyəsi və təşkilatçılıq qabiliyyəti hərtərəfli şəkildə özünü göstərmişdir.

a) Azərbaycan Rza şah diktaturası dövründə

Uzun müddət İranda şahlıq recimi hökmranlıq edirdi. Tarixən Azərbaycanı İranın başı və gözünün işığı hesab ediblər. Bu yurdun övladları qeyrətli, vətənpərvər və təmiz vicdanlı tanınıbdır. Vaxtı ilə Azərbaycanda ostandar olmuş doktor Müsəddiq Milli Şura məclisində demişdir: "Bir ömürdür ki, azərbaycanlılara iradətim var. Çünki bu xalq bütün yaxşı səciyyəyə yiyələnə bilibdir, onlar vətənpərvər, düzgün və iqtidarlı adamlarıdır və əl qoyduqları hər bir işdə nailiyyət qazana biliblər"(161, № 5510, 1944).

Məşrutə inqilabında azadixahlar yuvasına çevrilən və heç vaxt düşməne təslim olmayan Azərbaycan, irtica və istibdad qüvvələri məşrutə hərəkatını məğlub etdikdən sonra, bütün zidd milli hökumətlərin intiqamına məruz qaldı. Vaxtilə Azərbaycanın qubernatoru olmuş Mostofi: «Azərbaycanlılar türkdürlər. Onlar yonca yeyib məşrutəçi oldular. İndi də saman yeyib, İranı azad edəcəklər», – deyə rişxənd edirdi. Çürük bir dövlət qurumuna söykənərək Azərbaycan xalqının azadlıq hüququnu tapdalayan kəslər yaxşı bilirdilər ki, Azərbaycan xalqı bir daha ayağa qalxmağa, silah götürməyə və xalqın düşmənlərini istibdad taxtından yerə salmağa qadirdir.

Elə bu qorxu onların Azərbaycan xalqına olan düşmənçiliyinin əsas səbəbi idi. Rza şahın Azərbaycan xalqına etdiyi zülm o dövrün mətbuatında publisistik boyalarla öz əksini tapırdı: "20 il bundan əvvəl Azərbaycanı görənlər, indi 2-3 günlüyə oraya getsələr, şübhəsiz ki, mənim sözlərimi təsdiq edəcəklər. Bundan əvvəl Azərbaycan İranın gözünün işığı idi. Ancaq indi isə ucqar viranədən başqa bir şey deyil. Çox da ki, vergilərin əsas yükü bizim çiynimizdədir. Ancaq nə şəhərlərin abadlığına yetişən var, nə də Azərbaycan millətinin rahatçılığına. Ticarət inhisarı hər yerdən artıq Azərbaycana zərər yetirdi. Dəmir yol bizə heç bir nəfi olmadan neçə tərəfli zərər vurdu. Biz hamıdan çox buğda əksək də, özümüz arpa çörəyi yeyirdik"(157, №3263. 1941).

«1319-cu ilin yayında ostandar hər xarvarı (350-600 qran olan) Azərbaycan buğdasını süngü gücünə 160 qrandan alıb hamısını mərkəzə

göndərdi. Halbuki Təbriz əhalisinin qış azuqəsi yox idi. Həmin ilin qışında Təbrizdə aclıq düşdü. Nəhayət, Rza şahın Qorqandan neçə ildən bəri anbarda qalıb çürümüş arpa-buğdasını xarvarı 600 qrandan alıb, Təbriz əhalisinə satdı. Çürümüş buğda yazıq əhalinin əksəriyyətini xəstələndirdi və bir hissəsinin də canını aldı. Qorqandan alınmış arpa, buğda o qədər çürümüşdü ki, hətta Təbrizdə yerləşən ordunun atları da onları yemirdi. Qoşunun baş komandiri Mostofiyə məktubunda bildirirdi ki, arpalar çürüdüüyü üçün ordunun atları onu yemir. Həmin məktuba Mostofi həyasızcasına belə cavab vermişdi: İndi ki, ordunun atları yemir, verərəm Təbriz eşşəkləri yeyər"(158, №1198, 1941).

Azərbaycana təyin olunmuş maarif rəisləri də "Milli vəhdət yaratmaq" şüarı altında başqa bir şəkildə Azərbaycan xalqına zülm edirdilər. Azərbaycanda maarif rəisi olan Möhsüni deyirdi: "Hər kəs türkü danışsa, boynuna eşşək boyunduruğu vurub, axura bağlayın"(163, № 863, 1945).

Möhsünidən sonra Azərbaycanda maarif rəisi olan Zovqi mədrəsələrdə xüsusi sandıqlar qoydurmuşdu ki, türkü danışan hər bir uşaq ora cərimə salmalı idi. O illərdə Təbrizdə dərs demiş bir müəllimin xatirəsindən: "Bir gün Mirzə Qənbər adlı bir müəllim birinci sinifdə dərs keçirdi. O deyirdi: "Ab", yəni "su", "nan", yəni "çörək", "baba nan dad", yəni "ata çörək verdi". Elə bu anda Zovqi Tehrandan göndərilmiş müfəttişlə sinfə daxil olur. Zovqi Mirzə Qənbərin belə dərs verdiyini gördükdən sonra, mədrəsənin katibindən soruşur ki, nə üçün sizin müəlliminiz türkü danışır? Katib də izah edir ki, uşaqlar fars dilini başa düşmürlər. Ona görə müəllim sözlərin mənasını türkcə deyir. Zovqi cənabları buyurur: Bu düzgün deyil. Sözlərin mənasını başa düşmək üçün onları uşaqlara nişan vermək lazımdır. Müəllim gərək "nan" sözünü başa salmaq üçün bir tikə çörək uşaqlara göstərə. Və xoruz səsini başa salmaq üçün gərək xoruz kimi banlaya. Əgər belə dərs desələr, uşaqlar ana dilinin yerinə fars dilini yaxşı öyrənə bilərlər. Bu sözlərə inanmaq çətin olsa da, ancaq acı bir həqiqətdir ki, Azərbaycan xalqı günbəgün əriyirdi. O dövrün tarixini, xalqın ağırlı halını və çətin vəziyyətini əks etdirən çoxlu sayda

monoqrafik tədqiqatlar, "Acır", "Azərbaycan", Hürriyyət" və s. qəzetlərdə dərc edilən məqalələr təsdiq edir ki, şah recimi zamanında Güney Azərbaycanda vəziyyət çox ağır olmuşdur. 1941-ci ilin avqust-sentyabr aylarında onun ən qəddar nümayəndələrindən biri olan Rza şah diktaturası (1925-1941) süqut etdi.

b) Azərbaycan Rza şahdan sonra

Rza şah və əlaltılarının recimlərinin dağılması ikiqat zülm altında yaşayan Azərbaycan xalqının mübarizəsinə şərait yaratdı, xalq ayağa qalxıb mübarizəyə başladı. Rza şahın qanlı recimi süqut etdikdən sonra Təbriz azadxahları tərəfindən bu şəhərdə "Azərbaycan cəmiyyəti" adlı bir qurum yaranır, cəmiyyətin "Azərbaycan" adlı orqanı nəşrə başlayır (naşirləri Əli Şəbüstəri və İsmayıl Şəms idi). Xalqın haqq səsi olan bu qəzet Azərbaycan və fars dillərində çıxırdı. "Azərbaycan" qəzetinin nəşri Rza şah reciminin tör-töküntülərini və şovinst dairələri bərk qorxuya saldı. Onlar "Azərbaycan cəmiyyəti"nin ünvanına minlərlə töhmət deyib, ona qara yaxmağa başladılar. Cəmiyyətin üzvlərini araqarışdıran, ayrılıq salan... adlandırdılar. Tehranda və İranın digər şəhərlərində qəzetin yayılmasının qabağını alırdılar.

Qəzetin səhifələrində bomba kimi partlayan aşağıdakı sətirlər məhz o çağlarda yazılmışdır: "Biz Tehranda oturan siz ağalardan soruşuruq ki, əgər sizin nifaq törətmək xəyalınız yoxdursa, bəs onda nə üçün bizim ruznaməmizin yayılması və satışı qadağan olub? Sizin belə əməlləriniz bundan ötrü deyilmidir ki, keçmişdə etdiyiniz cinayətlərin üstü bu qəzet vasitəsi ilə açılır? Və bu yazıq və bədbəxt millətə demokratiya üsulları öyrədilir? Və onları öz haqlarını almağa çağırır? Siz qorxursuz ki, Azərbaycan

---

* Dəvəliməmməd Əli Ə. Jənubi Azərbaycanda milli hökumətin təşkili və fəaliyyəti (1945-1946-jı illər), (nam.diss) Bakı, 1967; Dəstgüşadə F.M. İran Azərbaycanında milli hökumətin iqtisadi tədbirləri (1945-46-jı illər). (nam.diss) Bakı, 1971; S.J.Pişəvəri. İran Azərbaycanının demokratik hərəkət tarixi. I-II jildlər. Bakı, 1947; M.Çəşməzər. Azərbaycan Demokrat Partiyasının yaranması və fəaliyyəti (Cənubi Azərbaycan, 1945-46-cı illər). Bakı, 1986 və s.

xalqının azadlıq ideyaları bizim Tehrandə, Xorasanda, İsfahanda, Şirazda və ... yaşayan qardaşlarımızın qulağına çata və onlar köləlik və əsarət zəncirlərini qırmaq üçün, öz haqları uğrunda sizinlə mübarizəyə keçələr. Tarix bunu sübut edibdir ki, həmişə nifaq və ayrılıq sözü sizin murdar ağızlarınızdan çıxıbdir"(153, №3, 1945).

Əslində ölkədə mövcud olan siyasi qruplar məclisdə tam təmsil olunmurdu. "İranda demokratik qüvvələri o zaman ölkədə siyasi hakimiyyətdə iştirak etmədilər, ölkə iqtisadiyyatında da qüdrətə malik deyildilər"(24, s.45).

Tədqiqatçı Çeşməzər göstərir ki, "... həmin illərdə (1941-1945 –V.Ə.) İranda siyasi qüvvələrinin heç biri Azərbaycan və digər xalqların milli azadlığını qarşıya məqsəd qoymamışdı. Ümumi hücum keçmiş irticanın qarşısını almaq, İranda azadlıq hərəkatına dayaq yaratmaq və Azərbaycan xalqının milli və demokratik azadlığını təmin etmək üçün mövcud siyasi qüvvələrdən əsaslı surətdə fərqlənən siyasi təşkilatın yaranması zəruri idi"(91, s.20).

Bəli, belə bir siyasi təşkilatın yaranması zəruri idi. Belə bir siyasi qüvvə 1945-ci ilin ikinci yarısında yaranmaqda idi. Pişəvəri deyirdi: "Biz bu xüsusda uzun-uzadı mütləq etdikdən sonra yəqin etdik ki, möhkəm bir təşkilat vücuda gəlməzsə, gündən-günə qüvvətlənməkdə olan selin (irticanın hücumunun – V.Ə.) qabağına sədd çəkmək mümkün olmayacaq. Ona görə birinci növbədə böyük bir firqə yaratmağa təşəbbüs etdik"(43, s.23).

Bu partiya ona görə lazım idi ki, "Bütün İranda, xüsusən Azərbaycanda Rza şahın qəddar hökumətinin kabusu özünü göstərirdi". "Xalq azadlığı üçün belə bir təhlükəli vəziyyətdə Azərbaycanda irticanın hücumunun qarşısını almaq üçün çox böyük imkan var idi"(24,s. 47).

Cənubi Azərbaycanda siyasi partiyanın yaranmasında fəal iştirak etmiş məsləkdaşlarının da fikrini ifadə edərək M.C.Pişəvəri deyirdi: "İranda məclis və dövlət maşını tamamilə demokratizmin düşməni olan müstəbidlərin əlinə düşüb. Onlar bu böyük vasitədən istifadə edərək azadlığı və həqiqi demokratiya yolunda mübarizə edən fədakar qüvvələri əzib məhv

etməkdədirlər. Tehrandə kök salmış irtica və istibdad qüvvəsi xaricdə (Tehrandan xaricdə – V.Ə.) vücuda gələn azadlıq hərəkatlarını yatırmaq işində heç bir cinayətdən geri durmayacaqdır. Bu cinayətlərə xatimə vermək üçün oranın (Tehranın – V.Ə.) qüdrətini məhəlli və milli ixtilaf vasitəsilə sındırmaq lazım gəlir. Bu işdə Azərbaycan həmişə olduğu kimi, indi də qabaqcıl olmalıdır. Tehrandan azadlıq ummaq böyük səhvdir"(153, 10 sentyabr, 1945).

1945-ci ildə İranın şahlıq reciminə və irticaçı hakimiyyətinə qarşı S.C.Pişəvərinin tutduğu mövqe digər siyasi xadimlərin və qüvvələrin mövqeyindən fərqli idi. Pişəvəri inqilabi mövqe tutaraq İranın mərkəzi hökumətindən qanun, ədalət və azadlıq tələb edib intizarda oturmağın qəti əleyhinə idi. Aşağıdan, xalq kütlələrinin məhəlli və milli inqilabi qüvvəsi ilə İranda iri mülkədarların və mürtəcə burcuaziyanın hakimiyyətini yıxmağı, xalq kütləsinə və millətlərə geniş hüquqlar verilməsi yolu ilə İranın dövlət quruluşunu demokratikləşdirməyi irəli sürürdü. M.Cavadzadə Azərbaycanın böyük inqilabi imkanlarından istifadə olunmasını və beləliklə hakimiyyət məsələsinin və milli məsələnin inqilabi yolla həll olunmasını təklif edirdi.

Pişəvərinin partiya quruculuğu ilə bağlı özünəməxsus ideya və fikirlər məcmusu var idi. O, çoxillik müşahidələrinə və zəngin təcrübəsinə əsaslanaraq qeyd edirdi ki, firqə böyük bir siyasi təşkilatdır. O, bir dəstə bisavad və məlumatsız adamların yığıncığından ibarət ola bilməz... Əsaslı bir firqə düşüncə, anlayış və siyasi məlumat üstündə qurulmalı, üzvlərinin biliyinə dayanmalıdır. Böyük təşkilatçı-inqilabçı firqə ilə bağlı fikirlərini davam etdirərək bildirirdi ki, firqələri idarə etmək üçün həm də layiq başçılar yetişdirilməlidir. Üstəlik, onu da bir tələb kimi irəli sürürdü ki, demokratlıq və dünyada olan demokrat dövlətlərin quruluşu və demokratizm yolunda aparılan tarixi mübarizələr firqə başçılarından nəzərdən uzaq qalmasın.

Məqalə, nitq və məruzələrində bu və ya digər məsələlərin elmi-siyasi, fəlsəfi-tarixi şərhini verən Pişəvəri Azərbaycan Demokrat Firqəsinin təşkilində, sənədlərin tərtibində zəruri prinsiplərə birinci özü riayət edirdi. Firqənin ilkin

yazılı sənədi - Azərbaycan Demokrat Firqəsinin müraciətnaməsi Azərbaycan və fars dillərində S.C.Pişəvəri tərəfindən yazılmışdır. Bundan sonra Azərbaycan Demokrat Partiyasının (ADP) ilk bəyannaməsi Təbriz, Urmu və Xoy şəhərlərinin görkəmli azadxahlarından 77 nəfər tərəfindən imza edildi və 1945-ci il sentyabrın 3-də (1324-cü il şəhrivər ayının 12-də) Azərbaycanın bütün böyük-küçük şəhərlərində yayıldı (bu sənəd tarixdə "12 Şəhrivər Bəyannaməsi" adı ilə məşhur olmuşdur – V.Ə.).

ADF-nin ilk Bəyannaməsində o zaman İranda fəaliyyət göstərən tərəqqipərvər siyasi partiya və təşkilatlardan fərqli olaraq bir-biri ilə üzvi surətdə bağlı götürülmüş iki mühüm problem: Azərbaycan xalqının milli azadlığı və İranın siyasi idarə üsulunun demokratikləşdirilməsi məsələləri irəli sürülmüşdü. Bu bəyannamədə Azərbaycana muxtariyyət verilməsi, Azərbaycanın iqtisadi və mədəni tərəqqisi, Azərbaycan dilinin Azərbaycanda rəsmi dil olması kimi tələblər 12 maddədən ibarət şüarlar şəklində verilmişdi. Bəyannamədə yazılmışdı: "İranın istiqlal və ərazi bütövlüyünü saxlamaqla Azərbaycana daxili azadlıq verilməlidir ki, öz müqəddaratını özü təyin etsin"(43, s.7).

1945-ci il sentyabr ayının 5-də Azərbaycan Demokrat Firqəsinin orqanı olan "Azərbaycan" qəzetinin birinci nömrəsi nəşr edildi. Qəzetə M.C.Pişəvərinin özü şəxsən rəhbərlik edirdi. Qəzetin siyasi, ictimai və təşkilati mövzulara həsr edilən təqribən bütün baş məqalələri M.C.Pişəvəri tərəfindən yazılırdı.

Azərbaycanda hadisələrin inkişafından narahat olan İran Hökuməti Azərbaycanda inqilabi hökumətlə birbaşa danışığa girdi. Bu iş üçün İran dövlətinin o zaman Azərbaycana qubernator təyin olunmuş Murtuza Bayat (Səham-üs səltənə) şahın və mərkəzi hökumətin rəsmi nümayəndəsi kimi 1945-ci il dekabrın 7-də Təbrizə gəldi. Dekabrın 8-dən 11-nə qədər İran hökuməti və Azərbaycan xalqının nümayəndələri arasında danışıqlar davam etdi. Azərbaycanın nümayəndə heyətinə M.C.Pişəvəri başçılıq edirdi. İran hökumətinin bu danışıqlardan məqsədi vaxt qazanmaqdan, xalqı

aldatmaqdan ibarət idi. İran dövlətinin nümayəndəsi Azərbaycan nümayəndələrindən hökumətə göndərmək üçün "Azərbaycan xalqının tələblərinin siyahısını"(153, №76, 1945) istəmişdi. Azərbaycan nümayəndələri 1945-ci il noyabrın 20-də özünü Azərbaycan müəssislər məclisi elan etmiş Azərbaycan Xalq Konqresinin (20-21 noyabr 1945-ci il, Təbriz) deklarasiyasını, qərarlarını və bəyannaməsini İran dövlətinin nümayəndələrinə təqdim etmiş və bildirmişdi ki, Azərbaycan xalqının əsas tələbləri bu sənədlərdə göstərilmiş və vaxtında İran şahına, məclisə və hökumətə göndərilmişdir. Həmin tarixi sənədlərə və İran Konstitusiyasına müvafiq olaraq muxtar hakimiyyət orqanları yaratmağa başlanmışdır. İran Hökuməti nümayəndələri Azərbaycan xalqının əsas tələbləri ilə heç cür razılaşmadılar, kiçik və əhəmiyyətsiz məsələlərin müzakirəsinə israr etdilər və milli muxtariyyətdən əl çəkməsini irəli sürdülər (153, №76, 1945). Bunun üzündən müzakirə nəticəsiz qurtardı. Murtuza Bayat şaha və hökumətə məlumat vermək üçün dekabrın 11-də Təbrizdən Tehrana döndü.

Azərbaycanda azadlıq uğrunda siyasi mübarizənin son dərəcə kəskinləşdiyi, İranın mürtəcə qüvvələrinin bütün vasitələrlə xalqın inqilabi çıxışının qarşısını almağa çalışdığı halda, M.C.Pişəvəri xalq inqilabının yetişdiyini və onun üçün böyük imkan yarandığını vaxtında görmüşdü. O, məqalələrində, nitq və çıxışlarında dönə-dönə xəbərdarlıq edirdi ki, inqilabi çıxış üçün yaranmış fürsəti əldən vermək olmaz, əlverişli şəraitdən vaxtında istifadə etmək lazımdır. M.C.Pişəvəri 1945-ci il sentyabr ayının 12-də deyirdi: "Fürsətdən istifadə edə bilmək özü böyük istedad və ləyaqət istəyir. Biz fürsəti əldən verməyə razı ola bilmərik. Əyalət Əncüməni və Məhəlli muxtariyyət məsələsini əməli surətdə həyata keçirməliyik"(153, 12 sentyabr, 1945). Sentyabrın 20-də isə o, "Azərbaycan" qəzetində yazırdı: "Biz hər qiymətə olur-olsun cahan hadisələrinin verdiyi imkandan istifadə edib azadlığımızı təmin edəcəyik"(153, 20 sentyabr, 1945).

Müttəfiq qoşunların İranda olması irtica qüvvələrinin əl-qolunu müəyyən dərəcədə bağlamışdı. Beynəlxalq şərait imperializmi Azərbaycanda milli-azadlıq əleyhinə bilavasitə çıxmaq imkanından məhrum etmişdi. 1945-ci ilin

mayında SSRİ-nin faşist Almaniyası üzərində tarixi qələbəsi dünyada qüvvələr nisbətinin milli-azadlıq, demokratiya və sosializm cəbhəsi xeyrinə dəyişirdi. İranda, o cümlədən Azərbaycanda xalq kütlələrinə çox böyük inqilabi təsir göstərdi və azadlıq hərəkatına qüdrətli təkan verdi. Bu qələbə Azərbaycanda əhalinin orta təbəqələrini – ortabab kəndliləri, sənətkarları, azad peşə sahiblərini, ziyalıları və xırda burcuaziyanı tərəddüddən çıxartdı, öz hüquqları uğrunda sosial-siyasi mübarizəyə cəlb etdi. Əhalinin daha geniş sinif və təbəqələri milli-azadlıq və demokratiya uğrunda mübarizəyə qoşuldu. İranın istismarçı hakim təbəqələri isə ölkənin demokratik qüvvələri üzərinə hücumla keçdi. Belə bir şəraitdə M.C.Pişəvəri Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatı üçün yaranmış fürsətdən, əlverişli imkandan vaxtında və təxirəsalmadan istifadə etməyə çağırırdı. O, hələ 1944-cü ildə "Acır" qəzetinin səhifələrində bir sıra məsələlərə toxunmuşdur. 1945-ci il sentyabrın 12-də "Azərbaycan" qəzetində yazırdı: "İndi Azərbaycan xalqının əlinə böyük bir fürsət düşmüşdür. Bundan istifadə etməmək xəyanətdir"(99, s. 220).

İranın liberal burcu dairələrinin fikrini ifadə edən doktor Məhəmməd Müsəddiq 1945-ci il oktyabrın 11-də XIV məclisdəki nitqində deyirdi: "Ən yaxşı istifadə etməli mövqe indiki mövqedir. Mən yəqin edirəm ki, xarici qoşunlar bu məmləkətdən gedəndən sonra (hakim dairələr) bizim seçgi qanunumuzun islah edilməsinə razı olmayacaqlar"(131, s. 147-148).

İKP-nin bütün İran üçün nəzərdə tutduğu ümumxalq mənasında milli inqilabi partiyanın yaranmasına ilk dəfə əməli olaraq M.C.Pişəvəri başlamışdı. O, ilk növbədə Tehranda nəşr etdirdiyi "Acır" adlı qəzetdə (V. 1943-IX. 1945-ci illərdə) və Təbrizdə çıxan "Azərbaycan" qəzetində (1945-1946-cı illərdə) konkret faktlara əsaslanaraq İranda milli-inqilabi partiyanın milli (ümumölkə) vəzifələrini, təşkilat və taktika əsaslarını təhlil edərək kütlələrə çatdırdı. Bu sırada "Acır" qəzetində 1944-cü ilin iyun ayında dərc edilmiş "Hansı partiya doğru və düzgün partiyadır?" başlıqlı silsilə məqalələr xüsusilə qeyd edilməlidir. Pişəvəri bu məqalələrdə cəmiyyətdə sinif və təbəqələrin arasında ziddiyyət və mübarizənin partiyaların meydana gəlməsinə səbəb olmasından, siyasi partiyaların sinfi mənafe üzərində qurulmasından, bəzi şəraitdə isə

cəmiyyətin mənafeyinin vahid milli partiyanın meydana gəlməsi lüzumunu qarşıya çıxarmasından geniş surətdə bəhs etmişdir. O göstərirdi ki, partiyaların bünövrəsi və əsası məhz elmi nəzəriyyə üzərində qurulmalıdır. Partiya yaradıldıqda tarixin təkamül və sıçrayışı, zaman və məkanın mövcud şəraiti və onların təsirləri, cəmiyyətin ehtiyac və tələbləri nəzərə alınmalıdır. Sağlam nəzəriyyə və dəqiq elmi plan olmadan, siyasi-ictimai fəaliyyət göstərilmədən nəticə əldə edilə bilməz, partiya rəhbərliyi olmadan hərəkət və üsyanlar cəmiyyət və xalq üçün təhlükəli və zərərli olur.

Cənubi Azərbaycanda 1941-1946-cı illərdə fəhlə sinfi və digər zəhmətkeş təbəqələr təklidə siyasi mübarizənin qələbəsini təmin etmək imkanına malik deyildilər. Qulluqçular, azad peşə sahibləri, dükançılar və orta təbəqələrin sair dəstələri bu və ya digər sinif və təbəqə ilə sıx surətdə bağlı idilər. Şəhərlərdə, qəsəbə və böyük kəndlərdə minlərlə xırda emalatxana sahibləri eyni zamanda öz sahələrində fəhləlik edirdilər. Torpaqsız kəndlilərlə mülkədarlar arasında on minlərlə xırda torpaq sahibləri var idi. Fabrik-zavod sahiblərinin çoxu eyni zamanda ticarətlə məşğul olan torpaq sahibi idi.

Cənubi Azərbaycanda iri mülkədarlar və komprador burcuaziya istisna olmaqla, xalqın digər sinif və təbəqələrinin mühüm siyasi, iqtisadi və sosial məsələlərdə mənafeləri bir-birinə uyğun gəlirdi. Azərbaycanda göstərilən sinif və təbəqələr arasında müəyyən mənafe birliyi və uyğunluğu var idi ki, onlar milli inqilabi partiya yaratmağa və onun rəhbərliyi ilə ümumi xalqın inqilabi gücünü birləşdirməyə imkan verirdi. Bu sırada xüsusilə xalqa demokratik azadlıqlar vermək, ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisini və abadlığını təmin etmək, feodalizm qalıqlarını ləğv etmək, maarifi, mədəniyyəti və səhiyyəni inkişaf etdirmək, milli zülmə məruz qalan xalqlara milli azadlıq vermək, ölkəni imperialist dövlətlərin asılılığından qurtarmaq, dövlət məmurlarının, irticaçı mülkədarların və candarmların zülm və cinayətlərinin qarşısını almaq, ölkədə ədalətli qanunun və asayişin hökmranlığını yaratmaq məsələləri xalqın ümumi tələbi kimi qarşıda dururdu.

Beləliklə, Pişəvəri Cənubi Azərbaycanda bütövlükdə xalqın mənafeyinə uyğun gələn bir partiyanın mövcudluğunun zərurətini əsaslandırdıqdan sonra

həmin partiyanın yaranması uğrunda mübarizəyə başladı. M.C.Pişəveridə olan peşəkar inqilabçıya məxsus keyfiyyətlər ona belə bir partiyanın təşkilində mühüm rol oynamağa imkan və səlahiyyət verirdi. Sosial-iqtisadi həyat və azadlıq uğrunda mübarizənin gedişi burada yeni siyasi partiyanın yaranması üçün geniş zəmin hazırlamışdı. M.C.Pişəvəri 1944-1945-ci illərdə Azərbaycana səfərləri zamanı burada yeni siyasi partiya yaranması sahəsində ikinci mühüm addımı atmış oldu. O bu məqsədlə Cənubi Azərbaycan 1905-1911-ci illər inqilabından başlayaraq fəhlə, kommunist və milli-azadlıq hərəkatlarında fəal iştirak etmiş, inqilabi və demokratik partiyalarda fəaliyyət göstərmiş görkəmli inqilabçılar və adlı-sanlı azadxahlarla görüşlər keçirdi. M.C.Pişəvəri bu məqsədlə Azərbaycanın Təbriz, Xoy, Salmas, Urmu, Sərab, Ərdəbil, Astara və başqa şəhərlərində olur, bu yerlərdə fəhlələr, kəndlilər, ziyalılar, sənətkarlar, fabrik və zavod sahibləri, dükançı və tacirlər, xırda və orta mülkədarlar, ruhanilər və dövlət nümayəndələri ilə söhbətlər edir, Azərbaycan xalqının ehtiyacları, hüquqları və milli azadlığı məsələlərini müzakirə edir, onların fikirlərini öyrənirdi. Pişəvəri bu görüşlər və müzakirələr barədə yazırdı: "Altı aylıq seçgi mübarizəsi istər-istəməz məni cəmiyyətin daxilinə sövq etdi. Hər yerə getdim. Mülkədarların təmtəraqlı evləri, kəndlilərin daxmaları, fəhlələrin mənzilləri, bir sözlə Təbriz əhalisinin bütün təbəqələri ilə tanış oldum. Mən istəyirdim eşidim, görüm, anlayım və əlac yolu tapım. Mənim məqsədim dəlil, sənəd, illət axtarmaq idi"(160, 11 iyun, 1944).

Cənubi Azərbaycanın başlıca həyati problemlərini əhatə edən bütün bu söhbət, mübahisə və müzakirələrin gedişində orada yeni siyasi partiyayı yaradanların rəhbər qrupu ortaya çıxdı, xalq hərəkatını yaradacaq partiyanın kütləvi, milli-azadlıq, demokratik və inqilabi xarakteri və vəzifələri müəyyənləşdi. Bundan sonra Cənubi Azərbaycanda 1945-ci ilin avqust-sentyabr aylarında əməli surətdə yeni siyasi partiya yaradılmasına başlandı. Bu barədə M.C.Pişəvəri yazmışdır: "Firqəmizi yaradanlar milli hərəkatımızı vücuda gətirmək üçün sinifləri milli şüarlar vasitəsilə cəlb etmək lüzumunu

ciddi bir surətdə dərk etmişdilər. Bu qərara gəldilər: əvvəl demokrat Firqəsi naminə milli bir təşkilat vücuda gətirsinlər"(160, s.2).

Pişəvəri partiyanın adına xüsusi əhəmiyyət verirdi. O, bu əqidədə idi ki, "partiyaya ad qoyduqda əsas məqsəd nəzərə alınmalıdır"(106, s.2). "Demokrat" adı geniş sinfi əsası olan bir partiya yaranması baxımından, xüsusilə Cənubi Azərbaycanda İran məşrutə inqilabından və Ş.M.Xiyabani dövründən xalqın bu xarakterdə partiya ilə tanış olması cəhətdən çox münasib idi. Bu ad partiyanın demokratik vəzifələr yerinə yetirəcəyinə zəmanət verirdi.

Müttəfiq qoşunların İrana daxil olduqları dövrdə artıq İran xalq partiyası Təbrizdə fəaliyyət göstərirdi. Bu partiyanın siyasi mübarizəsindən ruhlanan Azərbaycan əkinçiləri, dağınq halda da olsa, yerli bəylərə, mülkədarlara qarşı mübarizəni şiddətləndirirdilər. Xalq partiyası bu işdə onları dəstəkləyirdi. Artıq yağ, ət vergiləri verilmirdi. Təbriz valisi və onun mövqeyində olan bəylər, xanlar muzdlu quldur dəstələri hazırlayı, kəndləri qarət edir, xalq partiyasına daxil olanları öldürürdülər. Lakin mübarizə davam edirdi. Mitinqlərdə: "İranda azadxah və demokratiyaya dayaq olan bir dövlət iş üstə gəlməlidir", "İran milləti öz müqəddaratına hakim olmalıdır", Biz özümüzün qan bahamıza qazanılan Əsas Qanunun icra olunmasını istəyirik" kimi şüarlar səslənirdi.

Azərbaycan mübarizənin cəbhə xətti idi, bütün mitinqlərə rəhbərlik xalq partiyası tərəfindən həyata keçirilirdi. Maraqlı burası idi ki, mərkəzi hökumət Azərbaycandan o qədər qorxurdu ki, Tehranda yaşayan azərbaycanlı fəhlələri də nəzarət altında saxlayırdı. Pişəvəri məqalələrindən birində yazırdı:

"Bizim ikinci görüşümüz Tehranda yaşayan azadxah azərbaycanlılar təqibə məruz qalanda olmuşdur. Mən bu mövzuya etiraz etdikdə Sərhəng Seyf deyirdi ki, guya bu türklər bir neçə maşın oğurlayıblar. Elə bil oğurluq yalnız türklərə məxsusdur. Sonralar məlum oldu ki, bu cənab azərbaycanlıların hamısını ehtiyatən nəzər altında saxlamaq istəyirmiş..."(153, №23, 1945).

Xalq partiyasının təşkilatları Azərbaycanın hər yerində fəaliyyət göstərirdi. Onun rəhbərlərinin xəbəri olmadan Pişəvəri Azərbaycan KP MK-nin birinci katibi Mir Cəfər Bağırovla görüşündən sonra, sovet dövlətinin maddi və mənəvi himayəsi ilə demokrat firqəsini yaratdı. Bir çox azərbaycanlı mübarizlərin xalq partiyasının sıralarında fəaliyyət etmələri firqəni təcrübəli kadrlardan məhrum edirdi. Bir yandan da iki partiyanın demokratik bir dövlət qurmaq uğrunda tutduqları yollar başqa-başqa idi. Buna görə də xalq partiyasının Azərbaycan təşkilatının inhilalı və onun firqəyə qoşulması zəruri görünürdü. Azərbaycan Demokrat Firqəsinin təşkilində qabaqcıl olan şəxslər deyirdi ki, "İranın Tudə partiyası öz məramnaməsinə əsasən, parlamentarist bir partiyadır və ictimai bir təhəvvül və inqilab onun öhdəsindən kənardır.

Halbuki Azərbaycan Demokratik Firqəsi milli demokratik bir inqilab etmə vəzifəsini öhdəsinə götürüb"(164,Nə2,1946).

"Şəhrivərin 12-si" kitabında firqənin bir illik təsisi münasibətilə təbliğat şöbəsinin aşağıdakı izahları vardır:

"Ağayə Pişəvəri ilə Ağayə Şəbüstəri arasında aparılan uzun müzakirə və mükatibədən sonra nəhayət Ağayə Pişəvəri "Acır" ruznaməsini müvəqqədən yoldaşlarının ixtiyarına qoyub şəhrivərin əvvəllərində Təbrizə gəlməklə, firqənin təşkili üçün birinci qədəm götürülmüş oldu... Firqənin əsasını təşkil edən bu 2 sima məmləkətin vəziyyətini ciddi surətdə müzakirə etdikdən sonra bu qərara gəldilər ki, o vaxt Hezbe-Tudə təşkilatının sədri olan Ağayə Sadeq Padeqani də cəlb etsinlər. Ağayə Padeqan uzun müddət apardığı siyasi mübarizələrdə aldığı təcrübələri nəzərdə tutub Ağayə Pişəvəri və Ağayə Şəbüstərinin milli şüarlarını təsdiq edib, onlar ilə bu şüarlar üzərində fədakarlıq göstərməyə hazır olduğunu bildirdi. O vaxt Azərbaycanda Hezbe-Tudə və Cəbhəyə Azadidən başqa siyasi bir təşkilat yox idi. Fəhlə həmkarlar təşkilatı isə tamamilə Tudənin təsiri altında idi.

"Cəbhəyə azadi" isə Ağayə Pişəvəri və Ağayə Şəbüstəri vasitəsilə təşkil olunduğuna görə onların nəzərinə şərik olacağı ehtimalı çox qüvvətli idi. O

vaxtadək Tudə Hizbe təşkilatı ətrafında toplanan üzvlərin böyük fədakarlıqlarına və irticaçı ünsürlərlə apardıqları şiddətli mübarizəyə baxmayaraq, ümum əhalini ətrafına toplamağa qadir olmamışdı. Halbuki firqənin müəssisləri milli şüarlar vasitəsilə cəlb etmək lüzumunu ciddi bir surətdə dərk etmişdilər. Ona görə də üçlər – yəni Ağaye Pişəvəri, Ağaye Şəbüstəri və Ağaye Padeqani 3 günlük müzakirədən sonra bu qərara gəldilər ki, Ağaye Pişəvəri və Ağaye Şəbüstəri əvvəl demokrat firqəsi naminə bir təşkilat yaratsınlar. Ağaye Padeqani isə Tudə təşkilatının başçıları ilə müzakirə edib 2 firqənin birləşməsini təşkil etsin. Bu qərardan sonra Ağaye Pişəvəri ilə Ağaye Şəbüstəri demokrat firqəsinin təşkilinə başladılar. Xalq siyasi təşkilatlardan nəticə almayıb, sözdən və təzahürdən başqa əməl görmədiyinə görə çox çətinliklə işləməyə hazır olurdu"(106,s.1).

ADF-nin sinfi tərkibinin müxtəlifliyi, milli-azadlıq hərəkatının həlledici mübarizə ərəfəsində olması və partiyayı irtica agentlərindən qorumaq mülahizəsi nəzərə alındığından nizamnamədə partiya üzvlərinin hüququ müəyyən dərəcədə məhdud idi. Bir sıra halda mərkəziyyətə üstünlük verilirdi.

Beləliklə, M.C.Pişəvərinin təşkilinə səy göstərdiyi partiya yarandı və sürətlə boy atdı.

Azərbaycan Demokrat Firqəsinin yaranması mühüm, mütərəqqi və inqilabi hadisə idi. M.C.Pişəvəri yazırdı ki, bu partiyanın şüarları çox aydın, konkret və başa düşüləcək idi. Xalq milli muxtariyyət, dil azadlığı, kəndli-mülkədar və fəhlə-sahibkar münasibətinin düzgün yola qoyulmasını, xalq hakimiyyətini təmin etmək şüarını çox yaxşı başa düşürdü. Ona görə də ADF-nin yaranması xalq tərəfindən böyük rəğabət və ümidlə qarşılandı"(97, 2c, s.4).

ADF-nin ilk bəyannaməsi nəşr olunduğu gündən (3.IX.1945) xalq kütlələri Təbrizə firqənin və "Azərbaycan" qəzetinin ünvanına göndərdikləri teleqram və məktublar vasitəsilə Demokrat Partiyasına qoşulduqlarını bildirir və bu partiya qəbul olunmalarını xahiş edirdilər. Təbrizdən partiyanın mərkəzindən göstəriş gözləmədən müəssislər tərəfindən Ərdəbil, Maku,

Marağa, Mərənd, Urmu və Xoy vilayətlərində, Əcəbşirdə, Şişəvanda, Nəqədəydə, Culfa, Sarab və digər şəhərlərdə partiyanın təşkilatlarını onun proqramının və nizamnaməsinin tələblərinə uyğun olaraq qurmağa başladılar, ilk partiya təşkilatları yaradıldı. 1945-ci il noyabrın əvvəllərinə qədər ADP-nin bütün vilayət və şəhər təşkilatlarında partiya konfransları keçirildi.

Milli-azadlıq və demokratik hərəkatın baş xəttinin qorunması əleyhinə çıxan İran Hökuməti ADP-nin yaranmasını düşmənçiliklə qarşıladı. Azərbaycan xalqının Azərbaycana muxtariyyət verilməsi, iqtisadi və mədəni inkişaf kimi qanuni tələblərinin heç birini qəbul etmədi. Azərbaycan milli-azadlıq hərəkatını silah gücünə yatırmaq xəttinə keçdi.

Belə bir şəraitdə, ADP yaranandan az sonra, onun qarşısında Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatına əməli surətdə rəhbərlik etmək kimi mühüm vəzifə durmuşdu. Bu vəzifənin həyata keçirilməsində partiyanın, hərəkatın baş xəttinin qorunmasının çox böyük əhəmiyyəti olmuşdur.

ADP-nin bəyannaməsində, proqramında və Azərbaycan Xalq Konqresinin qərarlarında İran daxilində Azərbaycana muxtariyyət verilməsi, Azərbaycanın sosial, iqtisadi və mədəni tərəqqisi, Azərbaycan dilinin rəsmi dil elan edilməsi və İranın siyasi quruluşunun demokratikləşdirilməsi uğrunda mübarizə partiyanın və hərəkatın baş xətti kimi müəyyənləşdirilmişdi.

Azərbaycan Demokrat Partiyası yarandığı gündən baş xəttin qorunması uğrunda mübarizə aparmışdır. ADP-nin ilk bəyannaməsi yazılarkən yaradıcıların bir qrupu mədəni muxtariyyət şüarı irəli sürmüşdülər və bu, birinci maddədə belə də əks olmuşdu. M.C.Pişəvəri bu faktı belə aydınlaşdırırdı: "Biz bilirdik ki, əlimizdə dövlət təşkilatı, siyasi qüdrət və ixtiyar olmazsa, fars mütəəssibləri bizə mədəni muxtariyyət verməyəcəklər. Mədəni Muxtariyyət ibarəsi məhdud olduğu... üçün daxili azadlıq və öz müqəddaratını özü təyin etsin sözü ilə muxtariyyət sözünü əvəz etdik"(96,1c, s.45). ADP-nin fəaliyyətinin başlıca ideyasını gözəl başa düşən şovinist və şahpərəst İran Hökuməti bütün vasitələrlə ADP-nin və milli-azadlıq hərəkatının baş xəttində əyintilər yaratmağa çalışırdılar. Urmu vilayətində Təbrizə-Azərbaycanın

mərkəzinə tabe olmayaraq Tehranla əlaqə saxlayan, muxtariyyət, milli-mədəni tərəqqi, Azərbaycan dilində maarif və idarə kimi xalq üçün həyati əhəmiyyəti olan məsələlərdən imtina edən Demokrat Partiyası yaratmağa cəhd olundu. Bəziləri ADF-yə daxil olmaq üçün qeyd və şərt qoyur, Azərbaycanın İrandan ayrıldığı və ilhaq məsələsi kimi yalan xəbərlər yayır, prezident seçgisi keçirildiyini uydurur, bütün torpaqların bölünməsinə və sərmayədarların məhv edilməsinə və i.a. irəli sürüdürlər. Digər tərəfdən isə mülkədarlardan bəzisi cəndarm qüvvələri vasitəsilə kəndlilər üzərində zülmü son həddə çatdırır, bəzi fabrik-zavod sahibləri isə fəhlə-sahibkar münasibətini son dərəcə gərginləşdirirdi. Bütün bunlar ADP-nin baş xəttinin əleyhinə idi, milli-azadlıq hərəkatını zəiflədirdi. Ona görə də partiya qəti surətdə onların əleyhinə çıxdı. ADP-nin orqanı olan "Azərbaycan" qəzeti partiya yaranandan 15 gün sonra yazırdı: "Şüarımızın əleyhinə sol şüarlar ilə özlərini pəhlivan göstərmək istəyən lovğalara Demokrat Partiyasında meydan verilməyəcəkdir"(153,№4,1945).

Məsələlərə prinsipial mövqedən yanaşılıb, ciddi tələblər irəli sürən M.C.Pişəvəri partiyanın orqanında qətiyyətlə bildirirdi: "Bəyannamədə göstərilən şüarları islah etmək mümkündür. Lakin onların əsas prinsipini dəyişmək olmaz"(153,№4, 1945).

Partiyanın baş xəttini inqilabi mövqedən və ardıcıl surətdə müdafiə edən Cavadzadə partiya qurultayındakı çıxışında demişdi: "Biz İranın istiqlaliyyətini və Azərbaycanın daxili muxtariyyətini istəyirik. Kimin bu məramlara əlaqəsi var, qalsın. Kim bu şüarlar ilə müxalifdir, indidən getsin"(153, №4,1945). Pişəvərinin səyi nəticəsində qurultayın, partiyanın baş xətti qətiyyətlə müdafiə olundu. Qurultayın müzakirəsinə verilən partiya proqramı layihəsinin birinci maddəsində (ümumi siyasi məsələlər bölməsində) Azərbaycana ixtiyarat əldə etmək əsas vəzifələrdən hesab olunurdu. Bu, partiyanın ilk bəyannaməsində elan olunmuş baş xəttə geri çəkilmək demək idi. "İxtiyarat" sözü hakimiyyət uğrunda mübarizəni və öz müqəddaratını təyin etmək hüququnu özündə əks etdirmirdi. Milli-azadlıq

hərəkəti qüvvələri onun ətrafında birləşməzdilər. Buna görə də qurultay nümayəndələri ilk çıxışlarından Azərbaycanın daxili muxtariyyəti tələbini irəli sürdülər. Pişəvəri də öz çıxışında göstərirdi: "Hökumət xalqın əlində olmalıdır. Bu da məhəlli və milli muxtariyyət vasitəsilə ola bilər"(133,f.1, iş29, s.10). Müzakirələr nəticəsində qurultay yekdilliklə partiyanın proqramında "İxtiyarat" sözünün muxtariyyət ilə əvəz edilməsini qərara aldı (133, f.1, iş 29, s.10). Azərbaycandan gedib və Azərbaycanın azadlığı əleyhinə mübarizə aparan mülkədarların torpaqlarının kəndlilər arasında bölünməsi məsələsi qurultayda müzakirə edildiyi zaman iki-üç nəfərin çıxışında partiyanın baş xəttini əymək meyli özünü göstərdi. Nümayəndələrdən biri bütün torpaqların bölünməsinə təklif edirdi. M.C.Pişəvəri müzakirə olunan bu məsələ barədəki çıxışında demişdir: "İndiki vəziyyətdə torpaq bölgüsü məsələsini meydana atmaq səhih deyildir. Bu fikir çox məntiqi və adilanədir, amma bu günkü şərait ona icazə vermir"(133,f.1, s.10). Nümayəndələrdən bir neçəsi Azərbaycandan gedib azadlıq əleyhinə mübarizə aparan mülkədarların torpaqlarının kəndlilər arasında bölünməsi əleyhinə çıxaraq, bu torpaqlardan gələn gəlirin partiyanın ehtiyaclarına sərf olunmasını və ya bu gəlir ilə kənd təsərrüfatı bankı yaradılmasını təklif etdilər (133, f.1, iş29, s.10). Qurultay bu təklifləri də rədd etdi və o dövr üçün daha düzgün olan yol seçdi: azadlıq düşməni olan mülkədarların torpaqlarının müsadirə olunub kəndlilərin ixtiyarına verilməsi və qalan mülkədarlarla kəndlilər arasında münasibətin xüsusi qanunla müəyyən edilməsi qərara alındı və partiyanın proqramına daxil edildi. Bir müddət sonra, 1947-ci ilin iyun ayında M.C.Pişəvəri torpaq bölgüsü barədə ADP-nin tutduğu mövqe haqqında izahat verərkən belə yazmışdı: "Azərbaycanda torpağın ən mühüm hissəsi iri mülkədarların ixtiyarındadır. Yüz minlərə qədər xırda mülkədar və aztorpaqlı kəndlini kənar etmək olmaz. Biz Azərbaycanda olan şərait daxilində xüsusi mülkiyyəti ləğv edə bilməzdik. Biz eləyə bilməzdik milli bir partiya olduğumuz halda, birinci qədəmdə sinfi mübarizəni alovlandırmaq"(96, 1c, s.72).

Partiyanın təşkilat işlərində də baş xəttədən əyinti özünü göstərmişdi. ADP-nin Ərdəbil, Mərənd və Urmu vilayət komitələrində iri mülkədar və tacirlər rəhbərliyi öz mənafeələrinə uyğunlaşdırmağa çalışırdılar. Partiyanın Təbriz təşkilatlarının da şəhər komitəsinin nəzarətindən çıxmaq təhlükəsi yaranmışdı. M.C.Pişəverinin bilavasitə təşəbbüsü ilə ADP-nin Mərkəzi Komitəsi və 1945-ci ilin noyabrında keçirilən vilayət konfransları bu vəziyyətin qarşısını aldı. Təbriz komitəsinə və göstərilən vilayət partiya komitələrinə partiyanın proqramını və milli-azadlıq hərəkatının inqilabi prinsiplərini ardıcıl olaraq gözləyən və həyata keçirən şəxslər seçildilər. ADP-ni yaradanların ilk konfransında (13.IX.1945) partiyanın müəssislər Komitəsi yarandığı və ondan sonra ADP-nin qurultayı tərəfindən partiyanın Mərkəzi Komitəsi və Mərkəzi Təftiş Komissiyası seçildiyi (4X.1945) tarixdən Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatına partiya tərəfindən kollektiv rəhbərlik edilmişdir. Partiyanın Mərkəzi Komitəsinin geniş plenumlarında vaxtaşırı olaraq günün mühüm problemləri müzakirə olunmuş, müvafiq qərarlar çıxarılmış və həyata keçirilməyə başlanmışdır. Bu kollektiv rəhbərlikdə M.C.Pişəveri inqilabi təcrübəsinə, nəzəri hazırlığına, təşkilatçılıq bacarığına və ölkənin siyasi, iqtisadi və milli həyatına çox dərindən bələd olduğuna görə xüsusi yer tuturdu. Xalxalı partiyanın Mərkəzi Komitəsinin göstərişlərini həyata keçirərək Azərbaycanda inqilabi hərəkatın, milli-azadlıq mübarizəsinin ayrı-ayrı mərhələlərinə çox vaxtında və düzgün istiqamət vermişdir.

ADP-nin Mərkəzi Komitəsinin birinci geniş plenumu 1945-ci il oktyabrın 4-də Təbrizdə təşkil olunmuşdur. Plenumda partiyanın rəhbər və məsul işçilərindən 80 nəfərə yaxın iştirak etmişdir. Plenum cari işləri idarə etmək üçün 9 nəfərdən ibarət heyət seçdi. Plenumun bu seçgisi haqqında həmin gün öz işini qurtarmaqda olan partiya qurultayına məlumat verildi. Qurultay tərəfindən M.C.Pişəveri ADP MK-nın sədri, M.Ə.Şəbüstəri və S.Padəqan sədr müavinləri seçildilər (96,1c, s.72). ADP MK-nın icraiyyə heyəti M.C.Pişəveri, S.Padəqan, M.Biriya, S.Cavid və M.Ə.Şəbüstəridən ibarət olmuş və 1946-cı

ilin oktyabrından Z.Qiyami, M.Vilayi, M.Nünəkarani və T.Şahin də MK-nın icraiyyə heyətinə cəlb olunmuş, onun iclaslarında üzv kimi iştirak etmişlər.

Azərbaycan Demokrat Partiyasının xalq hakimiyyəti uğrunda mübarizəyə rəhbərliyi zamanında, İranın Şahlıq hökuməti ilə Azərbaycan xalqı arasında münasibət son dərəcə gərginləşdiyi şəraitdə, 1945-ci il noyabrın 8-9-da Təbriz şəhərində ADP Mərkəzi Komitəsinin ikinci geniş plenumu oldu. Plenumda ADP MK-nın sədri Pişəvəri "Ümumi siyasi vəziyyət və partiyanın gündəlik şüarları" haqqında məruzə etdi. Bundan əlavə əyalət və vilayət əncümənləri, İran Məclisi seçgilərinə dair məruzələr və müzakirələr də oldu. M.C.Pişəvərinin məruzəsi əsasında plenumun qəbul etdiyi qərarın Azərbaycan milli-azadlıq hərəkatında böyük inqilabi əhəmiyyəti olmuşdur. Həmin qərarın üçüncü maddəsində deyilirdi: "Əyalət və vilayət əncümənlərinin seçgisini xalqın öz gücü ilə başlamaq. Komitə (ADP-nin Mərkəzi Komitəsi –V.Ə.) yaxın bir zamanda bütün Azərbaycan xalqı tərəfindən seçilən nümayəndələrdən böyük konfrans təşkil etməlidir"(43,s.292).

Göstərilən qərarın beşinci maddəsində isə deyilirdi: "Kəndlərdə qanunsuz olaraq kəndlilərə hücum edən candarmların ümum camaatın qüvvəsi ilə qabağı alınsın"(43, s.292).

ADP MK-nın bu qərarı Azərbaycanda xalq hakimiyyəti uğrunda əməli mübarizəyə göstəriş idi. Əslində xalq hakimiyyəti uğrunda mübarizə iki istiqamətdə gedirdi: 1) xalq hakimiyyəti yaranması uğrunda dinc yolla siyasi mübarizə; 2) silahlı mübarizə.

Xalq hakimiyyəti yaranması uğrunda dinc siyasi mübarizə 1945-ci il noyabrın 10-dan 20-dək Azərbaycanın bütün qəsəbə və şəhərlərində izdihamlı xalq yığıncaqları təşkil olunmaqla həyata keçirildi. Azərbaycan əhalisinin bir milyon yarımından çoxunun iştirak etdiyi bu yığıncaqlarda xalq İran daxilində Azərbaycana muxtariyyət verilməsini, tezliklə əyalət və vilayət əncümənlərinin təşkil olunmasını tələb edən qərarlar qəbul edir, bu qərarların həyata keçirilməsini sürətləndirmək üçün öz aralarından nümayəndələr

seçirdi. Pişəvərinin göstərdiyi kimi, "nümayəndələr içərisində Azərbaycan xalqının bütün sinifləri gözə çarpırdı"(97, 2c, s.29).

Xalq yığıncaqlarında seçilmiş nümayəndələrin (724 nəfər) iştirakı ilə 1945-ci il noyabrın 20-21-də Təbrizdə Azərbaycan Xalq Konqresi (AXK) keçirildi. Bu zaman Azərbaycan xalqına yəqin olmuşdu ki, İran dövləti ona muxtariyyət və azadlıq verməyəcəkdir. Hökumət əyalət və vilayət nümunələrinin təşkil olmayacağını hətta rəsmi surətdə bildirdi. Ona görə də Azərbaycan Xalq Konqresi özünü müəssislər məclisi elan etdi, Azərbaycan Milli Məclisi və Milli Hökuməti yaratmağı qərara aldı. Konqres öz nümayəndələrindən 39 nəfərdən ibarət milli heyət seçib, qərarlarının həyata keçirilməsini ona tapşırırdı. M.C.Pişəvəri ADP MK-nın sədri və Milli Heyətin üzvü olmaqla onun fəaliyyətində yaxından iştirak edirdi.

Milli Heyət işə başladığı gündən (21.XI.1945) Azərbaycanda ikihakimiyyətlilik yarandı: biri xalqın, o biri isə irticanın rəsmi dövlət hakimiyyəti idi. Milli Heyəti vəzifəsinə, gördüyü işlərə və arxalandığı qüvvəyə görə müvəqqəti inqilabi hökumət adlandırmaq olardı. Milli Heyət xalqın qüdrətinə arxalanaraq bir sıra inqilabi əhəmiyyətli işlər gördü: İran Hökuməti tərəfindən Azərbaycandan taxılın daşınıb aparılmasının qarşısı alındı; irticaçı mülkədarların əsassız şikayətləri üzrə həbs olunmuş yüzlərlə kəndli həbsdən azad edildi; xalqın asayişini pozanlarla inqilabi yolla mübarizə aparıldı...

Milli Heyət 1945-ci il noyabrın 25-də Təbrizdə bir neçə nəfər iri tacir, mülkədar, ruhani və yüksək rütbəli dövlət qulluqçusunun iştirakı ilə müzakirələr keçirdi. Dekabrın 8-11-də isə İran Hökumətinin nümayəndəsi Murtuza Bəyatla danışıqlar aparıldı. Bu danışıqlara İran Hökuməti təşəbbüs etmişdi. Hökumət bu yolla Azərbaycan demokratları müqabilində siyasi qüvvə yaratmaq, vaxt qazanmaq və xalqı aldatmaq istəyirdi. Lakin xalqa bir daha məlum oldu ki, İran dövləti Azərbaycana muxtariyyət vermək istəmir, danışmaq üçün göndərdiyi şəxsin heç bir qərar qəbul etmək səlahiyyəti yoxdur.

Azərbaycan Milli Heyəti Azərbaycan Məclisi seçgilərinə başlamaq haqqında 1945-ci il noyabrın 21-də fərman verdi. Bu iş öz-özlüyündə inqilabi əhəmiyyətə malik idi. İranda seçgi fərmanını dövlət başçısı - şah verirdi. M.C.Pişəvəri seçgi fərmanının şahsız verilməsini "Böyük bir iş" adlandırmışdı (97, 2c, s.27). Azərbaycan Milli Məclisinin seçgi qanunu əsasında 1945-ci il noyabrın 27-dən Azərbaycanın bütün vilayətlərində Milli Məclisə seçgilər başlandı. Bu zaman Təbriz, Ərdəbil, Urmu, Marağa, Miyandad, Əhər, Meşkin, Xalxal, Xoy, Maku, Mərənd və Salmas kimi şəhərlər İran Hökumətinin silahlı qüvvələrinin hökmranlığı altında idi. Onlar Azərbaycan Milli Məclisinə seçgiləri pozmağa çalışırdılar. Buna baxmayaraq seçgilər dekabrın 1-də hər yerdə böyük müvəffəqiyyətlə başa çatdı. 32 seçgi dairəsindən 100 nəfər deputat seçildi. Bunların çox böyük əksəriyyətini Azərbaycan əhalisinin ən görkəmli inqilabçı, vətənpərest və maarifpərvər şəxsləri təşkil edirdilər. Pişəvəri Azərbaycanda xalq hakimiyyəti yaranması uğrunda siyasi-ictimai mübarizədə ADP MK-nın sədr müavinləri M.Ə.Şəbüstəri və S.Padəqan başda olmaqla X.Azərbaycan, M.Biriya, M.Vilayi, Z.Qiyami, H.Zəfiri, K.Haşimniya, H.Cövdət, T.Şahin, M.Çeşməzər və başqalarının təşkilatçılıq fəaliyyətinə yüksək qiymət verirdi.

ADF xalq hakimiyyəti uğrunda dinc siyasi mübarizə yolu ilə yanaşı silahlı mübarizə istiqamətində də hazırlıq işləri aparırdı. ADP-nin Mərkəzi Komitəsinin 1945-ci il noyabr plenumunun qərarında kəndlilərə hücum edən candarmların qabağının alınmasına göstəriş verilmişdi. Aydın idi ki, xalq dövlət qoşunları ilə vuruşmalı olacaqdı və hadisələrin gedişi xalqı silahlı mübarizəyə gətirib çıxaracaqdı. Buna görə də qabaqcadan hazırlıq görülmədən, düşünülmədən belə bir qərar həyati deyildi. Lakin bununla belə Pişəvərinin dediyi kimi, partiya yarandığı gündən "istədiklərimizi təmin etmək üçün möhkəm bir hərbi təşkilat yaratmaq yolunda çalışırdı"(97, 2c, s.76). Hərtərəfli hazırlıqdan sonra 1945-ci il oktyabrın ikinci yarısından xalq hakimiyyəti yaratmaq uğrunda silahlı mübarizə başlandı. Ələ silah götürüb xalq hakimiyyəti uğrunda mütəşəkkil mübarizə aparan şəxslərin – fədailərin

sayı çoxalırdı. M.C.Pişəvəri fə dai dəstələri ilə özü şəxsən əlaqə saxlayırdı (97, 2c, s.76).

ADP MK-nın sənədlərindən məlum olur ki, silahlı mübarizənin hərbi strategiya və taktikası barədə iki başlıca təklif olmuşdur: birincisi, silahlı bir dəstəni gizlicə Təbriz şəhərinə toplamaq, İran Hökumətinin bu şəhərdəki silahlı qüvvələrinə qəfildən hücum edərək onları tərk-silah etmək, idarələri tutmaq, eyni zamanda bu əməliyyatı bir-iki dəfə şəhərdə də tətbiq edərək hücumu genişləndirmək təklifi idi. ADP-nin hərbi rəhbərliyi bu təklifi rədd etmişdi. Çünki bu təklif xalqın özünün inqilabda iştirak etməsini nəzərdə tutmurdu. Və silahlı dəstəni xalqın köməyindən məhrum edirdi. Qeyri-inqilabi mahiyətdə olan bu plan mütləq məğlubiyyətlə nəticələnərdi. Silahlı mübarizə barədə ikinci təklif Azərbaycanın bir neçə mahalında, kənd yerlərində eyni vaxtda partizan vuruşmalarına başlamaqdan ibarət idi. Ümumi hərbi taktika olaraq qərara alınmışdı: İran Hökumətinin Azərbaycanda, böyük şəhərlərdə silahlı qüvvələrinin bir-birilə əlaqələrini eyni vaxtda kəsmək, əvvəlcə kənd yerlərində silahlı irticaçıları və candarm dəstələrini tərk-silah etmək, qənimət alınan silahlarla əlavə fə dai qüvvələri yaratmaq, kiçik şəhərləri və nəhayət, mühasirə yolu ilə böyük şəhərləri azad etmək (97, 2c, s.76).

İran Hökuməti Azərbaycandakı bütün silahlı qüvvələrini və irticaçı mülkədarların silahlı dəstələrini milli-azadlıq hərəkatı əleyhinə səfərbər etdi və böyük cinayətlərə başladı.

ADP inqilabi hərəkatın gedişinə gündəlik rəhbərlik edirdi. Silahlı mübarizəyə hazırlıqdan asılı olaraq ADP-nin orqanı olan "Azərbaycan" qəzetində konkret göstərişlər verilirdi. Pişəvəri "Azərbaycan" qəzetində yazırdı: "Biz bununla bütün xalqımızı təhəmmülə, səbrə və mətanətə dəvət edirik"; "Biz açıq deyirik: əgər candarm rəisləri başladıkları cinayətlərdən əl götürməzsə, əgər dövlət məmurları yerlərində oturmazsa, xalq özü qalxar, onları yerində oturdar"(153, 12-16.X. 1945). Azərbaycan xalqı milli-azadlıq uğrunda silahlı mübarizəyə hərtərəfli hazır olduğu gün – noyabrın 16-da ADP-

nin göstərişi ilə əlaqədar M.C.Pişəvəri "Azərbaycan" qəzetində yazırdı: "Xalq öz başına çarə etməlidir"(153, 16XI, 1945).

Həmin gün, 1945-ci il noyabrın 16-da Tehrandan İran qoşunlarının Baş qərargahı tərəfindən Təbrizə, Azərbaycandakı diviziya komandanına göndərilən əmrə deyildi:"Ərdəbil, Təbriz və Rzaiyyə (Urmiyə –V.Ə.) şəhərlərində və sair yerlərdə candarmları və polisləri də öz əmriniz altına almaqla dövlət idarələrini, xüsusən valiliyi zabitlərin və əsgərlərin son qətrə qanına qədər silahlı müdafiə edin. Şəhərlərdə sakitlik yaradın və hər cür inqilabın qarşısını alın"(130, s.29).

Azərbaycan fədailəri İranın irticaçı hökumətinin silahlı qüvvələrinə ilk zərbəni 1945-ci il noyabrın 16-dan 17-nə keçən gecə Marağa, Mərənd, Miyanə, Sərab və Ərdəbil mahallarında eyni vaxtda vurdular. Nəticədə noyabrın 17-də Miyanə, Sərab və Nir şəhərləri, Marağanın Əcəbşir, Binab və Şişəvan qəsəbələri, Qulukənd və Xacəmir kəndləri, Mərəndin Yam kəndi və Ərdəbilin bir neçə böyük kəndi hökumət qüvvələrindən alındı. Beləliklə, Təbriz, Ərdəbil, Astara, Marağa, Miyandad, Urmu, Xoy və Maku şəhərlərindəki hökumət qüvvələri bir-birinin ardınca Azərbaycan kənd, qəsəbə və şəhərlərini İran hökumətinin silahlı qüvvələrindən azad etdilər. Dekabrın 12-də Təbriz şəhəri fədailər tərəfindən mühasirəyə alınaraq İran qoşun hissələrindən təmizləndi. 19 dekabrda isə Urmu şəhəri azad oldu (fədailər tərəfindən alındı). Dekabr ayının 20-də Azərbaycan İranın irticaçı hökumətinin zülmündən tamamilə xilas edildi.

M.C.Pişəvəri sonralar Azərbaycanda xalq hakimiyyəti uğrunda silahlı mübarizədə (23.X. – 20.XII.1945) fədai başçıları Təbrizdən C.Kavyanın, Urmudan M.Ə.Azadvətənin, Ərdəbildən Ə.M.Məhəmməd vəndin, Marağadan M.R.Kəbirinin, Xoydan N.X.Yekaninin, Zəncandan Q.X.Osanlunun, Miyandaddan Q.Sübhinin və A.Zadikianın, Sərabdan Q.R.Cavidanın, Mərənddən S.K.Ələmin, Miyanədən Q.Daneşyanın, Astaradan F.Dehqanın, habelə Ə.Haşiminin və başqalarının şücaət göstərdiklərini xüsusilə qeyd

etmişdir (153, 4.IX, 1946). İran qoşunundan fədailərə qoşulan inqilabçı zabıtlər də xalq hakimiyyəti uğrunda qəhrəmanlıqla vuruşdular.

1945-ci il dekabrın 12-də Təbriz şəhərində Azərbaycan Milli Məclisi açıldı və həmin gün Azərbaycan Milli Hökuməti təşkil olundu. 12-13 dekabr günlərində görülən bütün mühüm inqilabi əhəmiyyətli işlər – Təbrizi mühasirə etmiş fə dai qüvvələrinin Təbrizə daxil olması; Azərbaycan Milli Məclisinin açılışı, məclisin daxili nizamnaməsinin yazılması və qəbul edilməsi; Azərbaycan Milli Hökumətinin tərkibi və iş proqramının hazırlanaraq Milli Məclisin müzakirəsinə verilib, təsdiqinin təklif olunması; İran Hökumətinin Təbriz şəhərindəki cəndarm, polis və qoşun qüvvələrinin təslim olması haqqında onun komandanları ilə danışıq ADP MK tərəfindən, Pişəvərinin bilavasitə rəhbərliyi ilə aparılmışdır. Beləliklə, İranda yaranmış vəziyyət Azərbaycan Demokrat Firqəsini qəti hərəkət etməyə məcbur etdi. Silahlı hərəkətin nəticəsi olaraq şah qoşunlarından təmizlənmiş Azərbaycan özünün Milli Hökumətini yaratmalı oldu. Pişəvəri sədr (baş nazir) olmaqla, daxili işlər, xalq qoşunları, kənd təsərrüfatı, maarif, səhiyyə, maliyyə, ədliyyə, yol, poçt, teleqraf və telefon, ticarət, iqtisad, iş və zəhmət nazirliklərindən ibarət Nazirlər Şurası yaradıldı (İran daxilində Azərbaycan muxtariyyəti prinsipinə və Azərbaycan Milli Məclisinin həmin prinsipi gözləyən daxili nizamnaməsinə uyğun olaraq Azərbaycan Milli Hökuməti tərkibində hərbi və xarici işlər nazirlikləri yaradılmadı). Milli Məclis Z.Qiyamini Azərbaycan Ali məhkəməsinin rəisi və F.İbrahimini Azərbaycanın baş prokuroru seçdi.*

Komitənin bu işə ciddi nəzarətinin həyata keçirilməsi tələb olunurdu.

Milli Hökumət ADF-nin Azərbaycan və rus dillərində yaydığı müraciətnaməni – xalqın istəkləri, arzu və ehtiyacları aydın bir şəkildə göstərilmiş şüarları reallaşdırmağı başlıca vəzifəsi hesab edirdi.

Həmin Müraciətnamədə göstərilirdi:

1. İranın istiqlal və tamamiyyətini saxlamaqla bərabər Azərbaycan xalqına daxili azadlıq və mədəni muxtariyyət verilməlidir ki, edə bilsin özünün

---

* Daxili işlər naziri doktor S.Javid, xalq qoşunları naziri J.Kaviyan, kənd təsərrüfat naziri Doktor Möhtaş, maarif naziri M.Biriya, səhiyyə naziri doktor Orəngi, maliyyə naziri Qulam Rza İlhami, ədliyyə naziri Yusif Əzimi, yol, poçt, teleqraf və telefon naziri Kəbiri, ticarət və iqtisadiyyat naziri Rza Rəsuli seçildilər.

fərhəngi yolunda və Azərbaycanın abadlaşması və tərəqqisi üçün ümum məmləkətin adilanə qanunlarını gözləməklə bərabər öz sərneveştini təyin etsin.

2. Bu mənzuru həyata keçirmək üçün çox tezliklə əyalət və vilayət əncümənləri intixab edib işə başlamalıdır. Bu əncümənlər fərhəng, bəşdaşt və iqtisad sahəsində fəaliyyət göstərməklə bərabər, Qanun Əsası lövcibinə tamam dövlət işçilərinin əməliyyatını təftiş edib, onların təğyir və təbdilində izhar edəcəkdir.

3. Azərbaycanın ibtidai məktəblərində 3 klasadək dərslər fəqət Azərbaycan dilində aparılmalıdır və 3 klasdan yuxarı dövlət dili olmaq üzrə fars dili də Azərbaycan dili ilə yanaşı tədris edilməlidir. Milli Darülfunun təşkili Demokrat Firqəsinin əsas məqsədlərindən biridir.

4. Azərbaycan Demokrat Firqəsi sənaye və fabriklərin genişlənməsinə ciddi çalışacaq və səy edəcək ki, mövcud fabrikaları təkmil etməklə bərabər işsizliyi dəf etmək üçün əl və maşın sənayesini genişləndirmək üçün vəsilələr yaradıb tazə fabrikalar vücuda gətirsin.

5. Ticarətin genişlənməsini Azərbaycan Demokrat Firqəsi çox lazım və ciddi məsələlərdən hesab edir. Bu günə qədər ticarət yollarının bağlı qalması, çoxlu kəndlərin, məxsusən bağdarların və xırda maliklərin sərvətlərinin əllərindən çıxmasına və onların dilənçi halına düşməsinə səbəb olmuşdur. Bunun qabağını almaq məqsədilə Demokrat Firqəsi bazar tapmaq və Azərbaycan əmtəələrinin xaricə çıxarılması üçün tranzit yolları axtarmaq işinə ciddi iqdam etməyi və bu vəsilə ilə ümum sərvətin nöqsanının qabağını almasını nəzərdə tutmuşdur.

6. Demokrat Firqəsinin əsas məqsədlərindən biri də Azərbaycan şəhərlərinin abadlaşmasıdır. Bu məqsədə çatmaq üçün Firqə səy edəcək ki, çox tezliklə şəhər əncümənlərinin qanunu təğyir tapıb, şəhər əhalisinə müstəqil bir surətdə, şəhərin abadlığına çalışıb, onları abrumənd və müasir hala salmağa imkan verilsin, məxsusən Təbriz şəhərinin sudan təmin

edilməsi Azərbaycan Demokrat Firqəsinin müəssislərinin çox fouri cari məsələlərindəndir.

7. Azərbaycan Demokrat Firqəsinin müəssisləri gözəl bilirlər ki, məmləkətin sərvət tolid edəni və iqtisad qüvvəsi kəndlilərin qüvvətli qoludur. Ona görə bu firqə edə bilməz ki, kəndlilər arasında vücuda gələn hərəkəti nəzərə almasın. Buna görə də firqə səy edəcəkdir ki, kəndlilər ehtiyaclarını təmin etmək üçün əsaslı qədəmlər götürülsün.

Məxsusən kəndli ilə ərbablارın arasında müəyyən bir hüdud təyin etmək və bəzi ərbablar tərəfindən ixtira edilmiş qeyri-qanuni vergilərin qabağını almaq Demokrat Firqəsinin fouri vəzifələrindəndir. Firqə səy edəcək bu məsələ elə bir surətdə həll edilsin ki, həm kəndlilər razı qalsın və həm də maliklər özlərinin gələcəyindən itminan hasil edib, rəğbətlə kəndlərinin və öz məmləkətlərinin abadlığına çalışsınlar. Xalisə yerləri Azərbaycanı tərk edib qaçan və Azərbaycan xalqının zəhmətinin məhsulunu Tehranda və sair şəhərlərdə məsrəf edən ərbablارın yerləri, əgər tezliklə Azərbaycana müraciət etməsələr, Demokrat Firqəsinin Əsasnaməsinə müvafiq olaraq kəndlilərin ixtiyarına verilməlidir. Biz özlərinin eyş və nuşindən ötəri Azərbaycanın sərvətini xaricə aparanları azərbaycanlı hesab etmərik. Əgər onlar Azərbaycana qayıtmaqdan imtina etsələr, onlar üçün Azərbaycanda bir həqq qail deyilik. Bundan əvvəl Firqə çalışacaq ki, çox səhl və sadə bir surətdə Azərbaycan kəndlilərinin əksəriyyətini torpaq və onun alətləri cəhətdən təmin etsin.

8. Demokrat Firqəsinin mühüm vəzifələrindən biri də işsizliklə mübarizə etməkdir. İndidən bu xətlər çox ciddi bir surətdə özünü göstərməkdədir.

Gələcəkdə bu sel gündən-günə qüvvətlənəcəkdir. Mərkəzi dövlət və məhəlli məmurlar tərəfindən bu xüsusda heç bir iş görülməmişdir. Əgər iş bu minval ilə davam edərsə, Azərbaycan xalqının əksəriyyəti fəna bir hala düşməyə məhkumdur. Firqə çalışır bu xətərin qabağını almaq üçün ciddi tədbirlər görülsün. Hələlik fabriklər təsisçi, ticarətin genişlənməsi, əkinçi

təşkilatlarının təsis edilməsi, dəmir, şose yolları çəkmək kimi tədbirlər mümkündür bir qədər faydalı olsun.

9. İntəxabat qanununda Azərbaycanın haqqında böyük zülm edilmişdir. Dəqiq ittelaata görə, bu ölkədə 4 milyondan yuxarı azərbaycanlı yaşamaqdadır. Bu qeyri-adilənə qanun mocubincə Azərbaycana məcləs-e-Şuraya Millidə 20 vəkil yeri verilmişdir. Bu qətiyyən mütənasib bir bölgü deyildir. Azərbaycan Demokrat Firqəsi səy edəcək ki, Azərbaycan nüfusuna nisbət vəkil intəxab etməyə haqqı olsun...

10. Azərbaycan Demokrat Firqəsi fasid, moxtələs və roşve alan şəxslər ilə ki, dövlət idarələrinə soxulmuşlar, ciddi mübarizə edəcək və dövlət məmurları arasında saleh və dürüstkar şəxslərdən qədrdanlıq edəcək. Məxsusən Firqə çalışacaq onların maaşları və zindəganlıq şərtləri elə islah olsun ki, onlar üçün oğurluq və xəyanət etməyə bəhanə qalmasın. Onlar eləyə bilsinlər ki, özləri üçün abırlı həyat vücuda gətirsinlər.

11. Demokrat Firqəsi səy edəcək Azərbaycandan alınan vergilərin yarısından yuxarısı Azərbaycanın öz ehtiyaclarına sərf edilsin və qeyri-müstəqim vergilər ciddi surətdə azalsın.

12. Azərbaycan Demokrat Firqəsi bütün demokratik dövlətlər, məxsusən müttəfiqlərlə dostluq saxlamaq tərəfdarıdır və bu dostluğu davam etdirmək üçün çalışacaq mərkəzdə və şəhərlərdə İran ilə müttəfiq demokratik dövlətlər arasındakı dostluğu pozmaq istəyən xain ünsürlərin əllərini ictimai, siyasi və dövləti işlərdən kənar etsin (106, s.5-7).

Göründüyü kimi, Firqənin qəbul etdiyi bu Müraciətin məzmununu təşkil edən tələblər dünya təcrübəsinə, demokratik hərəkətlərin məramnaməsinə uyğun tərtib olunmuşdur.

Firqə burada əksini tapmış məqsəd və vəzifələri həyata keçirmək üçün hər bir vətənpərəst azərbaycanlıni özü ilə "həmsəda və əlbir" olmağa çağırırdı. İnsan gərək əvvəlcə öz evini qaydaya sala, belə olmasa məhəllə, şəhər və ya məmləkət üçün işləyə bilməz.

Artıq Pişəvərinin arzuladığı və təsəvvür etdiyi partiya yaradılmış, fəaliyyətə başlamışdı.

Firqənin tərkibi kimlərdən ibarət idi? Oraya kimlər qəbul edilirdi? Onun məramı və vəzifələri nədən ibarət idi? Bu və ya digər suallara böyük demokratin o vaxtkı məruzə, çıxış və məqalələrində cavablar verilmişdi.

M.C.Pişəvəri hələ ilk dövrlərdən firqənin məqsəd və məramını ifadə edərək demişdir:

"Firqəmiz milli bir firqə olduğu üçün sinif və təbəqə nəzərdə tutmayıb, ümum camaatı öz bayrağı altına çağırır. Bu şanlı vuruşmalarda biz mütləq qalib çıxmalıyıq. Çünki yolumuz doğru, məqsədimiz müqəddəsdir"(43,s.13).

Oğrulardan, cinayətkarlardan və əxlaq pozğunluğu ilə məşğul olanlardan başqa firqənin məramnaməsini qəbul edən bütün vətəndaşlar Azərbaycan Demokratik Firqəsinin üzvlüyünə qəbul olunurdular. Azərbaycan Demokrat Firqəsi yoxsul kəndlilər, fəhlələrlə yanaşı iş sahiblərinə, ziyalılara, sənətkarlara, cəmiyyətdə olan başqa sinif və zümrələrə öz sıralarında yer vermişdi. Firqənin hədəfi isə, Pişəvərinin dediyi kimi, "irtica və istibdadla mübarizə etmək" idi. Azadixahların ən böyük vəzifəsi vilayət və əyalet əncümənləri qurmaq, daxili və mədəni ixtiyarat almaq idi. Bu, birlik və ittifaq, güzəşt və fədakarlıq istəyir.

Azərbaycan Demokrat Firqəsinin sədr müavini Sadiq Pədəqan Mərkəzi Komitənin ümumi iclasında firqənin hədəflərini belə göstərmişdi: bizim firqəmiz hədəfi çox düzgün seçdi, bizim firqəmiz Azərbaycanın 40 illik səhvlərini yaxşı başa düşüb və onlardan uzaq gəzdi. Və əsl hədəf uğrunda yönəldi. O hədəf azərbaycanlı üçün hər şeydən qabaq Azərbaycan idi (153, №5, 1945).

Demokrat Firqəsinin əsas vəzifəsi Azərbaycan xalqının milli azadlığı idi, Azərbaycan xalqının milli muxtariyyəti idi. Lakin İran Hökuməti Azərbaycan kimi bütöv bir ərazinin əldən çıxmasına razı ola bilməzdi və ona görə də şovinst qüvvələr, şahpərəst zümrələr və istismarçılar azadlıq və muxtariyyət istəyinə qarşı çıxdılar. Bu istəyə qarşı silah çevrildi. Pişəvəri belə bir hərəketin

tarixi səhv olduğunu nəzərə çarpdıraraq Azərbaycan xalqının tarixi hünərləri haqqında yazırdı: "Bizim xalqımız böyük və qəhrəman xalqdır. Bu xalq nə Tehranda, nə İsfahanda və nə də İranın başqa yerlərində yaşayan xalqa oxşamır. O fars deyil və farslarla fərqi var". Pişəvəri fars azadixahlarına üz tutaraq qeyd edirdi: "Azərbaycana dilsuzluq edən fars azadixahlarına demək gərəkdir ki, sizlər əgər vəhşətə salıb Tehrana çəkdiyiniz azərbaycanlıların ürəyinə girə bilsəz, orada Azərbaycana olan eşq və məhəbbəti gördükdə heyrət edərsiz. Çünki sizdə öz yurdunuza məhəbbət və əlaqə yoxdur. Azərbaycanlı heç bir cəhətdən sizə bənzəmədiyi kimi, vətən məhəbbəti, ana eşqində də sizlərə oxşamaz.

Siz onu tanıya bilməzsiz. Çünki onun nəhadında olan hiss və qüruri - millidən sizlərdə əsər yoxdur. Gedin cənubi məhəllələrində və kargərlər yaşayan küçələrdə bir qədər dərinədən təhqiqat edin. Azərbaycanın müxtəlif guşələrindən bir parça çörək qazanmaq üçün mühacirət edib oralarda fəqir və yoxsul halda yaşayan zəhmətkeş və qəhrəman insanların halı ilə aşına olun. Bilin ki, nə səbəbə biz onu bir millət tanıyıb, özünü idarə etməyə haqlı bilirik"(95, s.158)

Artıq milləti idarə etməyə qabil və qadir olan Partiya yaranmışdı. Pişəverinin qeyd etdiyi kimi, "Azərbaycan Demokrat Firqəsi bütün İran xalqlarının azadlıq və nicat ordusu" kimi böyük müvəffəqiyyət qazanmış, MK-nı seçmiş, icraiyyə heyətinin tərkibini müəyyənləşdirmiş, Azərbaycan Milli Hökumətini – Nazirlər Şurasını yaratmışdı. ADF MK-nın sədri, Baş nazir M.C.Pişəvəri hökumətin məqsəd və vəzifələrini hökumət seçilən iclasda geniş şərh etdi. Milli Hökumətin proqramına daxil olan başlıca fəaliyyət motivləri aşağıdakılar idi:

- milli muxtariyyəti dünyaya tanıtmaq;
- tezliklə vilayət əncümənlərini qurmaq;
- şəhərlərin abadlığını təmin etmək;
- azadixahlardan fərmandar və nəzarətçilər seçmək;
- candarm və polis idarələrini azadlıq fədailərinə tapşırmaq;

- Milli büdcəni tənzim etməklə maliyyə qanunlarını nəzərdən keçirmək;
- fə dai dəstələrindən milli qoşun yaradıb, onları müasir silahlarla təchiz etmək;

- savadsızlığa qarşı mübarizə aparmaq, Azərbaycan dilini məktəblərdə rəsmi dil kimi tədris etmək;

- milli sənayeni inkişaf etdirib, yeni fabrik və zavodlar açmaq;
- yolların, rabitə şəbəkələrinin və vasitələrinin müasirləşdirilməsini təmin etmək;

- kəndlilərlə ərbablar arasında mübahisə və ixtilafı aradan qaldırmaq üçün ciddi qanun layihəsi hazırlamaq;

- yerləri xalq arasında bölmək, Azərbaycanı tərk edib, milli muxtariyyət əleyhinə təbliğat aparənların yerlərini qanuni yolla alıb kəndlilərin istifadəsinə vermək;

- işsizlik hallarına yol verməmək;
- səhiyyə işini canlandırmaq;
- Milli Məclis tərəfindən verilmiş qanunları Azərbaycan xalqının həyatına və milli muxtariyyətinə münasib şəkildə dəyişdirib təzə və faydalı layihələr təklif etmək;

- xüsusi mülkiyyəti qəbul etməklə xalq iqtisadiyyatının tərəqqisinə səbəb olan hər cür fər di quruma kömək etmək;

- vicdan və əqidə azadlığı vermək;
- Azərbaycanda yaşayan bütün həmvətənlərin – kürd, fars, aysori və başqalarının bərabərliyini hüquq və qanunla təsdiq etmək (99, s.304).

Məsələ burasındadır ki, Azərbaycan Milli hökumətinin iş proqramında İran daxilində Azərbaycanın muxtariyyəti prinsipinə tamamilə riayət olunmuşdu. Bu proqramda Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni həyatının bütün sahələrinin milli azadlıq və demokratiya əsasları üzrə yenidən qurulması, inkişaf etdirilməsi və Azərbaycanın muxtariyyətinin həyata keçirilməsi və möhkəmləndirilməsi üçün yaxın müddətdə görü ləcək əsas vəzifələr müəyyən olunmuşdu.

1946-cı il yanvarın 26-29-da ADP Mərkəzi Komitəsinin Təbriz şəhərində keçirilmiş üçüncü (Azərbaycan xalq hakimiyyəti dövründə birinci –V.Ə.) plenumu (plenumda partiyanın 36 təşkilatının və xalq hakimiyyəti orqanlarının 126 nəfər rəhbər və məsul işçisi iştirak edirdi) ADP MK-nın sədri Pişəvərinin "Partiya və milli dövlətin əsas məsələləri haqqında" məruzəsi əsasında qəbul etdiyi qərarla MK İcraiyyə Heyətinin milli-azadlıq mübarizəsində gördüyü işləri təqdir və Milli Hökumətin yaradılması yolunda götürdüyü hərəkət xəttini təsdiq etdi. Plenumun qərarında deyilirdi: «Milli Dövlət və Milli Məclisin başladıkları böyük islahat dəqiq bir surətdə davam etdirilsin və Mərkəzi Komitə bu islahatın demokratik və milli əsaslar üzərində həyata keçirilməsinə yaxından nəzarət etsin"(153, 31.I, 1946). Plenum Milli Hökumətin iş proqramının daha sürətlə və daha diqqətlə həyata keçirilməsi üçün MK-nın icraiyyə heyəti üzvlərinin var qüvvəsi ilə çalışmalarını lazım gördü. Mərkəzi Komitə plenumu partiyanın xalq hakimiyyətinə partiya təşkilatları və idarələrdə işləyən partiya üzvləri vasitəsilə rəhbərlik edəcəyini müəyyən etdi.

M.C.Pişəvəri ADP-nin və Azərbaycan Milli Hökumətinin yaranması uğrunda mübarizədə son dərəcə mühüm rol oynamış, partiyanın Mərkəzi Komitəsinin sədri və Milli Hökumətin baş naziri olaraq partiya proqramının və Milli Hökumətin iş proqramının həyata keçirilməsinə bilavasitə rəhbərlik etmişdir.

Azərbaycanda Milli Hökumət qurulandan sonra, o, müəyyən etdiyi vəzifələri həyata keçirmək uğrunda geniş miqyaslı fəaliyyətə başladı. MK-nın sədri Pişəvəri bir tərəfdən partiyanın fəaliyyətinə nəzarət edib istiqamət verir, digər tərəfdən Milli Hökumətin öhdəliklərinin yerinə yetirməsinə çalışırdı. Firqənin şəhər və kəndlərdəki təşkilatlarını yaratmaq, onların xətt ilə dövlət və partiya kadrlarını yetişdirmək, firqənin tələblərini Azərbaycan xalqına və firqə üzvlərinə təbliğ etmək – bu dövrdə qarşıda duran başlıca vəzifələrdən idi. Bütün bunlarla yanaşı böyük demokrat və ictimai xadim həm də bir dövlət adamı kimi çox çalışırdı. O, Milli Hökuməti müdafiə etmək üçün milli ordu təşkilinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Pişəvərinin bilavasitə rəhbərlik və iştirakı ilə

xalq qoşunu sıralarına qəbul üçün elan şərtləri hazırlandı: 22-25 yaş həddində olan, alkoqollu içkilərə meyl etməyən, nəşə çəkməyən, daha bir sıra tələblərə cavab verən şəxslərə yemək, paltar və pulsuz ev ilə yanaşı, ayda 150 qran pul da verilirdi. Milli Hökumət Azərbaycan xalq qoşununu təşkil etdikdən sonra onun başlıca vəzifəsini müəyyənləşdirmişdi. Başqasının ailəsinin namusuna təcavüz edən, qanunları pozan şəxslərə qarşı ciddi cəza tədbirləri görülürdü. Rüşvət alanlarla, oğrularla ciddi mübarizə aparılırdı.

Xalq qoşunu yaradılan gün Azərbaycanın tarixində ən əlamətdar hadisələrdən biri idi. Pişəvəri bu münasibətlə qələmə aldığı məqaləsində yazırdı: "Əziz həmvətənlər!... haqq və azadlığı aldıqdan sonra onu saxlamaq və ondan xalqın səadəti üçün istifadə etmək lazımdır. Azadlıq düşmənləri bu sadəliklə bizi öz halımıza buraxmayacaqlar. Onlar İran xaricində apardıqları xainanə təbliğat və diplomasi fırıldaqlardan məyus olduqdan sonra əleyhimizə silah ilə çıxıb, top, tüfəng və təyyarə vasitəsilə xalqımızı diz çökdürüb, əsarət altına salmağa vadar etmək istər, bunu heç vaxt fəramuş etməyin... Yaşamaq istəyirsən, ölümə hazır ol! Azadlığımızı ancaq milli qüvvə, münəzzəm silahlı qoşun olmadan qorumaq olmaz, bu isə ümum xalqın silah başına keçməsi ilə... olacaqdır. Ona görə də firqə və dövlət silah götürməyə qadir olan bütün azərbaycanlıları xalq qoşunları sırasına çağırır... Millətimizin iradəsini təmsil edən Məclisi Millimizin milli vəzifə və xalq qoşunları təşkili haqqında təsvib etdiyi qanunun icrası zamanı gəlib yetişmişdir..."(153, №11, 1945).

Milli Hökumət xalqın maariflənməsi naminə də xeyli iş görürdü. Üç fakültədən ibarət Təbriz darülfünunu təsis edildi. Burada həkim, müəllim, mühəndis kadrları hazırlanırdı. Polis və ordu üçün kadrları hazırlamaq məqsədilə ali polis məktəbi təşkil edildi.

Bütün maarif sistemi Azərbaycan dilində aparıldı, ibtidai və ali məktəb Azərbaycan dilində təhsil almağa başladı. Doğma dilimizdə külli miqdarda kitablar çap edildi.

Təbriz radiosunu yaradıldı, filarmoniyaya təsis olundu. Ən şərəflisi o idi ki, Azərbaycan türkcəsi rəsmi dil elan... olundu, bütün idarə və məhkəmələr bu dildə aparıldı.

Milli Hökumətin ən böyük nailiyyətlərindən biri torpaq məsələsinin düzgün həll edilməsi idi. Bu, İran xalqları üçün həll edilməsi lazım olan ən müşkül məsələlərdən idi. Firqə 12 dekabr Müraciətnaməsində verdiyi vədlərə layiqincə əməl edirdi. Dövlət mülkiyyəti olan torpaqların istisnasız və pulsuz olaraq kəndlilər və əkinçilər arasında bölünməsi, Azərbaycan xalqının əleyhinə çalışan böyük maliklərin yerlərinin də alınması böyük iş idi. Bu təkcə Azərbaycanda deyil, İranın bütün vilayətlərində iqtisad və təkamül cəhətdən böyük bir məsələ idi. Yer bölgüsü və malik ilə rəiyyət arasındakı münasibətin hüdudunu təyin edən qanunlar Milli Hökumətin əsas işlərindən idi.

Kənd təsərrüfatının geridə qalması və kəndlilərin acınacaqlı vəziyyətdə yaşamasının mühüm səbəblərindən biri və bəlkə də əsası torpaq üzərində hakimiyyət, torpaqdan istifadə şərtlərinin olduqca ağır olması və vergilərin ağırlığı idi. Torpağın mühüm bir hissəsi Rza şah və onun əlaltılarının, dövlətin əlində idi. Xalisə yerlər – dövlət əkinləri torpağın ən bol, sulu hissələri idi.

Milli Hökumətin məramnamə və müraciətnaməsində kənd təsərrüfatı məsələsi mühüm yer tuturdu. İstər firqənin, istərsə də hökumətin məramnaməsində Azərbaycan xalqının rifah və səadətini torpaqla bağlı olmağı məsələsi çox düzgün qoyulmuşdu. Firqə və hökumət məmləkətin inkişafı üçün birinci növbədə torpaqsız kəndliyə torpaq verilməsi, kəndlilər arasında işsizliyin aradan qaldırılması məsələlərini təxirəsalınmaz vəzifə kimi irəli sürmüşdü. Azərbaycan Milli Hökuməti ilk dəfə olaraq xeyrixah və tarixi bir işə əl atdı. Əsir kəndlilər azad insanlara çevrildilər.

Beləliklə, torpaq məsələsinin həll olması ilə Azərbaycan kəndliləri İranda ilk dəfə olaraq əsarət və köləlik zəncirlərini qırıb, ərbablardan boyunduruğundan azad oldular. "Azərbaycan Demokrat Partiyası demokratiya və xalq uğrunda mübarizədə bəzən öz məramnaməsindən

qabağa getmişdi. Məclisi-müəssisin çağırılmasına, Konstitusiya yazılmasına göstəriş verilmişdi. ADP Azərbaycanda xalq hakimiyyətini saxlamaqla yanaşı, İranın demokratikləşdirilməsinə mübarizə yolu ilə nail olmaq xəttini yeridirdi"(24, s.128-129). Lakin bununla belə "Azərbaycan" qəzeti yazırdı ki, biz Azərbaycan xalqını İrandan ayırmaq fikrində deyilik (153,№46, 1946).

Azərbaycanın apardığı mübarizə eyni zamanda İranın demokratikləşdirilməsi uğrunda mübarizə idi (24, s.129). Lakin İranın irticaçı hakim dairələri və xarici imperialist dövlətlər arasındakı Azərbaycanın demokratik hərəkatını əzəl gündən diplomatik çəkişmələr məcrasına salmağa çalışırdılar. Amma bu plan müəyyən vaxta qədər reallaşdı.

Azərbaycan Demokrat Partiyasının fəaliyyəti, Milli Hökumətin uğurları İranın mərkəzi hökumətini haldan çıxarırdı. Hazırlanan gizli plan üzrə demokratiyaya qarşı qanlı cinayətlər hazırlanırdı. 1946-cı il aprelin 22-də (2 ordibehişt 1325) Qəvamüssəltənə Hökumətinin Azərbaycan barədə 7 maddədən ibarət bəyannaməsi Milli Hökumətə İran tərəfi ilə danışıqlara başlamaq imkanı yaratdı (153, 17V. 1946).

Aprelin 28-də Pişəvərinin başçılığı ilə Tehrana gedən nümayəndə heyəti Azərbaycan məsələsinin sülh yolu ilə həllinə nail olmaq üçün danışıqlara başladı. İranın Mərkəzi Hökuməti 7 maddədən ibarət bəyannaməsini əsas götürürdüsə, Azərbaycan nümayəndə heyəti 33 maddədən ibarət təkliflə çıxış etdi. Bu təkliflərdə belə bir fikir irəli sürülürdü ki, Azərbaycanda indiki vəziyyət saxlansın, İranda demokratik əsas möhkəmlənsin və genişlənsin. Üstəlik 3-cü və 4-cü əyalətlərdən və Xəmsə (Zəncan) vilayətindən ibarət olaraq müəyyən ərazidə Azərbaycan Muxtar Hökumət adı ilə saxlansın, mərkəz Təbriz şəhəri olsun.

Lakin M.C.Pişəvəri, Sadıq Padeqan, Sadıq Dilməqani, Firidun İbrahimi və Məhəmmədhüseyn xan Seyfqazidən* (153,17V.1946) ibarət nümayəndə heyəti Qəvamüssəltənə Hökumətinin qəti etirazı ilə qarşılaşdı. İran Mərkəzi

---

* Sonuncu Kürdüstan Milli Hökumətinin nümayəndəsi idi.

Hökumətinin 7 maddədən ibarət bəyannaməsi Azərbaycanda yaranmış xalq hakimiyyətini məhdudlaşdırmaqla demokratik islahatı qəti şəkildə rədd edirdi.

Heç bir müsbət nəticə verməyən müzakirə mayın 11-də dayandırıldı. Qəvamüssəltənə mayın 13-də verdiyi bəyanatda danışıqların baş tutmadığını bildirdi. Əsas bunu göstərirdi ki, guya Azərbaycan Milli Hökuməti Azərbaycan qoşununun və fədailərinin komandanlarının mərkəzdən təyin olunmalarına müxalifdir; mülkədar torpaqlarının kəndlilər arasında bölüşdürülməsinin təsdiqini gələcək məclisdən tələb edir. Pişəvəri İran Mərkəzi Hökumətinin riyakar siyasətini açıqlayaraq Tehran danışıqlarının baş tutmamasının başlıca səbəbini belə şərh edirdi: "Məsələ tək Azərbaycan məsələsi deyildir. Söz bütün İranda azadlıq, demokratiya üsulunun yayılması üstündədir. Tehranın hakimə heyətini, Tehranın böyük feodallarını və torpaq sahiblərini qorxuya salan burasıdır"(153,16V.1946).

Həmin ilin iyun ayının 11-də Təbriz şəhərində yenidən başlanan danışıqlar iki gün davam etdi. Bu dəfə qəbul olunmuş "Dövlət və Azərbaycan nümayəndələri arasında müvafiqət olunmuş qərardad" imzalandı; həmin sənəd Azərbaycan Milli Məclisinin Rəyasət Heyəti tərəfindən qəbul və təsdiq edildi; 17 iyunda göndərdiyi rəsmi teleqramda İran dövləti müqaviləni təsdiq etdiyini bildirdi. Üstəlik Azərbaycan demokratik hərəkatı Ümumiran demokratik və antiimperialist hərəkatının tərkib hissəsi sayıldı. Bütün bu demokratik hərəkat və islahatlar İranda böyük əks-səda doğurdu (124,s.135-137).

İran Xalq Partiyası vahid cəbhənin təşkilatçısı oldu; həmin ilin payızında (oktyabrın sonunda) ADP, Kürdüstan Demokrat Partiyası sosialist və Cəngəl partiyaları "Azadxah partiyaları koalisiyon cəbhəsi"nə birləşdiklərini rəsmi elan etdilər.

İran Hökuməti bu kiçik güzəştlərlə vaxt qazandı və Azərbaycana ümumi silahlı hücum üçün qoşun və candarm hissələri hazırladı.

1946-cı il oktyabrın 17-də qatı irticaçılardan ibarət yeni hökuməti təşkil edən Qəvamüssəltənə bütün demokratik qurumlara qarşı qəti hücumlara

başladı. Bu məqsədlə ilk növbədə Azərbaycana qarşı hücumun diplomatik hazırlığı təmin edildi. BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasında İran Hökumətinin əsassız şikayəti əsasında "İran məsələsi" müzakirə olundu. Demokratik hərəkata qarşı mübarizənin lideri və xaç atası olan ABŞ-ın diplomatik korpusu bu işdə xüsusi fəallıq göstərmişdir.

ABŞ-dan silah və döyüş sursatı alan İran İngiltərənin sərhəddə yeritdiyi, limanlara gətirdiyi qüvvələrə arxalanaraq sentyabrın 1-də Azərbaycan üzərinə ümumi hücumla başladı. Qəzvin-Rəşt istiqamətində Yüzbaşı çayına doğru yürüyən İran qoşunları Azərbaycan Əyalət Əncüməninə göstərişi ilə xalq qoşunları və fədai dəstələrinin tərk etdikləri Zəncanı darmadağın etdilər. Sonra ABŞ general və polkovniklərinin komandanlığı altında Zəncan-Miyanə, Ənzəli-Astara, Talış-Ərdəbil, Tikantəpə-Miyandab, Saqqız-Mahabad-Marağa istiqamətlərində tank, top və təyyarələrlə hücumla keçdi. Azərbaycan və Kürdüstan xalq qoşunları, fədailər müqavimət göstərdilər (124, s.141-145).

Azərbaycan Əyalət Əncüməni İran Hökumətini müvafiq müqaviləyə əməl etməyə çağırırsa da, heç bir nəticə vermədi, əksinə, irticaçı hökumət daha da irəliləyərək vətəndaş müharibəsi yaratdı.

Belə olduqda Azərbaycan Əyalət Əncüməni imperializmin avantürası altına düşməmək və İran daxilində qardaş qırğınlarının qarşısını almaq kimi humanist bir qərar qəbul edib, İran silahlı qüvvələrinə müqavimət göstərməmək barədə göstəriş verdi. Bu göstərişin humanist mahiyyətini yüksək qiymətləndirən İran Xalq Partiyasının orqanı "Mərdom" qəzeti qəlb ağrıdan bir üslubda yazırdı: "Azərbaycan azadlıq xatirinə, bəşəriyyətin xatirinə üsyan etmişdi və yenə də azadlıq və bəşəriyyətin gələcəyi naminə geri çəkilməyə, işgəncə və məhrumiyyətlərə dözməyə razı oldu"(166, 9XII, 1950).

Beləliklə, Demokrat Partiyasının Milli Hökumətinin rəhbərliyi altında yeni bir dövr başlamış Azərbaycanda bir il ərzində görülmüş bütün işlər məhv edildi: minlərlə adam sorğu-sualsız küçələrdə öldürüldü; fədai başçıları, zabitlər, partiya üzvləri edam olundular. İran Hökumətinin qoşunları tərəfindən Azərbaycanda 25 minə yaxın adam məhv edildi. Noyabr ayının axırlarından başlayaraq 50 mindən artıq nəfəri olan qoşun, 50-yə qədər təyyarə, 174 top,

3 minə yaxın ağır pulemyot və başqa silahlarla üç istiqamətdə Azərbaycan üzərinə hücumla başladı (39, s.140).

Pişəvəri belə bir vaxtda İran qüvvələrinə təslim olmaqdan imtina etdi, lakin Doktor Cavid və Əli Şəbüstəri Tehrana göndərdikləri teleqramla təslim olduqlarını bildirdilər. M.C.Pişəvəri Təbrizi tərk etməli oldu. Azərbaycan Demokrat Partiyasının 19 yanvar 1947-ci il tarixli iclasında Məhəmməd Biriya Mərkəzi Komitənin I katibi seçildi. 8 mindən artıq azərbaycanlı sovet səfirliyinə müraciət edərək siyasi sığınacaq aldı və Sovet Azərbaycanına pənah apardı.

Quzey Azərbaycana üz tutan soydaşlarımızın həyatı burada da xoş keçməmişdir. Onlar toplu halda Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində yerləşdirildilər. Bu məskunlaşma məntəqələrində DTK-nın və daxili işlər orqanlarının nəzarəti altında yaşamalılı oldular. Onların bir qismi sonralar müxtəlif siyasi ittihamlarla Rusiyanın soyuq nöqtələrinə sürgünə göndərildilər. 1944-cı ilin əvvəllərində Qəvamüssəltənə İranın baş naziri Bəkilsül Mülkün yerinə keçdi. O, baş nazir olduqdan sonra Moskvaya gedib Stalinlə görüşdü. İranın Şimal neftinin 49 faizi İranın, 51 faizi Sovetlərin olmaqla Azərbaycan hərəkətini yatırmaq şərtilə müqavilə bağladı, amma bu müqavilə İran məclisində qəbul ediləndən sonra qüvvəyə minməli idi. Məclis müqaviləni təsdiq eimədi, ancaq (Azərbaycan xalqının qəddar düşməni) olan Stalinin vasitəsilə Azərbaycanın Milli Hökumətini dağıtdı. Stalinin xəyanəti nəticəsində şah cəlladları Azərbaycana hücum etdi, Milli Hökumət başçıları müqavimət göstərmədən 1946-cı il 12 dekabrda ("21 azər") "Təbrizi tərk edib xalqı qırğına verdilər. 50 mindən artıq adam öldürüldü, yüzlərlə evlər dağıdıldı, saysız-hesabsız adamlar didərgin düşdü, İranın Cənub Cəhənnəminə həbsə göndərildi, 1947-ci ildə ADF birinci katibi kimi hökumətin başçısı Seyid Cəfər Pişəvəri Cavadzadəni Goranboyla Gəncə arasında erməni Melikyan (sürücü) vasitəsilə maşında qəzaya salıb öldürdülər"(75, XI, 1995).

Bütün ömrünü xalqın azadlığı, vətənin demokratik yolla inkişafı naminə sərf etmiş Mir Cəfər Seyid Cavad oğlu Pişəvəri Cavadzadə Xalxalının həyatı müəmmalı şəkildə bitdi.

Pişəvərinin ölümü tarixdə müəmma kimi qalsa da, mərhumun, qeyd edildiyi kimi, öz əcəli ilə deyil, xəyanət, qəsd nəticəsində dünyasını dəyişməsi haqqında arxiv materialları, şahid ifadələri, xatirələrə söykənən faktlar və sübutlar vardır. Şahidlərin dediklərinə görə Mir Cəfər Bağırov öz məhkəməsində Pişəvərinin ölümündə günahı olduğunu boynundan atsa da, bu qətli Moskvanın göstərişi ilə bağlamağa çalışsa da, burada bilavasitə onun (M.C.Bağırovun –V.Ə.) əli olduğu şəksizdir. Bunu deməyə faktlar əsas verir.

Pişəvərinin məsləkdaşı şair Əli Tudə "Pişəvəri" adlı məqaləsində yazır: "Təəssüflər olsun ki, Milli Hökumət yaşaya bilmədi. Yox! Yaşamağa qoymadılar. Yoxsa milli hökumətin yaşamağa iqtidarı da, bacarığı da, ləyaqəti də vardı. Deyirlər, milli hökumətin taleyi həll olunduğu günlərdə M.C.Pişəvəri tez-tez bu taya keçib müəyyən adamlarla görüşürmüş, fikir mübadiləsi edirmiş. Axı, hər gün Tehrandan Cənubi Azərbaycana hücum gözlənilirdi. Tehranın arxasında isə Vaşinqton, London, Paris, Madrid, Roma dayanmışdı. M.C.Pişəvərinin görüşdüyü adamlardan biri də M.C.Bağırov idi. Son görüşdə M.C.Bağırov M.C.Pişəvəriyə guya sülh naminə şah qoşunlarına müqavimət göstərməməyi, silahı yerə qoymağı, lazım gələrsə bu taya keçməyi məsləhət görür. M.C.Pişəvəri M.C.Bağırovla razılaşmır. M.C.Bağırov əsəbiləşir, M.C.Pişəvəriyə: - Axı, siz kimə arxalanırsınız? – deyir. M.C.Pişəvəri: - Biz İran xalqlarına arxalanırıq! Bu xalqların içərisində şah səltənətinin barışmaz düşməni olan farslar da, kürdlər də, türkmənlər də, giləklər də, talışlar da, ərəblər də, aysorilər də vardır. Biz İran Xalq Partiyasına inanırıq. O Partiyanın sıralarında şah qoşunlarının yüksək rütbəli zabitləri də vardır. Biz sizdən heç bir kömək gözləmirik. Siz də bizim işimizə qarışmayın, - deyir.

M.C.Pişəvəri bu həqiqət nəfəsli sözləri M.C.Bağırova deyəndə özünün vətən, xalq, firqə qarşısında necə ağır məsuliyyət daşdığını dərindən dərk

edir. M.C.Pişəvərinin inkaredilməz dəlilləri M.C.Bağirovun köpünü alsa da, içindəki qəzəb odunu söndürə bilmir"(36, №25, 1988).

Şübhəsiz, xalqının qanına susamış, 30-cu illərdə Azərbaycan ziyalılarına qarşı qırğın siyasəti yürütmüş M.C.Bağirovun – "Mirqəzəb" in (İsa Hüseynov) qəzəbi soyuya bilməzdi. Ruhən, mənəviyyat və əməlcə Azərbaycan xalqına yad olan Bağirov Pişəvərinin milli təəssüblə deyilmiş sözlərinin heyfini yerdə qoymadı, köpü alınmayan intiqam hissi ağına qalib gəldi. Əslində 30-cu illərin repressiya qurbanı sayılan Pişəvəri Azərbaycan meşələrində hərbi təlim keçən fədailərə baş çəkməyə gedərkən yolda maşını "qəzaya uğradı". Onlar dörd nəfər imişlər: sürücü Melikyan, Pişəvəri, general Qulam Yəhya və Nuri Quliyev.

O dövrün canlı şahidlərinin mətbu yazılarında qeyd olunur ki, M.C.Pişəvəri sürücünün yanında əyləşibmiş. Qəza nəticəsində M.C.Pişəvəri əzilib, Qulam Yəhya və Nuri Quliyev (Milli Hökumət zamanı Nuri Quliyev SSRİ-nin Təbrizdəki baş konsulunun müavini işləyib, qəza vaxtı DTK-nın əməkdaşı idi –V.Ə.) isə yaralanıblar. Sürücü yoxa çıxıb. Xəsərət alanları xəstəxanaya aparıblar. M.C.Pişəvərinin bədənində cərrahiyyə əməliyyatı aparılmalı imiş. O, təkidlə ətrafındakı adamlara deyir ki, mənim qardaşım həkimdir. Özü də Bakıda yaşayır. Mənim bədənimdə aparılacaq cərrahiyyə əməliyyatında yaxından iştirak etsin. Ancaq M.C.Pişəvərinin qardaşını onun yanına buraxmırlar. Danışdırlar ki, M.C.Pişəvəri son nəfəsdə – Qəvamın (İrənin keçmiş baş naziri –V.Ə.) evi yıxılsın! – deyib gözlərini yumubdur"(36, № 25, 1988).

"Mir Cəfər Bağirovun məhkəməsi" adı altında Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxiv materialları əsasında tərtib olunmuş kitabda M.C.Pişəvərinin ölümü haqqındakı faktlar bu məsələyə daha da aydınlıq gətirir. Şahid Salayev Lətif Səməd oğlunun məhkəməyə yazılı şəkildə verdiyi ifadənin mətninə diqqət yetirək:

"Mən Siyasi idarə – "NKVD" orqanlarında 1930-cu ildən 1950-ci ilədək işləmişəm. 1944-cü ildən 1949-cu ilədək Yevlaxda DTK rayon şöbəsinin müdiri olmuşam.

1947-ci ilin iyun ayında Yevlaxın 14 km-liyində içərisində Demokratik İran Azərbaycanının rəhbəri doktor Pişəvəri olan maşın qəzaya uğramışdı. Qəza barədə mənə məlumat çatan kimi gecə ikən hadisə yerinə yollandım. 28 Aprel adına sovxozun ərazisindəki yolda əzilmiş "Qudzon" markalı avtomobili tapdım. Maşın körpünün çəpərinə dirənmişdi. Maşının içindəkilər: Pişəvəri, Qulam Yəhya və Nuri Quliyev yaralı halda rayon xəstəxanasına çatdırılmışdı. Hadisə yerində təkəcə sürücü Qarnik Melikyan qalmışdı. O, sənişinlərin sənədlərini əlində tutub durmuşdu. Axtarış zamanı ondan 10000 manat pul və "Valter" tipli tapançası çıxdı. Mən hadisə yerinin şəklini çəkdim, akt tərtib etdim və Yevlağa qayıdıb dərhal rayon xəstəxanasına getdim. Pişəvərinin huşu özündə idi. Onun ayağı və bir qabırğası sınımış, digər qabırğaları əzilmişdi, başı yaralanmışdı. Quliyevin də huşu özündə idi (o vaxtlar Quliyev DTK-də Yemelyanovun yanında katibliyin rəisi vəzifəsində işləyirdi). General Qulam Yəhya yüngül yaralanmışdı, ancaq üzü zədələndiyindən danışa bilmirdi.

Mən Pişəvəriyə müraciət edərək avtomobil qəzasının baş verdiyi şəraitdən danışmasını xahiş etdim. Pişəvəri mənə danışdı ki, o həmin vaxtlarda Kirovabad neft kəşfiyyatı idarəsinin rəisi olan Nəzər Heydərovun evində imiş. Orada yeyib-içib, istirahət edirmişlər. Təqribən gecə saat 4-də Quliyev Pişəvəriyə onunla Nuxaya getməyi təklif edir. Bildirir ki, Nuxa onun doğma torpağıdır, orada anadan olub, böyüyüb. Orada istirahət edib, növbəti günü keçirərlər... Axırda Pişəvəri bir neçə dəfə "xəyanət" sözünü təkrar etdi və bildirdi ki, "Mən on bir il İranda təkadamlıq kamerada qaldım, Rza şah və Qəvamüssəltənə mənə məhv edə bilmədi. İndi isə nəhayət, onlar öz niyyətlərinə çatdılar".

Mən Pişəvəridən soruşdum ki, niyə belə danışır, o ki, öz maşınında, öz sürücüsü ilə yola çıxıb. Pişəvəri mənə cavab verdi ki, "Maşın da, sürücü də mənim yox, general Qulam Yəhyanın idi".

Pişəvəri öz şübhələrini mənə də bildirdi ki, o, adətən heç vaxt sürücünün yanında oturmur, bu dəfə isə nədənsə onu sürücünün yanında əyləşdirmişdilər.

Söhbət əsnasında Pişəvəri özünü pis hiss etdiyini bildirdi, kömək istədi. Mən dərhal Bakıya, Yemelyanova zəng vurub, baş vermiş qəza və Pişəvərinin səhhəti barədə məlumat verdim.

Bundan təqribən 5-6 saat sonra təyyarə gəldi. Nazir müavini Kərimov, səhiyyə nazirinin müavini Səlim Səmədov, professor Zülfüqar Məmmədov, mayor Sarıcalinski və tibb bacıları həmin təyyarə ilə gəlmişdilər.

Məşhur həkim-cərrah professor Məmmədov Pişəvəri üzərində şəxsən özü cərrahiyyə əməliyyatı apardı.

Mənim çağırışımla Gəncədən həkim-cərrah Qasımxan Talışinski və Dağlıq Qarabağdan cərrah Əsriyan da gəlmişdi. Mənimlə söhbət zamanı Quliyev bildirdi ki, onlar Nuxaya gedib, orada istirahət etmək istəyirmişlər. Sürücü Melikyan dedi ki, gecə yol getdiklərindən sükan arxasında mürgüləyib, bu da qəzaya səbəb olub. Lakin sükan ikiyə bölünmüşdü. Buradan da aydın olur ki, Melikyan sinəsi əzilməsin deyə sükandan var gücü ilə yapışıbmış. Bunu isə o yatmış vəziyyətdə yox, qabaqcadan təhlükə hiss edib, özünü qorumaq üçün edə bilərdi.

Mən belə hiss edirəm ki, həmin qəza təsadüf olmayıb, Pişəvərini qətlə yetirmək məqsədilə təşkil olunmuş bir aktdır. Mən aşağıdakı faktlara əsasən bu qərara gəlirəm:

1) Pişəvərini Nuxaya gecə aparmaq üçün heç bir zərurət yox idi. Maşını saatda 90 km sürətlə qovmaq da vacib deyildi.

2) Pişəvərini öz maşınında yox, general Qulam Yəhyanın maşınında aparıblar. Sürücü də onun öz sürücüsü yox, generalın sürücüsü imiş.

Pişəvərinin ölümündən sonra DTK Şamxor rayon şöbəsinin müdiri Sarkisov Ruben Mirzəyeviç mənə çatdırdı ki, bu qəza baş verəndən sonra məlum olub ki, sürücü Melikyan İrandakı daşnakların liderinin oğluymuş, onun arvadı polyak Qalla isə İrandakı Britaniya səfirliyində çalışmış. Bununla əlaqədar Sarkisov Melikyan əleyhinə işə başlayır. Bunun üçün həmin iş qoyulmuş qayda üzrə rəsmiləşdirilir. Sarkisov Azərbaycan DTK-ya kartoçka göndərir və oradan cavab alır. Yəni Melikyanın adına Azərbaycan DTK-nın "A" şöbəsində kartoçka açılıbmış.

Naxçıvan Muxtar Respublikası DTK naziri polkovnik Fərəcov qəzadan sonra mənə danışdı ki, hələ qəza baş verməmişdən xeyli əvvəl o, Azərbaycan DTK naziri Yemelyanova teleqramla məlumat verib ki, Melikyanın xarici kəşfiyyatın agentı olması müəyyənləşdirilib (Fərəcovun xarici agentura barədə məlumatı varmış).

Azərbaycan DTK-ya və onun naziri Yemelyanova hələ qəzadan çox-çox qabaq bəlli olan bütün bu məlumatlara baxmayaraq, sürücü Melikyan general Qulam Yəhyanın maşınını sürməkdə davam edirdi. Ona hətta Pişəvərini də gəzdirməyi etibar etmişdilər, daha doğrusu, tapşırıbmışdılar.

Xarakterikdir ki, axırda Pişəvərinin həlak olmasının təfərrüatından xəbərdar olan bütün şəxslər Bağırov və Yemelyanov tərəfindən repressiyaya məruz qaldılar. Sarkisov DTK orqanlarından qovuldu, indi hamam müdiri işləyir. Mən DTK orqanlarından qovuldum. Hazırda avtoməktəbin direktoruyam, Fərəcov Naxçıvanda nazir idi, şöbə müdiri vəzifəsinə endirildi. Əksinə, katibliyin rəisi Nuri Quliyevi qəzadan sonra nazir müavini qoydular.

O vaxtkı daxili işlər naziri Teymur Yaqubovun da hərəkətləri şübhə doğurur. O, nədənsə, həmin vaxt Kirovabadda idi, dərhal Yevlağa gəldi. Ancaq nədənsə xəstəxanaya gedib, Pişəvəriyə baş çəkməyi lazım bilmədi. Görünür, o bu görüşdən qorxurmuş. O, Pişəvəri üzərində aparılan cərrahiyyə əməliyyatının nəticəsini gözləmədən çıxıb getdi. Həm də nədənsə mənə və DTK rayon şöbəsinin müdirinə xəbərdarlıq etdi ki, heç kim Pişəvərinin həlak

olmasından xəbər tutmamalıdır. Ancaq 2-3 gün sonra İran radiosu bu xəbəri yaydı.

Əvvəllər Yemelyanovun mənə münasibəti çox yaxşı idi. O hətta məni nazirliyin IV şöbəsinə müdir qoymağın vaxtı çatdığını da söyləmişdi. Ancaq qəzadan sonra onun mənə münasibəti kəskin şəkildə dəyişdi. Yemelyanov Yevlağa gələndə mən ondan soruşdum ki, Pişəvərinin həlak olma səbəblərini araşdıran istintaqın nəticələri necədir? Yemelyanov çox acıqlandı və dedi: "Respublikanın sahibi kimdir? Mən və Bağırov, ya sən?"

Söhbət əsnasında mən bildirdim ki, nümayəndələrimizin İrandakı fəaliyyətlərinin düzgün olmaması oradakı inqilabı 20 il ləngitdi. Bu Yemelyanovu daha çox acıqlandırdı.

Bundan sonra təqiblər başladı və onunla nəticələndi ki, məni DTK orqanlarından xaric etdilər. Mən Azərbaycan KP MK-ya gəlib Yemelyanovun qanunsuz hərəkətlərindən Bağırova şikayət etmək istədim.

Bu barədə Novikovaya danışdım, o isə məni Bağırovun yanına buraxmadı.

Pişəvərinin həlak olma səbəblərini araşdırmaq üçün Moskvadan SSRI DTK əməkdaşları Bakıya gəldilər. Yemelyanov, Yaqubov və Quliyev işi elə qurdular ki, qəzadan sonra Pişəvərinin özü ilə danışdığımı baxmayaraq, məni dindirməyə çağırmadılar. Və məndən heç bir şey soruşmadılar. Mən buradan belə nəticə çıxarıram ki, mənim bu iş barədə öz fikirlərimi, şübhələrimi Moskvadan gələnlərə danışmağım Bağırova və Yemelyanova sərfəli deyilmiş.

Bir fakt da nəzəri cəlb edir ki, Pişəvəri mühafizə olunmurdu. Ondan əlavə Pişəvəri qəza yerindən 70 kilometr aralıda, Kirovabad şəhərində olan oğlunu gətirməyi xahiş etmişdi. Oğlu ən uzağı bir saat ərzində atasına çatdırıla bilərdi. Ancaq Pişəvərinin bu xahişi yerinə yetirilmədi. Oğlunun o vaxt 20 yaşı vardı. Pişəvəri bir sutkaya qədər sağ qaldı və bütün bu müddət ərzində huşu özündə idi. Görünür, ehtiyat ediblər ki, Pişəvəri qəzanın təsadüfi olmadığını oğluna danışa bilər.

Çox qəribədir ki, Pişəvərinin işi üzrə nə Sarkisov, nə də Fərəcov dindirilib.

Mən belə hesab edirəm ki, Pişəvəri öldürülüb, ancaq kim öldürüb, bu barədə mənim əlimdə əsaslı dəlil yoxdur. Hər halda mən əminəm ki, Pişəvərinin ölümündə Bağirovun, Yemelyanovun, Yaqubovun və Quliyevin əli var. Həmin qəza vaxtı onların özlərini çox şübhəli aparmaları mənim bu fikrə gəlməyimə əsas verir"(72, s.97).

Şahid Lətif Salayevin ifadəsindəki faktlar qocaman cəbhəçi-curnalist İbrahim Novruzovun İran xatirələrini əks etdirən "Azərbaycan kartı" kitabında da öz əksini tapır. Kitabdakı fikirlərə istinad edək: "O yolu yaxşı tanıyırdım. Şuşa-Yevlax-Xaldan, Gəncə-Yevlax-Xaldan yolunun üstündə dərə-təpə, çala-çuxur sahələr yoxdur. Bütün yol şəkil kimi hamar asfaltla döşənmiş, kənarları daşlarla bardurlanmışdı.

Pişəvəri Bakıda, Buzovna qəsəbəsində "Nobel bağı" adlanan xudmani malikanədə yaşayırdı. O, tez-tez rayonlara gedir, öz silahdaşları ilə görüşür, onlara ürək-dirək verir, mübarizənin qurtarmayıb, hələ qabaqda olduğunu söyləyir, onlarda gələcək xoşbəxt günlərə ümid oyadırdı. Bu dəfə Pişəvəri Gəncədən qayıdırdı. Həmişə səfərə öz maşınında çıxan Pişəvəri bu dəfə yola general Qulam Yəhyanın maşınında çıxmışdı. Maşını Qarik Melikyan idarə edirdi. Onu isə Qulam Yəhyaya bizim DTK məsləhət görmüşdü.

Səfərlərində Pişəvərini həmişə silahdaşlarından və DTK əməkdaşlarından biri müşayiət edirdi. Bu gün onun müavini Qulam Yəhya və DTK-nın məsul əməkdaşı, SSRİ-nin Təbrizdəki keçmiş baş konsulu Nuru Məmmədquliyev müşayiət edirdilər. Həmişə maşının dal cərgəsində oturan Pişəvəri, bu dəfə adətine xilaf çıxaraq sürücünün yanında əyləşmişdi. Yol yoldaşları ona dal çevirməyi özlərinə qəbahət hesab etdiklərinə Pişəvərini inandıra bilmişdilər. Gəncədən səhər saat 6 radələrində çıxmış, qəza isə ondan təqribən bir saat sonra baş vermişdi. Deyirlər, sürücü sükan arxasında yuxulayıbmış. İyul günlərində səhər saat 6 radələrində yola çıxmaq o qədər də tez deyildir. Səhər-səhər yenidən işə başlamış adamın tezliklə yuxu tutması

da o qədər inandırıcı deyildir. Maşında Pişəvəridən başqa üç adamın xəsarət alması yəqin ki, təsadüfi deyildir"(78, s.148).

M.C.Pişəvərinin və xalqımızın digər görkəmli oğullarının qanına əlini busamış M.C.Bağirov tarixin və uca Allahın hökmü ilə öz layiqli cəzasını aldı. Əqidə, dünyagörüşü və xalq qarşısında əməli xidmətlərinə görə hər iki şəxs tarixdə qaldılar: biri – Pişəvəri - uca kürsüdə, qeyrəti, namusu, milli qüruru ilə, o biri Bağirov - lənət damğası ilə, alçaq və millət xaini, rus və erməni nökrəi kimi.

M.C.Pişəvərinin ölümü Güney və Quzey Azərbaycana dəyən böyük zərbə idi. Bu əvəzsiz itki Güneydəki istiqlal mübarizəsini, müstəqillik yolunu yarımçıq qoydu. Müstəqilliyini itirən cənublular bədbinliyə qapıldılar, şimali qardaşları tək özlərini köməksiz sayıb nostalgiya ilə yaşayaraq ümidə bel bağladılar. Quzeyə qismət olan müstəqillik yəqin ki, Güneyə də sirayət edəcək, gün gələcək hər iki sahildə Vahid Azərbaycan bayrağı dalğalanacaq. Onda Pişəvərinin ruhu şad olacaq. Allah ulu öndərə rəhmət eləsin.

Pişəvərinin dünyasını dəyişdiyi illər ərzində onunla bağlı elmi, publisistik əsərlərlə yanaşı çoxlu bədii əsərlər də yazılmışdır. Onların hamısında bir motiv müxtəlif poetik formalarda təkrar olunur: Pişəvəri böyük demokrat idi; O, Səttarxan, Xiyabani kimi inqilabçılar nəslinin layiqli xələfi və qüdrətli davamçısıdır; Mir Cəfər Pişəvəri qüdrətli ictimai və dövlət xadimi, əsl vətənpərvər, mərd insan, mətin inqilabçı, humanist şəxsiyyət, qüdrətli rəhbər, istedadlı publisist və gözəl qələm sahibi idi. Bunu şair Haşım Tərmanın sətirləri də əks etdirir:

Şair, neyçün dayanmısan? Yaz, qələmin
Carçı olsun öz gördüyün o günlərə.
Şah eliyənə pərdələnmiş o aləmin,
Həqiqətin tarix deyə yaz dəftərə.

Yaz sözlərin dönsün durna qatarına.

Əlin sıxsın hicrandakı könüllərin,
Qədəm qoysun Pişəvəri məzarına,
Rəhmət deyək haqq-sayına o rəhbərin.

M.C.Pişəvəri Güneydə dünyaya göz açdı, Quzeydə vəfat etdi; bir Günəş kimi Güneydə doğdu, Quzeydə batdı. «Fəxri xiyaban»da dəfn olundu. Qranitdən qəbirüstü büstü, adına küçə qoyuldu, xatirəsi əziz tutuldu. Öz sözləri ilə desək: "Azərbaycan xalqı, şəhamətli fədailərimizin yalnız Azərbaycana deyil, bütün İrana etdiyi tarixi xidmətləri illərlə, yüz illərlə yad edəcəkdir".*

Seyid Cəfər Pişəvəri.

x x
x

Cənubi Azərbaycan dövlətinin süqutunun, muxtariyyətin məhv olmasının səbəbi nə idi və əsas səbəbkarları kim idi?

Sovet-alman müharibəsi bitdikdən sonra İ.V.Stalin neft alverinə girişməyi və 1944-cü ildə nümayəndələrini rədd etmiş İran şahının dərslərini verməyi qərarlaşdırdı. İ.V.Stalin bu oyunda Güney Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatından bir siyasi alver məqamında xəyanətkar gedişli bir kart kimi istifadə etdi.

1945-ci ilin iyun ayında Kremlə İ.V.Stalinlə M.C.Bağirov arasında Sovet İttifaqının İranda bundan sonrakı siyasəti barədə qapalı söhbət olmuşdu. M.C.Pişəvərinin Tehrandan Güney Azərbaycana köçürülməsi, ADF-nin təşkil edilməsi bu günlərdə planlaşdırılmışdı.

"Söhbətlərin birində Stalin demişdi ki, cənublu qardaşlarının heç olmasa milli muxtariyyət almalarına nail olmaqla Azərbaycan Kommunist Partiyasının üzərinə böyük və şərəfli bir vəzifə düşür. Azərbaycan bolşevikləri bu işdə, mənəcə öz bacarıqlarını əsirgəməzlər. Bu, onların tarixi qələbəsi olar.

---

* Bu kəlam M.C.Pişəvərinin qəbri üstünə həkk olunmuşdur – V.Ə.

Bağirov bu etimad üçün Stalinə dərin minnətdarlıq etmiş və Azərbaycan kommunistlərinin bu etimadı can-başla və ləyaqətlə doğruldacaqlarına and içmişdi.

On gündən artıq çəkən və gecədən dan yeri sökülənədək davam edən bu görüşlərdə Azərbaycan problemi ilə əlaqədar hər şey təfərrüatı ilə danışıldı. Yalnız bir şeydən – neftdən başqa.

Stalin neft problemini açıqlamadı, bu barədə bir kəlmə də olsun xatırlamadı"(78, s.121).

Stalinin ideyaları, ssenari planı həyata keçirilməyə başladı. M.C.Pişəvəri məlum olduğu kimi, öz silahdaşları ilə ADF-nin fəaliyyətə başlamasını xalqa elan etdi.

1946-cı ilin fevral ayının 18-də Qəvamüssəltənə Sovet Hökuməti ilə danışıqlar aparmaq üçün böyük bir nümayəndə heyəti ilə Moskvaya uçdu. Martın 1-də, səfərin onuncu günü İ.V.Stalin İran nümayəndə heyətinin şərəfinə ziyafət verir. Təmtəraqlı nitqlər söylənir, sağlıqlar deyilir. Hələ bu natamam oyunda kimin udduğu məlum deyildi.

Ziyafətin ertəsi günü diplomatlar Qəvamüssəltənəyə işarə edirlər ki, əgər neft məsələsi müsbət həll olarsa, Stalin Sovet qoşunlarını İrandan çıxarmağa hazırdır. Qəvamüssəltənə razılaşıır, ancaq bildirir ki, müsbət cavab Tehrana döndükdən sonra verilə bilər.

İran nümayəndə heyəti Moskvadan Bakıya gəlir, "Dostluq" görüşləri keçirilir, ziyafətlər verilir.

İran-Sovet danışıqları aprelin 4-də başa çatdırılır. Bu münasibətlə İran və Sovet rəhbərləri teleqramlar vasitəsilə təbrikləşirlər. İran-şahənşahı hökumətinin baş naziri Əhməd Qəvamüs - Səltənənin və SSRİ-nin İrandakı səfiri İ.Sadçikovun imzaladıqları rəsmi məlumatda deyilirdi: "İranın baş nazirinin Moskvada Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı hökumətinin rəhbərləri ilə başlanmış və Sovet səfiri Tehrana gəldikdən sonra burada davam etdirilmiş danışıqlar 1325-ci il fəvərdin ayının 15-də (aprelin 4-də – V.Ə.) bütün məsələlər üzrə tam saziş əldə etməklə nəticələnmişdir. Yəni:

1. Qızıl Ordu hissələri 1946-cı ilin martın 24-dən, yəni 1325-ci ilin fərvərdin ayının 4-də yekşənbə günündən etibarən 45 gün ərzində İranın bütün ərazilərindən çıxarılmalıdır.

2. İran-Sovet birgə neft şirkətinin yaradılması haqqında müqavilə və sazişin şərtləri bu il martın 24-dən başlayaraq yeddi ay keçənədək 15-ci çağırış məclisinin təsdiqinə veriləcəkdir.

Azərbaycan məsələsi İranın daxili işlərinə aid olduğuna görə bu məsələ mövcud qanunlara uyğun surətdə və Azərbaycan əhalisinə xeyirxah münasibət ruhunda islahat tədbirləri görmək üçün hökumətlə əhali arasında sülh yolu ilə həll edilməlidir".

Həmin dövrün, olayların canlı şahidi qocaman cəbhəçi-curnalist İbrahim Novruzov sazişin imzalanmasının siyasi qiymətini belə səciyyələndirir: "Kreml belə bir sazişin imzalanmasını Stalinin uzaqgörən xarici siyasətinin qələbəsi kimi qiymətləndirirdi. İ.V.Stalin belə bir qənaətdə idi ki, bu siyasi oyunda "Azərbaycan kartı" ilə gediş etməklə İranın şimal rayonlarındakı neft mənbələrini udmuşdur"(78, s.127). İ.Novruzovun fikrinə istinadən qeyd edək ki, əslində bu saziş xalqımızın milli-azadlıq hərəkatını boğmaq üçün İran Hökuməti tərəfindən qurulmuş tələ idi. Stalin Güney Azərbaycanını qurban verdi. Stalin xalqımızı şahmatdakı piyada qoşunları tək heyfslənmədən qurban verdi. Ancaq sonradan məlum oldu ki, hiyləgər Qəvamüссəltənə cəllad Stalini neft məsələsində aldada bilmişdir. SSRİ-nin əli İran neftindən tamam üzüldü. «Azərbaycan kartı» da beləcə uduzuldu. Arada onminlərlə fədainin nahaq qanı axıdıldı. Güney Azərbaycanı yenə də dəhşətli buxova qismət oldu və həmişəkindən möhkəm boğulmağa düçar edildi.

II FƏSİL

M.C.PİŞƏVƏRİNİN ƏDƏBİ-BƏDİİ YARADICILIĞI

1. İlk qələm məhsulları. Şerlərinin dil və üslub məziyyətləri

Mir Cəfər Pişəvəri Azərbaycanın istiqlal, curnalistika və ədəbiyyat tarixində dərin izlər qoymuş ictimai-siyasi xadim, naşir, redaktor və ədib, adı dilə düşəndən düşənə hallanan yarınakam bir insan, billur tək saf-təmiz adına naxələflər, dayazlar tərəfindən "ağ" və "qara" ləkələr vurulan bir vətəndaş, ölüm işi bu günə kimi açılmamış, qanı yerdə qalan bir "kimsəsiz" və nəhayət, Fəxri xiyabandakı qəbri və əzəmətli büstü ilə tarixə qovuşan əsl ziyalı nümunəsidir.

O, ictimai fikir tariximizdə M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, C.Cabbarlı, S.Vurğun, M.Hüseyn, M.İbrahimov kimi erudisiyalı, geniş dünyagörüşlü, ədəbi növ və canr baxımından yaradıcılığı rəngarəng və zəngin olan bir sənətkar kimi yer tutmuşdur. Pişəvəri ədəbi yaradıcılığın şer, nəsr kimi növlərində qələmini sınıamış, bədii tərcümə ilə məşğul olmuşdur.

Yaradıcılıq təfəkkürlə təxəyyülün birgə qovuşduğunda meydana çıxan psixoloji aktdır. Bu prosesdə insan hissiyyatı ilə bağlı qoşalaşaraq təbiət və insan gözəlliyi, gerçəklik və ideyalar haqqında sözün vasitəsi, sözün gücü ilə obrazlı söhbət açılır.

Bədii yaradıcılıq növ və canr etibarı ilə zəngin və müxtəlif formalıdır. Dünya miqyaslı ədəbi fakt və nümunələr göstərir ki, bədii yaradıcılıqla bağlı olanların böyük bir hissəsi sənət aləminə şer yazmaqla gəlmişlər. Şer, "Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğətində, belə mənalandırılır: - fikri sözlə, obrazlı, qafiyələnmiş və ahəngdar bir şəkildə ifadə etmək sənəti, müəyyən məzmunə malik olub, ahəngdar şəkildə olan vəznli sözdür. Sözün bədii cəhətdən ifadəli olması üçün rəngarəng təsvir vasitələrindən geniş istifadə edilməsi, axıcılıq, musiqililik şerdə səciyyəvi xüsusiyyətlərdir...(26, s.193)

Şer bədii yaradıcılığın daha çətin və məsuliyyətli sahəsidir. Şer insanın hiss və duyğularını oxşamalı, onun mənəvi dünyasına daha güclü, emosional-estetik təsir göstərməlidir. Şer etik və dramatik canrlara nisbətən daha dinamik, yığcam və operativ sənət sahəsidir, bir növ improvizasiyalı sənətdir. Daha çox emosional-hissiyat zəminində yaranan şerlər sonralar bədii yaradıcılığın müxtəlif sahəsinə keçmiş şəxslərin həyatının daha çox ilk dövrlərində yaradılır.

M.C.Pişəvəri də belə bir yaradıcılıq yolu keçmişdir. Bədii nümunələr yaradan hər bir yaradıcı şəxs kimi gələcəyin görkəmli dövlət xadimi, yazıçı-curnalisti də uşaqlıq çağlarında çoxlu şerlər qələmə almışdır. Lakin o, bu ilk qələm təcrübələrini çapa verməmişdir. Sonralar, 1919-cu ildə "Hürriyyət" qəzetində çalışarkən "M.C.Nadi", "Nadi" və "M.C." imzaları ilə yazdığı şerləri çap etdirməklə ədəbiyyata gəlmişdir. Xalxalının bədii yaradıcılığı haqqında azlıq təşkil edən araşdırmalarda gələcək ədibin ilk poetik qələm məhsulları bədii səviyyəsinə görə tənqid edilmişdir. Doğrudur, onun bu ilk əsərləri poetik sistemə görə, heç də yüksək səviyyəli olmamışdır. Pişəvəri sosial bəlaları şer dili ilə söyləyərkən bu poetik nümunələrin sənətkarlığının bir o qədər də fərqi varmamışdır.

Ədəbiyyat tariximizə nəzər saldıqda açıq-aşkar görürük ki, görkəmli ədiblər, yaradıcılığın əksər sahələrində qələmlərini sınımışlar. Siyasi xadimlər, məsələn, N.Nərimanov və S.M.Pişəvəri ictimai-siyasi fikirlərini daha kəsərli söyləmək üçün bədii yaradıcılıqdan mühüm vasitə kimi istifadə etmişlər. Şübhəsiz, hər bir yazıçı məfkurəsinə xas olan fikirləri bədii şəkildə ifadə edir. Məsələn, N.Nərimanov, S.M.Qənizadə, S.S.Axundov, A.Şaiq, R.Əfəndiyev və b. öz pedaqoci fikirlərini bədii yaradıcılığın müxtəlif canrlarında təsvir və təbliğ edirdilər. Pişəvəri də sələfləri kimi ilk dövrlərdə gördüyü ictimai bəlaları ifadə etmək üçün Sabir poeziyasından istifadə etmişdir.

Pişəvərinin yazdığı şerlərdə bir milli təəssübkeş, Vətən fədaisi, xalqını müstəqil və birləşmiş görmək istəyən vətəndaş obrazı ilə rastlaşırıq.

Pişəverinin şerləri azlıq təşkil etməsinə baxmayaraq, o dövrdəki ictimai çatışmazlıqlar və nöqsanlara toxunmaq nöqtəyi-nəzərindən əhəmiyyətlidir.

Xalxali yaradıcılığa başlayarkən uzun illər müstəmləkə, çarizm zülmü görmüş Azərbaycan 1919-cu ildə müstəqilliyə təzəcə qədəm qoymuşdu. Hələ də Azərbaycan zəhmətkeşlərinin həyatı ağır vəziyyətdə idi. Xalqa mətbuat və söz azadlığı, müstəqillik hüququ verən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə gənc Mir Cəfər "Hürriyyət" qəzetini buraxır, bu mətbuat orqanında könlünə yatan yazıları, məqalə və bədii parçaları, hətta öz şerlərini də çap edirdi. Həmin illərdə Azərbaycanda demokratiya hökm sürürdü. Müsavat hakimiyyətini quranlar elə bir demokratik quruluşla Azərbaycanı idarə edirdilər ki, siyasi və milli mənsubiyyətinə görə heç bir təzyiqə məruz qalmırdı.

Mir Cəfərin bədii yaradıcılığa gəldiyi 1919-cu ildə "Müsavat" hakimiyyəti illərində də siyasi damğalar basılırdı. Bu dövrdə ruspərəst, farspərəst və osmanlıpərəst qüvvələr vardı. Bunlar Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində ("Anamın kitabı" dramı, felyetonlar) kəskin tənqid olunurdu. Siyasi əqidəsinə görə Pişəveri bu partiyaya müxalif idi. Onu tənqid edə bilərdi və edirdi də (lakin bu məsələyə professor H.Məmmədzadə tədqiqat illərinin xarakterinə və quruluşuna uyğun şəkildə elə ədəbi-siyasi təhlil verir (135) ki, bunlar, şübhəsiz, bu gün də, elə o gün də doğru deyildi... Pişəverinin əsərlərində olmayan fikirləri də tədqiqatçı Müsavatı pisləmək naminə bədii montacları edərək müsavatçıları dilimizi təhqir etməkdə, kəndliləri ağır həyata sövq etməkdə və milli ədəbiyyatımızın qarşısında maneələr yaratmaqda suçlayır...).

Pişəverinin bədii yaradıcılığa gəldiyi o illərdə Azərbaycanda poeziya sahəsində iki aparıcı üslub vardı: M.Ə.Sabir ədəbi məktəbinin davamçıları olan Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar, C.Cabbarlı və başqalarının yaradıb davam etdirdikləri satira; H.Cavid, A.Şaiq, M.Hadi kimi sənətkarların yaratdığı romantik poeziya. Zamanın tələbləri ilə satira daha çox geniş yayılmışdı. O, zamanın güzgüsü idi. Çünki Sabir tərəfindən əsrin aparıcı üslubuna çevrilən «satira şəxsi nifrəti ifadə etmək səviyyəsində qalmayıb siyasi, ictimai

və inqilabi bir mahiyyət daşıyırdı. Ona görə də Sabirdən sonra satirik üsluba üz tutanlar fitnəkarlığı, yoxsulluğu, ictimai eybləri ifşa etmək üçün onun satiralarından istifadə edirdilər"(52, s.133).

Güney Azərbaycanı ədəbiyyatının bir sıra şairi Əli Fitrət, Mir Mehdi Çuvaşi, İbrahim Zakir kimi satirik şairləri də Sabirin sənətindən çox şey öyrənmişlər. Bu siyahıya M.C.Pişəverinin də adını daxil etmək olar.

M.Ə.Sabir Bakı fəhlələrinin ağır vəziyyətini, kəndlilərin məşəqqətli həyatını görür, həmin acıları əsərlərində (103, 104) yaşayırdı. Ümumilikdə Azərbaycan ədəbiyyatına güclü təsir etmiş böyük şairin irsinin üslub-mövzu, forma-estetik qayə xüsusiyyətləri M.C.Pişəveriyə də təsir etmişdir. O, öz şerlərində Azərbaycan zəhmətkeşlərinin ağır həyatını, kapitalistlər tərəfindən istismarını, ehtiyac və yoxsulluq keçirmələrini təsvir edirdi. "Nadi" imzası ilə yazdığı bir şerində kəndlilərin yoxsul həyatını, onların əməyinin məhsulunun mənimsənildiyini xatırlayan, uşaqlıq illərinin acı xatirələrini yada salan gənc şair onu düşündürən suallarını qələmə alaraq yazırdı:

Niyə biçərə kəndlilər möhtac,
Niyə ac? Ey Xuda, neçün yalavac?
Nədən ötrü gərək verə dehqan
Hasili-rənğini yesin bəy-xan?
Kəndli, ey zəhmətindən aləm şad,
Öz aclığından eyləyən fəryad.
Yatma, dur. Dur da eyləyib hümmət
Səy edib qoyma fəvt ola fürsət (142, №19, 1919).

Göründüyü kimi, müəllif dövrün iqtisadi durumunu bədii-publisistik bir üslubda qələmə alaraq yazırdı ki, biçərə kəndli möhtacdır. Kəndlinin zəhmətindən aləm şad olur, halbuki o öz aclığından fəryad edir. Şerin son misraları özünün mübariz-inqilabi ruhu ilə cəsarətlə səslənirdi: yatma, hümmət elə, fürsəti əldən vermə!

M.C.Pişəverinin ədəbiyyatşünaslığa cəmi bir neçə şeri bəllidir. Yaradıcılığının ilk dövrlərinə təsadüf edən bu satirik şerlər "Hürriyyət" qəzeti

səhifələrində "O yan bu yandan" (Üzeyir Hacıbəyovun "Ordan burdan" ümumi başlığını xatırladır) (47, 3c, s. 277-279) adlı publisistik qeyddən sonra dərc olunmuş "Derlər ki, gərək zülmdən azad ola kəndli!" misrası ilə başlanan şeər özünün dil-üslub və forma xüsusiyyətləri ilə Sabirin "Fəhlə, özünü sən də bir insanmı sanırsan?", "Əkinçi" adlı şeərləri ilə səsleşir:

Derlər ki, gərək zülmdən azad ola kəndli!
 Hürriyyət ala, xürrəmü dilşad ola kəndli!
 Zənnimcə, bu sözlər hamı bihudə yalandır,
 Hürriyyəti kəndli nə edir? Çün o çobandır.
 Sarsaqdır, avamdır, dəlidir, gicdir, qabandır.
 Heyvan kimi qoy ömr edə, heyvan ola kəndli!
 Kim der ki, gərək zülmdən azad ola kəndli! (142,38,
 1919).

Bəylərin siyasətini açıqlayan müəllif göstərirdi ki, onlar utanmırlar, utanmaq-zad ancaq fəqirlər üçündür. Onlar indi bir söz deyirlərsə, bir dəqiqədən sonra inkar edə bilərlər. Bu fikirləri şeərdə aşağıdakı şəkildə təsvir edən Pişəvəri yazırdı:

... Lazımdı müdam kəndli əziyyətlə dolansın,
 Axşama kimi işləyə, zəhmətlə dolansın.
 Pis gün keçirə zülm ilə üsrətlə dolansın,
 Pul tapmaya heç ac, susuz, üryan ola kəndli!
 Kim der ki, gərək xürrəmü dilşad ola kəndli!
 Bəy, xanla rəvadırmı edə kəndli müsavat?
 Bəy, xanla rəvadırmı ola kəndli tay, heyhat?
 Hər kim eşidirsə bu sözü vallah qalır mat!
 Bəy, xanlara nöker ola, dərban ola kəndli,
 Kim der ki, gərək xürrəmü dilşad ola kəndli!
 Hürriyyət ala, zülmdən azad ola kəndli!
 Bəy, xanlarıq, işrət edərək hər zaman, hər an
 Hər gün yeyərik dadlı, ləziz dolma, fisincan.

Sonyaları da oynadarıq, söylərik "ay can?"
 Həsərlə baxa bizlərə, heyran ola kəndli?
 Kim der ki, gərək xürrəmü dilşad ola kəndli!
 Hürriyyət ala, zülmədən azad ola kəndli! (142,
 №38,1919)

Şerin mövzu və formaca, ideya-məzmunca Sabirin fəhlə və kəndli mövzusunda əsərləri ilə səsleşməsini əsaslandırmağa lüzum yoxdur. Müəllif bir tərəfdən kəndlinin ağır həyatını təsvir edirsə, o biri tərəfdən onun xürrəm, dilşad olmasını arzulayır. Təəssüf ki, vaxtilə Pişəvərinin ədəbi-publisistik irsindən bəhs edən prof. H.Məmmədzadə şerin təhlilində təhrifə yol verərək yazmışdır ki, "Nadi" (Pişəvəri) öz şerlərində müsavətçilərin satqınlığını və zülmünü ifşa edərək, "yetişib vaxtı rəhilin dəxi yoxdur xəbərin" yazmaqla Azərbaycan xalqının qəddar düşmənlərini tezliklə məhv olub aradan kədəcəklərini cəsərlə xəbər verir (135, s.109).

Pişəvərinin ədəbi-bədii yaradıcılığı haqqında Tehrandan, Təbrizdən üzü bəri ədəbi tədqiqatlar çox azdır. Görkəmli siyasi xadimin ictimai fəaliyyəti mənfə və ya müsbət şəkildə işıqlandırılma da, ədəbi fəaliyyəti, göründüyü kimi, həqiqət işığında yox, subyektivcəsinə tədqiqata cəlb olunmuşdur. Pişəvərinin şerlərində "ah və nalə deyil, ifşa, mübarizə əsas yer tutur" fikri ilə razılaşmayan H.Məmmədzadə bildirirdi ki, bu şerlər əslində illərlə zülm, çinovnik əsarəti altında inləyən Azərbaycan kəndlisinin ahıdır.

Pişəvəri digər satirik şerlərində də öz həyat idealına, ictimai qayəsinə sadıq qalmışdır. İroniyalı deyim, məcazlar və ideallarla fikrin lakonik və fəlsəfi-ekspressiv verilməsi bu şerlərin əsas məziyyətlərindəndir.

Bu baxımdan bütövlükdə təqdim olunan "Gedər" rədifli şer də maraqlı doğurur:

Tutsa cahanı şurişü qoca keçər, gedər,
 Etsə rəyasət ərləri dəva keçər, gedər.
 Axşam lokantə, sonra da bulvar səyahəti,
 Həmrahin işdə bir özü rəna keçər, gedər,

Göz dəyməsin heyifdir, müsəlman ziyalı,
 Məxmur, məst, valehü-şeyda keçər, gedər.
 Asudəlik gər olmasa da fəhlə sinfinə,
 Eyb eləməz bu zəhməti bica keçər, gedər.
 Qarnıyoğunla, incə boyunlar savaşması -
 Qurtarmaz, əlbət, onda var iman keçər, gedər.
 Keçsin, cəhənnəm olsun, əbəs yerdə çırpınız,
 Yoxsul, fəqirü-müflisü bina keçər, gedər.
 Səhv eyləməz əfəndi, ağa, qaspadın, əmu!
 Hər növ tutsan, axırı dünya keçər, gedər (19, 2c,
 s.466).

Bu sətirlərdə isə Pişəvərinin fəhlə sinfinin ağır həyatına, məşəqqətli məişətinə münasibəti öz əksini tapmışdır.

Pişəvərinin satirik şerləri onun poetik duyumu, həyata tənqidi münasibətinin bədii etikası haqqında dolğun təsəvvür yaradır. Şerlərin dil-üslub xüsusiyyətləri böyük Sabirin poetikasını xatırladır. Danışıq dilindən alınmış "qarnıyoğunlar", "cəhənnəm olsun", "göz dəyməsin", "Sonyaları oynadıriq", "əziyyətlə dolansın" kimi ifadələr Cavadzadə poetikası barədə xeyli informasiya əks etdirir.

2. M.C. Pişəvəri nəsrinin mövzu və ideya, bədii təsvir və ifadə xüsusiyyətləri

Pişəvərinin bədii yaradıcılığında həbsdə olduğu vaxt qələmə aldığı «Zindan xatirələri dəftərindən» əsəri (99, s.76-238) mühüm yer tutur. Əsər müəllifin gördüyü, şahidi olduğu, şəxsən iştirak etdiyi hadisələr haqqında xatirələrindən ibarətdir. Bu tipli əsərləri ədəbiyyatşünaslıqda memuar ədəbiyyatına daxil edirlər. "Memuar ədəbiyyatında tipləşdirməyə böyük üstünlük verilir, yazıçı həyatdan ancaq təsvir olunan səciyyəvi hadisələri seçib göstərir. Bu cəhətdən memuar ədəbiyyatı oçerkə daha yaxındır... Lakin burada sənədlilik təəssüratın həqiqiliyi və dəqiqiliyi daha artıq olur, hadisə və insanların təsvirində bədii uydurma və xəyala yol verilmir... Həyat

həqiqətindən azacıq da olsa, uzaqlaşmaq əsərin bədii və idrak əhəmiyyətini azaldır"(26, s.100-103).

Əziz Mirəhmədovun memuar ədəbiyyatına dair təhlilinə əsaslanaraq, bu canrda yazılmış yaxşı nümunə sırasına Pişəvərinin «Zindan xatirələri dəftərindən» povestini də aid etmək istərdik. Əziz Mirəhmədovun fikrincə: "Bir çox bədii memuarlar kompozisiya və dil xüsusiyyətlərinə görə C.C.Russonun "Tövbə", Aksakovun "Ailə xronikası", A.Tolstoyun "Nikitanın dostluğu" kimi avtobiografik povestlərə yaxınlaşır, odur ki, bu iki canrı çox vaxt bir-birindən seçmək çətin olur"(26, s.100-103).

Ədəbiyyatşünaslığa aid mənbələrdə epik növün canrları sırasında xatirə (memuar) ədəbiyyatının müəyyən yer tutduğu qeyd olunur. Xatirə ədəbiyyatı müəllifin şəxsən gördüyü, yaşadığı, şahidi olduğu faktik hadisələrlə, tərcümeyi-halla sıx bağlı əsərlərdir", (22, s.164) kimi səciyyələndirilir.

Azərbaycanca və xarici dillərdə olan elmi ədəbiyyatda onu da qeyd edirlər ki, xatirə (memuar) ədəbiyyatını təkcə şair, yazıçı və ya dramaturq deyil, digər qələm sahibləri də yaza bilirlər. Bu növ epik əsərlərdə keçmişdə baş vermiş, müəllifin bioqrafiyası, həyatı ilə bilavasitə bağlı olan, özünün şahidi olduğu mühüm hadisələr, xalqın həyatı, məişəti, psixologiyası, mənəvi keyfiyyətləri barədə az - çox məlumatlar əksini tapmış olur.

Xatirə (memuar) ədəbiyyatının gündəliklər, yol qeydləri, səyahətnamələr kimi növlərinin özünəməxsus cəhətləri var. Gündəliklərdə hər gün görünən, yaşanan fakt və hadisələr qələmə alınır. "Çox zaman bu qeydlərə aid heç bir şərh verilmir". Yol qeydləri və səyahətnamələrdə isə yerlər, insanlar, hadisələr haqqında qeydlər verilir, onlar barədə mülahizələr qələmə alınır (26, .103).

Gündəliklər, yol qeydləri şəklində olan memuar ədəbiyyatımızın ən maraqlı nümunələri sırasında İ.Qutqaşının "Səfərnamə"si, (46) səyahətnamə-roman kimi Zeynalabdin Marağalının "İbrahim bəyin səyahətnaməsi", (66) İ.Şıxlının "Cəbhə gündəliyi" (107) və s. diqqəti cəlb edir.

Xatirələr toplusu şəklində olan əsərlər kimi C.Məmmədquluzadənin "Xatiratım" (67), H.Məmmədquluzadənin "Mirzə Cəlil haqqında xatirələrim" (68), A.Şaiqın "Xatirələrim", M.Hüseynin "Bir ay və bir gün" (63) adlı kitabları memuar ədəbiyyatımız tarixində özlərinə məxsus yer tuturlar.

P.Xəlilov memuar ədəbiyyatının ən çox yayılmış və bədii cəhətdən əhəmiyyətli forması olan avtobiografik povest və romanlara üstünlük verir. «Bu əsərlərdə fakt, hadisə, tarix, şəxsiyyətlər, zaman, məkan, şəraitlə nə qədər bağlı verilsə də, sənətkarın yaradıcı ilham süzgəcindən keçirilir, tam bədii rəng alır, mənalandırılır, tarixi-bədii əsər kimi səslənir. Belə əsərlərin aşağıdakı məziyyətləri var: faktiklik, realist tərəflər, quraşdırmadan uzaqlıq, əyanilik, inandırıcılıq» (22, s.165-166). Bu baxımdan Y.Vəzir Cəmənzməminlinin "Həyatımın 20 ili", "Bir cavanın dəftəri", "Studentlər", Ə.Vəliyevin "Budağın xatirələri" (108) və s. maraqlı əsərlərdəndir.

Pişəverinin "Zindan xatirələri"ni bədii memuar da adlandırmaq olar. Əsər bədiliyinə görə Mirzə Cəlil, A.Şaiq, Y.Vəzirin xatirələri ilə yanaşı durur, müəllifin başına gələn müsibət və bəlaların bədii təcəssümüdür. "Zindan xatirələri" kompozisiya və dil xüsusiyyətlərinə görə xatirə-povestdir. Doğrudur, hadisələrin genişliyinə, iştirakçıların çoxluğuna, əhatə etdiyi dövrün hadisələrinin mürəkkəbliyinə görə roman canrının çalarları da müşahidə olunmaqdadır. Ancaq əsəri bütün ədəbi və bədii xüsusiyyətlərinə görə xatirə-povest hesab edirik və tədqiqatda ondan "povest" kimi danışacağıq. "Zindan xatirələri" dolğunluğu ilə povestin canr tələblərinə tam cavab verir. Bu məsələyə bir az da aydınlıq gətirmək istərdik. Əvvəla, povest təsviri-təhkiyə ədəbiyyatı növlərindən biridir. Hekayədən və geniş məzmunu olmayan digər nəsr nümunələrindən fərqli olaraq povestdə əsasən, bir hadisə yox, əhvalatların əsas iştirakçısı, daha doğrusu qəhrəmanı olan şəxsin həyatının bütöv və ya bu dövrün müəyyən hissələri ilə bağlı hadisələr təsvir olunur. Povestdə baş qəhrəmanın ətrafında cəmləşən, yaxud ona zidd cəbhədə duran bir neçə surətlər olur. Deməli, povest daha mürəkkəb bir şəkildə romana nisbətən isə az xarakter və hadisələr dairəsində əks etdirilir. Memuar

səpgili "Zindan xatirələri"ndə roman elementləri olsa da, qeyd etdiyimiz xüsusiyyətlərlə əsər povestin bütün tələblərinə cavab verir və Pişəvərinin bədii nəsrində ən yüksək məqamda durur...

"Zindan xatirələri" İranın 20-40-cı illərdəki ictimai quruluşunun ifşası, polis məmurlarının özbaşınalığının təsviri nöqtəyi-nəzərindən böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu xatirələrdə hakim dairələrə mənsub olan şəxslərin xəyanəti, qorxaqlığı, ikiüzlülüüyü və tamahkarlığı da kəskin qələmlə ifşa edilir"(37, s.24).

Qeyd edildiyi kimi, polisin, daha doğrusu Rza xan xəfiyyəsinin cinayət və terror əməlləri məmləkətdə geniş yayılmışdı. Rza xanın dəhşətli, xalqın gedər-gəlməz adlandırdığı "Qəsri-Qacar" zindanında bir çox ziyalılar, ictimai xadimlər, qələm sahibləri, bir sözlə, şahın nəzərində siyasi məhbus hesab edilənlər İran cəlladlarının ağır fiziki cəzalarına məruz qalırdılar. Bu məhbuslar öz şərəf və ləyaqətlərini qorumaq, belə bir mühitdən saf və təmiz çıxmaq üçün bir çox çətin sınaqlardan keçməli olurdular. Zindan qorxaqlar, mənəvi cəhətdən zəiflər üçün daha dəhşətli, daha sarsıdıcı idi. İlk hədə-qorxuları və işgəncələri dəf edən məhbus bir qədər təhlükədən uzaq düşürdü, burada möhkəm iradə lazım idi. Möhkəm iradə isə yüksək məfkurəli, əqidəcə sağlam şəxsiyyətlərdə ola bilərdi. Hüseyn Cavidin sözləri ilə desək "Hər qaranlıqda bir işıq var". Həmin işığı axtaranlar, gözləyənlər, gələcəyə inamla, sönməz ümidlərlə yaşayırdılar və bir də görürsən ki, həmin nur qaranlıq kameraya işıq saçır. Ruhi işgəncələr ağışında olan məhbuslar, xüsusilə siyasi məhbuslar həmin işığa sığınırıdılar. Bu, onların qəlbini isindirir, onlara güc verirdi. Belə qəhrəmanlar, mətanətli, mərd məhbuslar zindanda da düşmənlə mübarizədən çəkinmirlər. Həmin illərdə Pişəvəri ilə zindanda olmuş yazıçı Bozorg Ələzi özünün zindan xatirələrində yazır: "Biz zindana düşəndə təcrübəsiz cavanlar idik. Lakin 53-lərin ən zəifi belə həbsxanadan çıxan zaman ölümdən heç bir qorxusu olmayan qüdrətli bir kişi olmuşdur. Çünki onların hər biri dəfələrlə ölümdən qabaq qorxu hissini yaşamış və mübarizə onlar üçün daha dadlı idi"(128, s.221).

Əsərin baş qəhrəmanı - Mir Cəfər Pişəvəri özüdür. Ədib digər surətlərlə yanaşı öz bədii xarakterini də povestin qəhrəmanı kimi dolğun, müsbət bir obraz səviyyəsində oxucunun nəzərlərində canlandırır. Povest avtobiografik xarakter daşdığından dövlət xadimi, Cənubi Azərbaycanın istiqlal tarixində dönməz mübariz kimi tanınmış, Milli Hökumət yaratmış və onun baş naziri olmuş bir işıqlı şəxsiyyətin həyatından xəbər verir. Bu baxımdan əsərin tarixi-ədəbi əhəmiyyəti böyükdür. Belə ki, Cavadzadənin tərcümeyi-halının zindan dövrünün müəyyən illəri üçün zəngin material verir.

Mir Cəfər zindanda həm siyasi, həm də ədəbi fəaliyyətini davam etdirirdi. İranın "Qəsr" zindanında Mir Cəfərlə bir yerdə olmuş ədib və siyasi xadim Ehsan Təbəri Pişəvəri və başqalarının iştirakı ilə ədəbi-siyasi dərnək təşkil ediblərmiş.

Pişəvəri zindanda olarkən xatirələrini müntəzəm şəkildə yazır və müxtəlif yollarla kənara çıxarıb bir yerə topladırdı. Sonralar "Acır" qəzetində "Zindan xatirələri dəftərindən" başlığı altında təfriqə şəklində çap olunmuş əsər zindanda yazılmış xatirə-povestin bir hissəsidir.

Ədibin Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı tərəfindən 1984-cü ildə buraxılmış "Seçilmiş əsərləri"nə bu əsər "Zindan xatirələri dəftərindən" adı ilə salınmışdır. Məlumdur ki, Mir Cəfər xatirələrini fars dilində yazmışdır. "Acır" qəzetindən əlavə əsər şah recimi devrildikdən sonra İslam İnqilabının qələbə çaldığı ilk dövrlərdə "Yaddaş-haye-zindan" adı ilə çap olunmuşdur. Əsərə bu adla, fars dilindən birbaşa tərcümə kimi deyil, yeni "Zindan yaddaşları" yox, "Zindan xatirələri" adı altında ədəbi təhlil mövqeyindən yanaşırıq.

Əsərin əvvəlində "Hadisələr və təsadüflər selinin yüksəklərə qaldırdığı" qəhrəmanın gözlənilməz fırtına nəticəsində batıb aradan getdiyini qələmə alan müəllif oxucusuna belə bir inam diktə edir ki, "bulanlıq suda balıq tutan və boşqab dibi yalayan bəzi adamların əksinə olaraq, cəmiyyətin bir çox sinifləri ilk gündən onun (Rza şahın –V.Ə.) işlərinə şübhə və bədbin nəzərlə baxmışlar"(99. s.76).

Oxucusunu ağır və dəhşətlərlə dolu bir aləmin eybəcərlikləri, psixoloji sarsıntıları və mənəvi əzabları ilə tanış edəcək müəllif onda belə bir əqidənin formalaşmasına çalışır ki, kütlə və tərəqqipərvər adamlar aldanmamışlar, habelə ziyalı təbəqə və təcrübəli şəxslər də qabaqcadan işin nə ilə qurtaracağını... bildirdilər"(99, s.76).

Sonrakı sətirlərdə müəllif qələmə alır ki, mütərəqqi qüvvələr diktatorun qarşısını almaq istəyirdilər, lakin silah və qüvvə məqampərəst ziyalılar aldadıcı işlər görərək iranlıların bədbəxtliyini dadırdılar. Görkəmli ictimai xadim özünün şahlıq recimi və onun eybəcərlikləri barədə zəngin bilik və təəssüratlarını proloq kimi qələmə aldığı ilk səhifələrdə ifadə edir, oxucuya o dövrün siyasi-ictimai, tarixi-mənəvi mənzərəsini təsvir etmək şansı yaradır. Yalan, riyakarlıq, nüfuz, əmrlərdən istifadə, şübhə və bədbinlik, öz səltənətini itirmək qorxusu, leşyeyən yaltaqlar – Rza xan Pəhləvi dövlətinin başlıca siyasi, tarixi, hüquqi və mənəvi xarakteristikası bu təriflərdən ibarət idi. Bu tarixi fəlakət və eybəcərlikləri duyub dərk etmiş adamlar şahın siyasi idarəsinin vasitəsilə bir-bir tutulub zindanlar küncünə atılır, edam olunur, zəhərləndirilib sıradan çıxarılırdı. Özünün bir ictimai xadim və vətəndaş-publisist kimi vəzifəsini yaxşı dərk edən Pişəvəri on bir illik zindan həyatını da nəsillərə faydalı yaşamaq istəmiş, "Qəsrin" dastanını yazmağı qərara almışdır. Nədən yazırsa, yazsın, həmişə həyat həqiqətinə, ictimai-siyasi əqidəsinə sadıq qalmış, özünün qayəsini milli-bəşəri dəyərləri qoruyub saxlamaqda görmüş Mir Cəfər Pişəvəri bununla iki məqsədə nail olmaq istəmişdir:

1. Şahlıq reciminin qurbanları olmuş müxtəlif taleli, müxtəlif təbiətli, müxtəlif niyyətli adamların xatirəsini yaşatmaq, dövrün dəhşətləri haqqında həqiqətin "bəzi qabarıq yerlərini nəzərə çatdırmaq".

2. Bu xatirələrdə qələmə aldığı epizodlar, faktlar əsasında nəsillərdə mərdlik, mübarizlik, döyüşkənlik, təmkinlik, müdriklik kimi sifətlər aşılıb tərbiyə etmək"(99, s.77).

Həssas və müdrik yazıçı elə ilk səhifələrdən oxucusuna çatdırır ki, bu dastanı bütünlükdə təsvir etmək mümkün deyil. Lakin bununla belə "Qəsrin"

dastanı kədərli, dəhşətli, eyni zamanda oxunmalı hadisələri hekayə kimi şərh etsəydik çox uzun və yorucu ola bilərdi. Buna görə də müvəqqəti həbs və istintaq günlərini göstərilən tərzdə qələmə alıb, qalan məsələləri isə ayrı-ayrı mövzular kimi qeyd edəcəyik. Bizcə bu üslub ilə həm xatirələr yorucu olmaz, həm də oxucu istədiyi bölməni asanlıqla tapıb istifadə edə bilər"(98. s.77-78).

Göründüyü kimi, müəllif başına gələnləri, hadisələri ayrı-ayrı hekayə şəklində yox, serial mövzularla müəyyən bir bədii əsər şəklində qələmə alır və başlıqlar altında bədii-sənədli mövzulara ayırır ki, ... tarixi əsərə müraciət edən oxucu üçün çətinlik yaranmasın. Müəllif daha sonra təvazökarlıqla və eyni zamanda on bir illik zindan əzabı çəkmiş ağrılarla "Zindan xatirələri"nin yaranması və bədii səviyyəsi haqqında yazır: "Hər halda mən bu yazını kitab hesab etmirəm. O, müntəzəm bir xatirə və qeydlər də deyil, bu yazılar demək olar ki, sadəcə olaraq gördüyüm hadisələrin təsvirindən ibarətdir. Burada yazılmış imla və mətləbləri olduğu kimi şərh etmək sahəsində də bir çox nöqsanlara yol verildiyini etiraf etməliyəm. Oxucu da yaddan çıxarmamalıdır ki, o, on bir il zindanda qalmış bir adamın yorğun və sarsılmış beyninin məhsulunu nəzərdən keçirir"(99, s.78).

Azərbaycan tarixindən bəllidir ki, bu xalqın ictimai xadimləri, mübariz oğulları ictimai-siyasi fəaliyyətləri ilə yanaşı bədii yaradıcılıqla da məşğul olmuşlar. N.Nərimanov, M.Ə.Rəsulzadə kimi öndərlərimiz bu yolla getmişlər. Yaradıcılıq, şəxsiyyət və həyat yolunda sanki Nərimanovla Rəsulzadənin vəhdəti olan Pişəvəri ədəbi təvazökarlıqla oxucuya müraciət etsə də onun bütün bədii irsi, publisistik yaradıcılığı yüksək məntiqə, səlis dilə və ədəbi-bədii dəyərlərə malik olmuşdur.

Mir Cəfər Pişəvərinin on bir il dustağı olduğu və təəssüratlarını bədii şəkildə qələmə aldığı "Qəsr" zindanına Azərbaycan, eləcə də İran xalqlarının vətənpərvər və namuslu oğullarından bir çoxu diktator Rza şaha qarşı mübarizə etdiklərinə görə tutulub salınmışdılar. "Qəsr" zindanının özü o dövrdə cinayət mərkəzi idi. Zindanda hər gün, hər saat, hər dəqiqə baş verən cinayətlərin barəsində yazmaq dustaqlara yasaq edilmişdi. Zindanı xarici

aləmdən tamamilə təcrid eləmişdi. Lakin Pişəvərinin təsvir etdiyi kimi zindanda baş alıb gedən rüşvət bütün məhdudiyyətləri pozurdu. Siyasi məhbuslar polislərə rüşvət verməklə, dövrü mətbuatda, siyasi ədəbiyyatı ələ keçirərək oxuyurdular. Yaradıcılıqla məşğul olmağı bacaran məhbuslardan bəziləri şahidi olduqları cinayətləri qələmə alırdılar. Siyasi məhbus üçün kağız-qələm saxlamaq çox təhlükəli və qorxulu olsa da onlar karandaş, qələm və kağız əldə edir, zindandakı cinayətlər barədə yazırdılar. Pişəvəri də şahlıq reciminin törətdiyi cinayətlərin üstündən pərdəni götürən fədakarlardan biri idi. O, Xanbaba xan Əsədin qələmə aldığı qeydlərin məmurların əlinə keçməsindən xəbərdar idi. Bunun üstündə faciəyə şəkildə öldürüldüyünü gözləri ilə görmüşdü. Rza xana qarşı dediyi həcvlərə və inqilabi ruhlu şerhlərə görə dodaqları tikilən məşhur şair Fərruxi Yazdəninin zəhərləndiyini də bilirdi.

Pişəvəri "Zindan xatirələri"ni yazanda bilirdi ki, xatirələrin nümunələri polisin əlinə keçərsə, onu hansı faciələr, zülmələr gözləyir. O, bu dəhşətlərdən çəkinməyərək zindan xatirələrini, daha doğrusu, zindan faciələrini yazırdı.

Kimlər xatirə yazır? Hər şeydən əvvəl, həyatdan ümidini üzməyənlər və bütün əzab işgəncələrin qarşısında müqavimət göstərərək təslim olmayanlar sınaqlardan şərəflə çıxanlar yazırlar. Pişəvərinin "Zindan xatirələri"ni dediyimiz nöqtəyi-nəzərdən qələmə alması və yazıların həbsxanadan kənara çıxması haqqında müəyyən təsəvvür əldə etmək üçün müəllifin aşağıdakı qeydlərinə diqqət yetirmək kifayətdir: "Üç il bundan əvvəl mərkəzi zindanda idim. Mən və yoldaşlarım orada bir tikə karandaş içinin qırığını və ya iki barmaq boyunda işlənmiş kağız, bir neçə sətirlik qəzet parçası ələ keçirdikdə, özümüzü dünyanın ən xoşbəxt adamı hesab edirdik. Zindanda mən bir əsər yazmışam. Onu vərəqlədikcə müxtəlif rənglərə təsadüf edərsiniz. Neçə səhifə qırmızı və ya abı güllərin suyu ilə, neçə vərəqi karandaş və ya duda ilə, bəzi yerləri qanla yazılıbdır"(99, s.34). Qanla yazılan xatirələr nəhəng bir "Qəsr"i yarıb çıxdıqdan sonra da onun nəşri təhlükəli idi.

"Zindan xatirələri" müqəddimədən sonra müəllifin Rza xan xəfiyyəsi tərəfindən həbs olunması ilə başlayır. Xəfiyyə tərəfindən tutulub siyasi

idarəyə aparılarkən Pişəvəri ona yolda rast gələn yoldaşı Məmməd Ənzabiyə işarələrlə tapşırıqları başa salır. Siyasi idarədə ilk istintaq başlanır. O zamanın siyasi idarəsinə düşən geri qayıtmırdı. İdarənin nüfuz və ciddiliyini göstərməkdən ötrü buraya düşənləri yalan-doğru bir bəhanə ilə saxlayırdılar. Səbəb isə özlərinin saxta və yalançı əməllərini şaha yaxşı göstərmək idi.

Müəllifin ustalığı və xüsusi təhkiyə üslubu elə ilk səhifələrdən üzə çıxır. O, təsvir etdiyi qəhrəmanların kimliyi, şəxsiyyəti haqqında özü təsəvvür yaratmır, söz demir, sadəcə olaraq obrazın real şəxsin portretinin zahiri cizgilərini təsvir edir. Hadisələr axarında oxucu obrazın mənəvi eybəcərliyi və ya müsbət xüsusiyyətləri ilə tanış olur, bu yolla xatirələrin qəhrəmanlarının portretləri qalereyası yaranır. Onu "2-ci "İttilaat idarəsinə gətirən şəxsi Pişəvəri oxucusuna belə təqdim edir: "... qəflətən tanımadığım bir adam qarşıma çıxdı. O, yöndəmsiz libas geyinmişdi. Əlində əsa var idi. Qiyafəsi çimçəşdirici, baxışları isə həyasız və füzul idi. Bu yöndəmsiz adamı görəndə kimi fikrimdə ona qarşı şiddətli nifrət oyandı. Onun xoşagəlməz səsi bu nifrəti daha da artırdı"(99, s.421).

Yaxud istintaq otağındakı şəxslərlə ilk tanışlıq aşağıdakı sətirlərlə olur: "Ehtişam başını aşağı salaraq qarşısına qoyulmuş kağız və papkaları vərəqləyirdi. Rüfət avtomatik maşın kimi daima hərəkətdə idi"(99, s.426).

İlk istintaqdan sonra Seyid Cəfəri zindana aparan ondan yolda istəyir: "Ağa, hamama gedən tərleməmiş çıxmaz". Pişəvəri imtina edir və düşünür ki, rüşvət söhbəti bəlkə də onun müqəssirliyinə sübut üçün bir bəhanədir. Ancaq Pişəvəri rüşvət verə bilməyəcəyini söyləyəndə məmur rüşvət yox, "məsələ"nin üstünün açılmasında yardım etmək istədiyini bildirir. Müəllif onun çevik manevrini belə ifadə edir: "O, təcrübəli və məharətli idi".

Məlum olduğu kimi, əsərdə bədii qəhrəman-müəllifin özü görkəmli ictimai xadim Seyid Cəfər Pişəvəridir. Ona görə də Pişəvərinin bədii irsində canr və həcmcə ən böyük bir yer tutan əsərinə tədqiqat nöqtəyi-nəzərindən yanaşdıqda onu ədəbi təhlil süzgecindən keçirdikdə "Xatirələr" in baş qəhrəmanına məhəbbət ikiqat artır. Burada isə qeyd etdiyimiz kimi, bədii

əsərin baş personacı, Azərbaycan xalqının inqilabçı oğlu Pişəveridir. Müsbət qəhrəman əsərin də öz prototipini, öz müsbət obrazını, bu obrazın zindan həyatını təsvir edir.

Pişəveri əsərin əvvəlində özünü 2 nömrəli müvəqqəti zindanın 5 nömrəli kamerasına "salır". Bura rütubətli, qaranlıq və üfunətlidir. Kameranın uzunluğu beş, eni isə təqribən üç addımdır. Arzuları, ideyaları dünyaya sığmayan bir insan üfunət iyi verən, dünyanın ən kiçik, dəhşətli guşəsində milçəklərlə, siçovullarla mübarizə aparır. Kamerada siyasi məhbusa əzab verən milçəklərin, siçovulların təsvirində rəmzi məna var. Əllərinə şahlıq, xanlıq, ağalıq düşmüş Rza şahlar, polis və zindan məmurları elə kor milçəklər, siçovullar deyilmi? Əllərinə imkan düşəndə günahsızlara zülm verir və bu zülmədən ləzzət alırlar.

Yazıçı zindandakı acınacaqlı vəziyyətin tam təsvirini verir: "... Beşinci otaq o gün mənim üçün qorxulu və dəhşətli görünürdü. Oranın adını biz "tərsəquyu" qoymuşduq. Ona görə ki, otağın ucalığı səkkiz-on metr olardı. Divarlar yuxarı qalxdıqca daralırdı. Onun qara, kədərli, kələ-kötür divarları, sökülmüş kərpicləri dəhşətli bir divin dişlərini xatırladırdı"(99, s.422-423). Müəllif-qəhrəmanı sevindirən bir şey var: şüşənin bir qırağı sınıb və həmin deşikdən qar, yağış tökülür, təmiz hava gəlir. Həmin ağırlı "məişət" təsvirindən sonra müəllif xəyal aləminə çəkilir. Kino lenti kimi ailə, ev-uşaq göz önündən keçir, fikirlər və xəyallar ağışuna qərq olur. İşin sonunu fikirləşən siyasi məhbusun düşüncələrinin təsviri başlayır. Burada yazıçı psixoloji məqamları inandırıcı, sadə, real surətdə qələmə alır. Qəlbi və amalı büllur tək saf bir insan üçün, siyasi fəaliyyət üstündə həbsə alınmış bir şəxsiyyət üçün ilk saatlar, xüsusilə ilk günlər dəhşətli, ağır və sarsıdıcıdır. Yazıçı əsərdə bu məqamların hamısını yığcam, canlı təsvir edir.

Ardı-arası kəsilməyən düşüncələr ağışuna qərq olan bir məhbusun başından nələr keçir? – "Bəs eşikdəki işlər necə olacaq?" Bu hissədə də qəhrəmanın mənəvi böyüklüyü, humanizmi təsvir olunur, üzə çıxarılır. O, bu "tərsəquyu"da nə qədər qalacağını düşünür. Ənzabinin evə xəbər çatdırıb-

çatdırmamağından narahat olur: «Mənimlə dostluğu onun başına iş açmaz ki? Bu qış fəslində kömür və azuqəni haradan tapacaqdır?» (99, s.426).

Beləcə düşüncələr arasında, nigarançılıq içərisində üzülən müəllif-qəhrəman neçə illər əvvəl siyasi məhbuslardan biri haqqında oxuduğu xatirələri yadına salır. "Bu xatirələr zindan dövrünün sonunadək tam mənasında ona təskinlik verən və yol göstərən amilə çevrilir".

Qəhrəmanın fikrincə, zindan həmişə məhbusla döyüşür. "Əgər məhbus öz ruhiyyəsini möhkəm saxlayarsa, zindan gündən-günə zəifləyir, məhbus əzab və əziyyətə, aclıq və fəlakətə adət edir. Zindan mühiti insana qalib gəlsə, insan məhv olar"(99, s.87-88).

Naməlum müəllifin zindan xatirələrini xatırlayan qəhrəman özü də xatirələrini yazmaq fikrinə düşür. Həmin xatirələrin təxmini məzmunu belədir: "Birinci gecə otağıma daxil olan zaman çox qorxurdum. Burada özümü yazıq və tək hiss edirdim. Həyatdan, gələcəkdən məyus olmuşdum. Gecəni səhərədək yatmadım. Səhər yuxarıdan kiçik deşikdən içəriyə düşmüş zəif işıqdan istifadə edərək məhbusların bir qayda olaraq divarda yazdıqları xətləri və yadigarları oxumağa başladım. Təsadüfən yüzlərlə naqis qeydlər daxilində aşağıdakı yazı diqqətimi cəlb etdi: "Mən məhbusam. Bu qaranlıq quyuya atıldığıma görə fəxr edirəm. Nə üçün məyus olum? Ey buraya düşən siyasi şəxsiyyətlər, siz də məyus olmamalısınız. Sən böyük adamsan, hökumət səni həbsə almaqla öz zəif və acizliyini etiraf etmişdir. O, səndən qorxmuş və həmin qorxuya görə səni çəkib buraya gətirmişdir. Sən də mənim kimi fəxr elə, sən də mənim kimi gələcəyə ümidlə bax"(99, s.88).

Yadıma düşən bu hərarətli cümlələr yorğun beynimə nəvaziş verdi. Zəif ruhumu yorğunluqdan xilas edib, onun ardınca bir sıra mənəvi xülyalara, yüksək fikir və düşüncələrə daldım. Bunların təsiri nəticəsində də müvəqqəti törənmiş zindan qorxusu bütünlükdə məhv olub getdi"(99, s.88-89).

Müəlliflər təxəyyülünün məhsulu olan bu sətirlər oxucuya ümumiyyətlə əzab və çətinliklərə dözümlü, mübariz ruh aşılayır. Bu həyatın qədrini bilməyə, xeyirxahlıq və humanizmə çağırır.

"Zindan xatirələri"nin psixoloci cəhətdən ən gərgin, mənəvi cəhətdən örnək olan səhnələrinə "Axtarış və təftiş" bölməsində də rast gəlirik. Məmurlar Pişəvərinin-qəhrəmanın özünün iştirakı ilə evində axtarış aparırlar. Yazıçı bu epizodu çox təsirli bir şəkildə qələmə almışdır: Oğlu çox nigaran və qorxulu vəziyyətdə görünür. O, gah atasına, gah da onunla gəlmiş adamlara baxır.

Müəllif altı yaşlı uşağın yaşadığı sarsıntılı anları belə təsvir edir:

"Mən son dəfə olaraq oğlumla miz arxasında əyləşmək istədim. Uşağın nənəsi çay gətirdi. Uşaq bir az cəsərlənərək mənə tərəf əyilib anasının evdə olmamasının səbəbini yavaşca məlumat verdi... O, özü qanmışdı ki, atasını evə qayıtmağa qoymayan, sevimli oyuncaqlarını sındırıb dağıdan biganə adamların yanında uca səsle danışmamalıdır. Qüسسə və kədər in şiddətindən istər mən, istərsə də uşaq bir şey yeyə bilmədik.

... Vidalaşma zamanı uşağın gözləri dolmuşdu. O, mənə kədərləndirməmək üçün ağlamaq istəmirdi. ... O, sanki çox kədərli və məhzun bir həyatın başlanmasını, öz atasının əldən getməsini hiss etmişdi(99, s.92).

Həmin bölmədə müəllif polis məmurlarının kobudluğunu, savadsızlığını təsvir edir, oxucuda dövlətin sütunu olan təşkilat barədə qənaət-təəssürat yaradır.

Polislərin zərərli saydıqları kitabları siyasi idarəyə aparırlar. Xatirə qəhrəmanı heç bir xarici dil bilməyən kütbeyin polislərin savadsızlığından istifadə edərək kitabların çoxunun əsrin əvvəlində çap olunduğunu, "zərərli" olmadığına onları inandırır. Polislərdən yalnız biri rus əlifbasına bələddir. Lakin kitabların arasından L.Tolstoyun fars dilində çap olunmuş bir əsəri tapılır. Üzərində Tolstoy yazıldığından polis onu "zərərli"lər sırasına qoyur.

Xatirə-povestin məziyyətlərindən biri budur ki, müəllif obrazın portretini yaratmaq üçün əlavə bədii axtarış aparmır. Surəti iştirakçısı olduğu epizodun motivləri vasitəsilə oxucunun yaddaşına həkk edir.

"Zindan xatirələri" povestində çox maraqlı surətlərdən biri polis Yəzdidir. Mənfi xarakterli Yəzdini müəllif komik planda təsvir edir. Zahiri görkəmindən

tutmuş daxili aləminədək eybəcər, iyrenc, qəddar, yaltaq bir insan olan Yəzdinin hərəkətləri başdan-başa gülüş doğurur.

Yəzdi 25 ildir həbsxana keşikçisidir. Polis qanunlarından başqa başına heç nə girmir. Güclü nəfsi olan Yəzdi eyni zamanda acgözdür, dustaqların payını oğurlayır. Yəzdi dustaqlara işgəncə verməkdən həzz alır, bununla rəisə xoş gəlmək istəyir. Adyudant Yəzdinin dünyada ən çox zövq aldığı şey dustaqlara işgəncə verməkdir. Rza xana polislik etmək Yəzdinin elə bil boyuna biçilib, sanki tale onu zülm eləmək üçün yaratmışdır.

Yəzdinin yaxşı huşu və hafizəsi var. Bir dəfə zindana düşmüş məhbusu görsə tanıyır, onun dustaqlıq tarixini əzbər bilir. Adyudant Yəzdi "çox az danışan, quru və ciddi bir adamdır". Səhərdən axşamədək dəridən çıxardı. Zindan otaqlarının zahiri təmizliyinə böyük diqqət göstərirdi. Tam mənasında polis olan Yəzdi "qayda-qanundan başqa heç bir şey bilməzdi. Vəfalı bir it xasiyyətində idi". Əsərin maraqlı detallarından biri: bütün dustaqlara qəddarlıqla yanaşan məmur povestinin qəhrəmanına ehtiram göstərib, hörmət etməsidir. Yazıçı qeyd edir: - "O dedi: - Çox təəssüf edirəm ki, burada qalmalı oldunuz. Bəs uşaqlar nə edəcəklər?"

Mən belə xəyal etdim ki, o mənim uşaqlarımın qeydinə qalır. Dedim: - "Allah kərimdir, bir təhər dolanarlar". Lakin sonra başa düşdüm ki, o, öz uşaqlarının dərslər məsələsini nəzərdə tutmuş"(99, s.93).

Bəlli olur ki, Pişəvəri Yəzdinin də uşaqlarına dərslər deyib və o, bunu unutmur. Pişəvəriyə süd və çörək gətirir, narahat çarpayısını dəyişdirir. Onun şirin dili, mehriban rəftarı Pişəvərinin xoşuna gəlir. O, belə düşünür ki, Yəzdinin hamıya qarşı məhəbbəti eynidir. Sonralar məlum olur ki, öz uşaqlarının xatirinə, onların müəllimi olduğuna görə ona hörmət edir. Göründüyü kimi, cəlladın da uşaqlarına məhəbbəti vardır. Övladlarının tərbiyəsində zəhməti olmuş insana hörmət göstərir. Qəddarın da qəlbində müəllimə hörmət vardır və burada bu fikir yerinə düşür ki, tam müsbət, ideal insan olmadığı kimi, tam mənfi insan da yoxdur.

Əsərdə Adyudant Yəzdi adı ilə təsvir olunan keşikçi müəllifin qeyd etdiyinə görə Rza şaha çox oxşayır. Bir gün Rüşəvəri bu oxşarlığı onun üzünə dedikdə Yəzdi onun sözlərini təsdiq edərək bildirir ki, şahla bir-iki dəfə rastlaşmış. Şahsa əyri-əyri ona baxmış. Yəzdi bundan çox qorxub. Müəllif qeyd edir ki, Adyudant Yəzdi sonralar həddindən artıq kökəldiyindən onda bu oxşarlıqdan əsər əlamət qalmamışdı. Yəzdinin acgözlüyünü təsvir edərkən müəllif qeyd edir ki, o, qarınqulu adamdı, on səkkiz adamın payını bir oturuma yeyərdi.

Müəllif "Adyudant Yəzdi" fəslindən sonra "Digər məhbuslarla rabitə" başlığı altında həbsxanada rast gəldiyi adamlardan bəhs edir. O, zindanda dörd il qalmış məhbusa təəccüblənir ki, bu xarabada indiyə qədər ölməyib, necə sağ qalıb. Pişəvəriyə belə gəlir ki, burada bir il belə qala bilməz, lakin taleyin hökmü ilə on bir il qalır. Robinzon Kruzo kimi özünə təqvim düzəldərək darısqal kamerada da on bir il dözür.

Bu fəsildə müəllif Puravər, Həsənpur, Lapidüs kimi obrazlar haqqında müəyyən təsəvvür yarada bilir.

Bu fəsildə yazıçı polislərin ifşasına daha geniş yer ayırmışdır. Burada polis yəzdiyərin dustaqlarla ədəbsiz və hədələyici münasibətləri əks olunmuşdur. Polislər məhbusların görüşünə gələnləri rahat buraxmır, onlarla alçaqcasına davranırlar. Belə hərəkətlər dustaqlara daha çox mənəvi əzab verirdi.

Bütünlüklə maraqlı tərzdə, şirin təhkiyə ilə, bir qədər də detektiv səpkidə qələmə alınmış "Xainlər" başlıklı fəsil məzmununa görə daha maraqlıdır. "Bu bir də ona görə maraqlıdır ki, mütərəqqi və inqilabi təşkilatların polis tərəfindən kəşf edilməsində xain ünsürlərin alçaq hərəkətləri, satqınlıqları real və həqiqi epizodlar vasitəsilə açıb göstərilir"(135, s.135).

Yazıçı Rza xan zindanlarına düşənlərin hamısının xainlər tərəfindən həbsə alındıqlarını qeyd edir. Xainlər olmasaydı, polisin əlindən bir iş gəlməzdi. Müəllif xainləri belə səciyyələndirir: "Görək xəyanətkar nə cür adamdı? O nə istəyir? Məhbusa hansı yol ilə zərər verir? Şübhə yox ki,

zindana yolu düşməyən adamlar həmin suallara asanlıqla cavab verə bilməzlər. Zindanda xəyanətkar, qardaşını öldürmüş, öz yoldaşının kəsilmiş qanlı başını satmış, yeganə və səmimi dostunun evini bərbad edib, həyatını dağıtmış adama deyilir. Xəyanətkar özünü xilas etmək, neçə günlük alçaq və işrənc həyat sürmək xatirinə, öz yoldaşlarını və dostlarını satıb polis və zindan rəislərilə əməkdaşlıq edənlərə deyilir. O, yalan sözlər toxuyur, vurduğu töhmət və iddiaları ilə guya sirləri açır"(99, s.101). Müəllif epik təhkiyənin gücü ilə cəmiyyət və zindanda son dərəcədə təhlükəli olan bir zümrəyə ayrıca fəsil ayırmaqla oxucusunu ehtiyatlı olmağa çağırır. Xatirə-povestin ədəbi-tarixi dəyəri də burasındadır.

Göründüyü kimi, Pişəvəri böyük mütəfəkkir sənətkar Hüseyn Cavidin "İblis" faciəsində (14, s.7-100) nəzmlə xarakterizə etdiyi iblisi povestində nəslrlə bədii-poetik, fəlsəfi şəkildə səciyyələndirir. "İblis"dəki bütün cümlə xəyanətlərə insan bais olduğu kimi, "Zindan xatirələri"ndəki bütün xəyanətlərə bais kəslər də insan-iblislərdir. Müəllifin qənaəti budur ki, xain elə iblisdir. Pişəvərinin xainləri Cavidin iblisləridir.

Şəban, Gavə, Tacbəxş, Şahzadə Xaqani, İranban, Kamran və başqalarının xəyanətkar əməllərindən tarixi-sənədli formada söhbət açan müəllif yeri gəldikcə publisistik-bədii-fəlsəfi ümumiləşdirmələrdə fikrini ifadə edir: "Xainlərin digər tipi ikitərəfli işləyənlər idi. Onlar həm polis idarəsini əldə saxlamaq, həm də məhbuslar daxilində özlərinə hörmət qazanmaq istəyirdilər. Bu tip mühafizəkar olduğu üçün çox təhlükəli idi"(99, s.204).

Beləliklə, müəllif fəsildən-fəslə oxucunu bir yeni obraz, tip, xarakterlə "tanış edir", onu oxucusuna sevdilir, ya da nifrət və qəzəb hədəfinə çevirir.

Ümumiyyətlə, yazıçı əsərin baş qəhrəmanının-Pişəvərinin simasında xarakter yarada bilmişdir. On bir il zindanda ömür keçirən insanın ruhunu, mənəvi xüsusiyyətlərini, başqaları ilə münasibətini, ictimai-siyasi həyata və quruluşa, müxtəlif hadisələrə verdiyi qiymətlə əsərin mərkəzində dayanan bədii xarakter yaratmışdır. Müəllif qəhrəmanının fərdi sifətlərini müəyyən,

hərtərəfli, parlaq bir şəkildə, müdrik insana xas olan bədii bir xarakterdə canlandırır.

"Zindan xatirələri"nin qəhrəmanını konkret tarixi dövrdə, on bir illik zindan həyatında təsvir edən müəllif, belə demək mümkünsə, öz tarixi obrazını yaratsa da, xalqların istiqlaliyyəti, müstəqilliyi və azadlığı uğrunda çarpışan siyasi, ictimai qüvvələrin tipik xüsusiyyətlərini və canlı insani sifətlərini dolğun, təbii surətdə əks etdirən bədii xarakter yaratmışdır. Ədəbiyyatda xarakter adlanan bir obraz yarada bilən yazıçı eyni zamanda həmin müsbət bədii xarakterin yanında oxucuda əməlləri ilə nifrət qazanan adyudant yəzdiləri də canlandırmışdır. Əsərdəki xainlərin, xəyanətkarların, polis məmurlarının arasında ədəb-ərkanı, amalı, idealı əks qütbdə, barışmaz mövqedə dayanan Pişəvəri obrazı oxucu tərəfindən sevilir. Həm bir tarixi şəxsiyyət, bir inqilabçı, bir bədii obraz, həm də istedadlı bir yazıçı kimi...

"Zindanda qalmalı oldum" başlıqlı fəsildə Pişəvərinin zindandan qurtulmaq ümidinin sanki birdən-birə boşa çıxması təsvir edilir. Aylarla istintaqdan sonra polis bir bəhanə tapa bilmədikdə siyasi məhbusun yanına söz almaq üçün polisi cəsus sifətilə onun yanına göndərir.

Ədib bu yeni obrazı belə təsvir edir: "Qəribə bir adam idi. Boyu uca, üzü arıq, sifəti sarı və çimçəşdirici, dişləri isə qurt yemiş və qaralmış idi. O, oruc tutur və namaz qılırdı. Mən isə onu ilk gündən tanımışdım. O, öz iç təbiətini gizli saxlaya bilmirdi.

...utanmağı bir kənara tullayaraq uca səsle dedim: itil gözümün qabağından get"(99, s.106-107).

Siyasi idarə cəsusunu geri çağırır. Pişəvərini azadlıqdan məhrum etmək üçün polisin əlində heç bir səbəb, bəhanə yox idi. Pişəvərinin cavan bir qohumu onun zindandan azad olması üçün canla-başla çalışmış. Bütün instansiyalara əl atır və nəhayət müvəffəq olur. Polis Pişəvərinin zindandan azad olma vərəqəsini özünə göstərir. Ancaq siyasi idarə rəisinin əmrini gözləyirlər. Bütün ümidlər puça çıxır. Yenəcə həbsə alınmış bir siyasi məhbus

özünün canını xilas etməkdən ötrü Pişəvəri, eləcə də başqaları haqqında yalan və böhtan dolu məlumat verir.

Bu səhifələrdə Pişəvəri-qəhrəman özünün təmkinliliyi, səbr və dözümlü, siyasi əqidə bütövlüyü ilə gözlərimiz qarşısında canlanır.

Müəllif bir yazıçı səriştəsi ilə, lakin təəssüfənə qəzəb və nifrət dolu bir tərzdə həmin hadisəyə münasibətini belə bildirir: "Mənə dedilər ki, həqiqəti açıb deməsən səni buraxmayacağıq. Sonra isə işgəncə və əzab yolu ilə Şəban Kavəni məcbur etdilər ki, tanımadığı halda mənle üzləşərək, günahlarını mənim boynuma atsın. Beləliklə, ...mən ...yenə də zindanda qaldım"(99, s.110).

Müşir Hümayun özü insanları həbs etdirir, əzab verdirir. Lakin zindanda onun zəif bir şəxs olduğu, qorxudan yata bilmədiyi göstərilir. Təbiətən qorxaq Hümayunun dili ilə müəllif ciddi bir məsələni açıqlayır: - İranın bədbəxtliyi bundadır ki, heç kəsi bacardığı işə göndərmirlər"(99, s.121).

Pəhləvi sarayının vəziri olan Teymurtaş məyus, bədbin, iradəsini əldən vermiş bir şəxs kimi, zəiflik və acizlik göstərmiş bir məhbus kimi təqdim olunur. Oxucu müəllifin bir az əvvəldə şahın ətrafındakı adamlar haqqında verdiyi informasiyanın doğrulduğuna da bir daha inanır.

Xainləri, xəyanətkarları və satqınları əməllərinə görə üç hissəyə bölən yazıçı tək-tək surətlərin vasitəsilə onların daxili aləmini açır və nə kimi amillərin təsiri altında xəyanət yoluna düşdüklerini, bu yola yuvarlandıqdan sonra namus və əxlaqca ləkələnmiş bir qadın tək daha da qeyri-əxlaqi əməllərə yol verdiklərinin bədii təsvirini verir.

Povestin dəyərini artıran cəhətlərdən biri də orada tarixi şəxsiyyət olan obrazlar haqqında məlumat verilməsidir. "Zindan xatirələri"ndə oxucu siyasi idarənin vaxtilə rəisi olmuş Müşir Hümayun, Rza xanın sağ əli olub sonra şahənşahın qəzəbinə düçar olmuş Teymurtaş, Xanbaba Əsəd, ərdebilli İzzət, Seyid Fərhad, Əli Rövşən, çörəkçi Əbülqasim və başqa şəxslərin zindan dövründəki günlərinin, düşdükləri vəziyyətlərinin xarakterik məqamları ilə tanış olur. Adlarını çəkdiyimiz şəxslərdən bəziləri əsərdə bədii obraz kimi bir

qədər geniş "fəaliyyət" göstərsələr də, bəziləri epizodik məqamlarda qələmə alınır. Lakin yazıçı qələminin ustalığı nəticəsində surətlərdən bir çoxu yadda qalandır.

"Kürdlər və lorlar", "Aclıq elanı", "İlk qurbanlar", "Seyid Fərhadın zindandan qaçması" və s. başlıqlı yazılar öz yığcamlığı, bədiliyi və dolğunluğu ilə fərqlənir. Ümumi məzmun və mövzuya xidmət edən yazılar eyni zamanda dərin ifşa ruhunda qələmə alınmış gözəl bədii parçalardır.

"Zindan xatirələri"ndə kasıb müəllim və yazıçı Məmməd Ənzabinin həbsxanada faciəli şəkildə öldürülməsindən bəhs edən sətirələr də ürək ağrısı ilə oxunur. Yoxsul bir ailədə böyümüş, kiçik yaşlarından əməyə alışmış bu gənc müəllim ailəsini-qoca anası, kiçik bacı və qardaşlarını dolandırmaq üçün səhərdən axşamədək çalışır, müəllimlik edir, məqalələr, şerlər yazır. Bir sözlə, qeyrətli bir oğul kimi istedad və bacarığını göstərir. Polis Ənzabini fikirdaşları ilə birlikdə həbsə alır. Ənzabinin həbs olunma xəbərini eşidən anası Tehrana gələrək zindanda oğlu ilə görüşür. Qəlbi ümid və inam hissi ilə döyünən ana günahsız oğlunu zindandan qurtarmaq üçün çox çalışır, lakin heç bir xeyri olmur. Ana oğlu ilə ilk görüşündə deyir:

- "Bala, mən ki, fars dilini bilmirəm, sözümə heç kəs qulaq asmır. Sırağa gün polis idarəsi rəisinin az qala maşınının altında qalacaq idim. Nəhayət, ərizəni ona çatdırdım. İki-üç gün əvvəl siyasi idarəyə getmişdim. Orada mənimlə çox pis rəftar etdilər. Polis yumruqla döşümdən vurub məni çölə atdı. Yenə də siyasi idarəyə gedirəm, yenə də gedəcəyəm, səni azad edənə qədər gedəcəyəm"(99, s.169).

Ana Tehrandə yad dili bilmədiyinə görə təhqir olunur, bu dildə danışa bilmədiyinə görə bilərəkdən onu eşitmirlər.

Çox maraqlıdır ki, sənədli faktlara söykənən və əsasını xatirələr təşkil edən tarixi-bədii əsərdə Ana obrazı mübarizdir, məqsədinə çatmaq üçün axıra qədər niyyətindən dönmür, Pişəverini həyatı boyu narahat edən Azərbaycan dili məsələsini o, əsərdə Ana surəti ilə verir. Öz doğma dilini yüksəklərdə və

rəsmi məqamda görmək istəyən yazıçı əsərdə bu məsələləri Ananın dilində səsləndirir.

Ana ikinci görüşdə oğluna sevinclə deyir: - "Polis idarəsinin rəisi səni buraxmaq haqqında mənə söz vermişdir..."

Şübhəsiz, polis rəisi yalan deyirdi. Ana onun yalanına inanaraq öz vətəninə-Azərbaycanın cənubuna qayıdır. Beş ay gözləyən Ana olan-qalanını sataraq Tehrana gəlir. Bu dəfə heç bir yerə müraciət eləmir. Çünki artıq əziz oğlunun ölüm xəbərini eşitmişdir. İndi o sakitdir. Ancaq intiqam hissi ilə yaşayır. Heç nədən, heç kimdən, ümumiyyətlə ölümdən belə qorxmur. "Canını" itirmiş ana nədən də qorxmalı idi? Artıq onu heç kim döşündən vurub çıxara bilmir. Balasını itirmiş şir kimi nalə edir. Oğlunun meyidini tələb edir: "Oğlumu öldürmüşünüz, heç olmasa onun meyidini verin. Heç olmasa onun qəbrini mənə göstərin".

Zəif, gücsüz əlləriylə cəlladları boğmaq, bala dağından qubarlanan ürəyini soyutmaq istəyir. Şaha işarə edərək: "Sarayın od tutub yansın, ürəyin kabab olsun, ciyərin mənim ciyərim kimi alovlansın", deyə fəryad qoparır. Nəhayət, məmurlar Ənzabinin bir dəst köhnə paltarını anaya verib yola salırlar"(99, s.163-164).

Ana faciəsi – Azərbaycanın faciəsi idi. "Gülüstan", "Türkmənçay" müqavilələri ilə yadlar arasında bölünmüş bir torpağın faciəsinin bir anı da bu idi. Əsərdə təsvir olunan Ana tək-cə Ənzabini yox, Rza xan diktaturasının qurbanı olmuş yüzlərcə günahsızın anası idi. Zindanlarda qətlə yetirilib meyidləri də yiyələrinə verilməyən işıqlı insanların, yazıçı, şairlərin, inqilabçıların, şovinizm xəstəliyinə tutulmuş İran şahənşahının minlərlə həbsinə və qətlinə fərman verdiyi qurbanların Anası idi və nəhayət, bu qadın Azərbaycan anası idi...

"Seyid Fərhadın zindandan qaçması" və "Seyid Fərhadın yerinə kimləri həbs elədilər" adlı fəsillərdə Seyid Fərhadın zindana salınması səbəbləri və buradan qaçmaq fikrinə düşməsi təsvir olunur. "Qəsrdən qaçmaq görünməyən, dəhşətli bir işdir. Belə bir dəhşətdən qorxmayan Fərhad

zindandan tək qaçmağın mümkün olmadığını başa düşərək dostlarını da bu işə hazırlayır.

"Seyid Fərhadın qaçması ilə əlaqədar zindandakı qayda-qanun daha da ağırlaşdı. İlk növbədə Nəsir xanı həbs etdilər. Sonra isə onu şəhərdəki polis idarələrindən birinə göndərdilər. Zindan rəisini də işdən çıxarıb onun yerinə Muxtari dövrünün məşhur cəlladı Rasixi təyin etdilər. Sərtipzadə zindanın müdiri oldu. Böyük həyətdə məhbusların işlədilməsi müvəqqəti olaraq ləğv edildi. Təcili məhkəmə başlandı. Sonra zindanın həyətində bir neçə nəfəri hamının gözü qarşısında güllələdilər. Bəzi məhbusların zindanda saxlanılma müddətini bir-iki il artırdılar. Yenidən zorakılıq, şallaq ilə kötək geniş surətdə tətbiq olundu. Zindan tam mənasında yanar bir cəhənnəmə çevrildi"(99, s.180).

Fərhadın qaçması ilə nələr baş verir? Polis Seyid Fərhadı tapa bilmədikdə, atasını tutur və ondan oğlunu tələb edir. Müstəntiq Seyid Fərhadın atasını uzun-uzadı sorğu-suala tutandan sonra deyir: - "Əmi, ayrı bir çarə yoxdur. Əlahəzrət Seyid Fərhadı səndən istəyir"(99, s.181). Atanın ağıllı, müdrik və zarafatla verdiyi cavab Rza xan siyasi idarəsinin məmurlarının axmaqlığına bir sübut, sanki onların üzünə vurulan mənəvi bir sillə idi. Seyid Fərhadın atası polislərə belə cavab verir: - "Aydındır ki, Əlahəzrət bu məsələdə çox təkid edir. Siz isə Seyid Fərhadı məndən istəyirsiniz və yaxşı bilirsiniz ki, mənim əlim ona çatmır. ---Əlahəzrətə deyəsiniz ki, o, mənim həbsxanada evlənməyim haqqında göstəriş versin. ...mən doqquz aydan sonra sizin üçün bir Seyid Fərhad təhsil verə bilərəm. ...başqa bir yol mənim ağılıma gəlməyir"(99, s.181).

Beləliklə, povestdə cəsur, mərd, mübariz ruhlu insanlarla rastlaşır, onların timsalında dözümlü və təmkinlilik əksini tapır. Fəsildən-fəslə müəllif heç bir tendensiyaya yol vermədən tarixi məkan və məlum dövrdə obyektiv təsvirlərlə yeni obrazlar qələmə alır.

"Qəsir" zindanında tələf olan insanlardan biri də Sadıqpurdur. O, Astara və Ərdəbildən siyasi məhbus kimi tutulmuş 17 məhbusla zindana salınmışdır.

Onun da başqa dustaqlar kimi ailəsi başsız qalmışdır. Məmmədbağır Sadıqpur zindanda vərəm xəstəliyinə tutulur.

Taqətdən düşmüş Sadıqpur siyasi idarə recimindən imdad istəyir, günahsız olduğunu, ailəsinin ac-susuz qaldığını bildirir və bu barədə cənaba məlumat verməyi xahiş edir.

Məmur isə əvəzində qəti cavab verir: Öl, sizin hamınız ölməlisiniz...

Məmmədbağır iki saat yaşayır. Onun ölümündən narahat olan dustaqlar aclıq elan edirlər.

Sonrakı bölmədə dustaqların etiraz əlaməti olaraq aclıq elan etmələri hadisələri haqqında danışılırsa, "Oğrular" bölməsində şaha sui-qəsd etməkdə günahlandırılan bir neçə şəxsin vəziyyəti təsvir olunur. Zindan oğruları buranın rəhbərliyi tərəfindən xüsusi ehtiramla qarşılanırlar, hətta bəzən şəhərə gəzməyə də çıxırlar. Dövlət malını mənimsədiklərinə görə özlərini oğru saymırlar. Maraqlı budur ki, bu oğrular oğurluğu nifrətlə qarşılayır və onu ən alçaq iş sayır. Yazıçı belə bir fikri verir ki, o dövrdə şah recimində qanun, cəza və zindan az oğurlayanlar üçün idi. Acgözlər və çox oğurlayanlar quldurbaşının hörmətini daha çox qazanırlar və heç bir cəza görmədən "yaşayırlar".

"Doktor Əraninin öldürülməsi xəbəri" və "Fərruxi" fəsilləri də povestin böyük maraqla oxunan, o dövrün siyasi-ictimai mənzərəsini verən hadisələrdir.

Azərbaycanın inqilabçı və alim oğlu Ərani bütün həyatını xalqının azadlığına həsr etmişdir. Onun ölümünə, bu faciəyə İran ədəbiyyatında bir çox əsərlər ithaf olunmuşdur. Pişəvəri doktor Əraninin mübarizliyi, mətanəti və əyilməzliyini böyük ehtiramla qeyd edir.

Cəlladlar Əranini 1939-cu il fevral ayının 5-də qətlə yetirdilər. Bu ölümə zindan gizli matəm saxlayır. Tifdən yatan məhbusu onun yanına salıb "xəstələndirmiş" və iynə ilə öldürmüşdülər. Zindandakı məhbusların hamısının gözlərində intiqam qığılcımı parlayırdı.

Müəllif bu qüdrətli şəxsiyyətin ölümünün doğurduğu təəssüratı belə qələmə alır: "Yeddinci koridorda artıq uca gülüşmələrdən, şux zarafatlardan əsər görünmürdü.

...Heç kəs gündəlik məşğələsi ilə də başın qatmırdı. Hər tərəfi ölüm sükutu bürümüşdü.

...Məhbusların çoxu ağlayır, onların kədərli ürəkləri intiqam hissilə dolmuşdu.

...Hamı bir cür fikirləşir, bir cür hərəkət edir, bir cür intizar çəkirdi. Bədbəxt hadisə demək olar ki, hamını vahid şəklə salmışdı"(99, s.165).

...Bu hadisədən bir saat sonra zindanın bütün koridorlarında gizli matəm yığıncaqları təşkil edildi.

...Hamı düşünürdü ki, zindan rəisi bu yol ilə İran azadixahlarını başsız və rəhbərsiz qoymuşdur"(99, s.165).

"Zindan xatirələri" səhifələrində özünün məzmunu, qəhrəmanı, forma seçimi ilə fərqlənən fəsillər çoxdur. Əsərin maraqla oxunmasını təmin edən başlıca amillərdən biri fəslin müxtəlif taleli şəxslərdən bəhs etməsidir. Bu fərdilik baxımından yanaşanda "Fərruxi" fəslə də böyük maraq doğurur. Pişəvəri qəhrəmanını Teymurtaşla müqayisə edərək yazır: "Teymurtaşın əksinə olaraq Fərruxi yaxşı sifətlərə malik idi. O, müvəqqəti həbsxananın pəncərəsindən özünü bütün məhbuslara tanıtdıraraq demişdi: "Mən şura məclisinin vəkili, "Tufan" qəzetinin müdiri ağız tikilmiş Fərruxiyəm"(99, s.450).

Bu cəsur insan qanunsuz həbs olunduğunu söyləməklə qalmır, "Qəsr" zindanında da həmişə mübarizə edirdi". Bir gün deşilmiş avtafanı keşikçi zabitin başına çırparaq demişdi: Götürün, heç olmazsa bu şahənşah ölkəsinin avtafasını təmir edin"(99, s.452).

Fəsildən aydın olur ki, müəllif Fərruxi ilə bir neçə dəfə görüşə bilib. Lakin bu görüşlər o qədər yadda qalan olub ki, Pişəvəri ona ayrıca bir fəsil ayırıb. Müəllif qeyd edir ki, Fərruxi hamıdan şübhəli idi. Heç kəsin yardım və köməyini qəbul etmirdi.

Zindanda öz paltarını, ədyalını, kitablarını və sair şeylərini satmış bu şəxsin əhvali-ruhiyyəsi mətin və möhkəm idi, danışiq tərzı qətiyyən dəyişməmişdi. Həmişə olduğu kimi, təbəssümlü, qürurlu və xoş rəftar, xoş söhbət idi. Müəllif onunla söhbətində poeziya haqqında qənaətlərini vermiş, Fərruxinin şerləri haqqında dəyərli fikirlər söyləmişdir. Beləliklə, müəllif bir tərəfdən Fərruxinin mənəvi aləminə güzgü tutur, o biri tərəfdən sənət, sənətkar barədə öz mülahizələrini bildirirdi. Fəslin maraqla oxunan hissələrindən biri budur: "Bir gün Moskvanın soyuq və qarlı küçələrindən birindən keçirdim. Qəflətən velosipedə minmiş bir qız arxadan çatıb öz velosipedini bir anlığa mənim yanımda saxladı. Mən təəccüblə ona baxdım. O, mənim baxışımı şirin bir təbəssümlə qarşılayaraq çox səlis bir ləhcədə farsca danışmağa başladı. Əl-ayağımı yığışdırıb söhbət açmaq istədim. O isə dərhal velosipedini sürüb gözdən itdi. Bu hadisədən sonra müxtəlif küçələrdə iki-üç dəfə həmin qızla rastlaşdım. Lakin heç vaxt onunla danışmağa fürsət olmadı. Halbuki, həmin təsadüfdən etibarən həmişə onun fikri ilə yaşayır və istəyirdim ki, bir dəfə də olsa onunla danışım..."(99, s.454).

Qızın zahiri aləmini təsvir edən müəllif onu bir də Fərruxi ilə görüşdürür: "Siz "Tufan" qəzetinin müdiri cənab Fərruxi deyilsinizmi?

- Bəli, həmin adamam. Siz məni hardan tanıyırsınız?

- Sizi şəklinizdən tanıdım. Qəzəlləriniz, şəklinizlə bərabər Leninqradda çap edilmişdir. ... Qəzəllərinizdən bir çoxunu əzbərləmişəm"(99, s.125-126).

Müəllif daha sonra kövrək notlarla belə yazır: "İndi onun məzarının harada olduğu məlum deyil. Bu məlum olsaydı yəqin ki, velosipedə minən iranlı qızlardan biri onun qəbri üstünə bir dəstə çiçək qoyub deyərdi: "Yalnız Moskvadakı qızlar deyil, iranlı qızlar da sənın qəzəllərini ürəkdən sevir və əzbərləyirlər. Məgər sən bundan başqa bir şey istəyirdinmi?"(99, s.126)

"Zindan xatirələri" povestinin son hissələrində "Qanun və onun təsiri" adlı bir fəsil də var. Burada Pişəvəri ümumiyyətlə qanun haqqında, xüsusilə o dövr İran qanunları barədə dərin və dolğun mühakimə yürüdür. "Müəllifin

ictimai görüşlərini öyrənməkdə bu hissənin xüsusi əhəmiyyəti vardır"(135, s.148).

İranda qanunları sınaqdan çıxarmaq işini, "cərrahların dovşanlar üzərində təcrübə aparmalarına" oxşadan müəllif ictimai xadim, ədib, inqilabçı kimi qanunun hüquqi tərifi verir. Bu tərifi kamil olmamasına işarə edir. Özü haqqında qeyd edir ki, müəllif heç də anarxist deyil. Biz anarxistlərin "anarxiya qanunun anasıdır" müddəasını boş bir utopiya və xam xəyal hesab edirik. Eyni zamanda biz Sokratın da müridləri deyilik. Əqidəmizcə ədalətsiz və qələt bir qanuna itaət etmək çox təhlükəli və çirkin bir hərəkətdir"(99, s.217). Bunları publisistik ruhda söyləyən müəllif qanuna belə bir tərif verir: "Qeyd etdiyimiz kimi, bir çox alimlərin əqidəsincə, qanun cəmiyyəti islah etmək vasitəsidir. Onun vasitəsilə ictimai ədalətsizliyin qarşısı alınır"(99, s.217).

Müəllif, müqəddimədə etiraf etdiyi kimi, burada bədiliyi unudur, tam publisistik bir mövqe tutur. Ümumiyyətlə, əsərdə tam publisistik bir ruh var. Mövzudan irəli gələn bu hal əsərin tarixi qiyməti və bədii dəyərinə heç bir xələl gətirmir. Haqqında danışdığımız bu hissələr bədii yox, publisistik bir dildə yazılsa da, bizcə müəllifin bu fikirləri, eləcə də əsərin bu bölməsi "Zindan xatirələri"nin kulminasiya nöqtəsidir.

"Zindan xatirələri" sadəcə olaraq müəllifin şahidi olduğu hadisələr və tanış olduğu şəxslərin haqqında olan qeydlərdən ibarət deyil, burada təsvir olunan hər bir obraz, şərh olunan hər bir hadisə və bəzən də publisistik ricətlə yazılmış hər bir sətir vahid sücət xətt ilə əlaqələndirilib aydın bir ideyaya doğru yönəldilmişdir"(135, s.154).

"Zindan xatirələri" ustalıqla qələmə alınmış, yazıçının görüb şahidi olduğu həqiqətləri təsvir edən, uydurmadan uzaq yüksək bədii səviyyəli bir əsərdir. Obrazlar və hadisələr tarixə söykənir, realdır, müəllif təxəyyülünün bədii süzgəcindən keçərək onların mənəvi aləmi, bədii xarakterləri açılır. Əsərdəki bədii qəhrəman və surətlər portret səviyyəsində səciyyələndirilərək işlənmişdir. Ərani, Ənzabi, Fərruxi, Seyid Fərhad, Əbülqasim, Əlimərdan xan

Bəxtiyari, Sərdar Rəşid Kürdüstani, Adyudant Yəzdi, Firuzeş və başqa siyasi idarə məmurları real, həqiqəti şəxslər, eləcə də bədii obrazlardır. Bunlar tarixi tədqiqatın deyil, həyat müşahidəsinin tarixi personaclarıdır.

Əsərdə müxtəlif şəxslər, eləcə də hadisələr haqqında ayrı-ayrılıqda danışılsa da, povest vahid ana xəttinə malikdir. Yazıçı bütün hadisələr arasında qırılmaz bir rabitə yaradır. O, bəzən adını belə bilmədiyi insanların xeyrixahlıqlarını unutmur. Məsələn, gecə yarısı pişiklə danışmış kimi, Pişəveriyə zindan qayda-qanunlarından söhbət açan naməlum şəxs, Xalxalini həbsdən qurtarmaq üçün əlindən gələn hər şeyi etmiş qohumu və başqaları adsız folklor qəhrəmanları kimi unudulmur, yaddan çıxmır, oxucuda xoş duyğu və təəssürat oyadırlar.

"Zindan xatirələri"ndə ən əsas on bir il zindanda əzab və işgəncələrə dözmüş bir insanın böyük şəxsiyyəti, eyni zamanda alını açıq, üzuağ, çətin həyat imtahanlarından cəsərlə çıxmış inqilabçı yazıçını və, nəhayət, xalqımızın böyük oğlu Mir Cəfər Pişəverini görürük.

M.C.Pişəverinin qəhrəmanları, daha doğrusu, obrazları həqiqi, real şəxslərdir. Müəllif əsərdə müsbət və ya mənfi surətləri, onların müsbət və ya mənfi keyfiyyətlərini də azaldıb artırmamışdır. Pişəverinin "müsbətlər"i elə müsbətdir ki, artıq reallıqdan uzaq xarakter cizgilərinin təsvirinə ehtiyac yoxdur. Mənfi tipləri də ifşa etmək üçün onları olduğu kimi göstərmək kifayət edir, əlavə mübaliğəyə, bədii təsvir və şişirtməyə ehtiyac duyulmur.

İllərlə mərhumiyyətlərə dözmüş müəllif əsərdə namus və şərəfini qoruyan, öz əqidəsi naminə canından keçməyə hazır olan bir inqilabçı mübariz kimi yadda qalır, məslək yoldaşlarının ləyaqətli həyat yolunu təsvir etməklə oxucunu, xüsusilə də gəncləri müsbət qəhrəmanlarından nümunə götürməyə çağırır.

Əsərdəki surətlərin və hadisələrin reallığından söhbət açdıqda belə düzgün olmayan bir təsəvvür yarana bilər ki, müəllif hər bir məsələnin həlli və təsvirində tefərrüata varıb, hər xırda detallı qələmə almışdır. Burada onun məqsədi başqadır. Müəllif əsər boyu cərəyan edən hadisələr silsiləsində

ideyaya xidmət edən ən xarakterik cəhətləri verməyə çalışmışdır. Məsələn, bir qədər əvvəl söhbət açdığımız Ənzabının anasının nifrət, iztirab və etirazlarını vermək üçün onun başına gələn müsibətləri, oğlunun azad olunması, sonra isə ölüsünü belə əldə etmək üçün əzab-əziyyəti təsvir edir. Bu isə anaya olan zülmü, onun faciəsi və Rza xan polisinin sonsuz cinayətlərini göstərmək üçün tutarlı bədii vasitələrdir.

"Zindan xatirələri" povesti bədii ifadə vasitələrinin özünəməxsusluğu ilə də seçilir. Yazıçı maraqlı, yadda qalan və gözəl bədii epizodlar, səhnələr vasitəsilə oxucuda səmimi, zərif duyğular oyadır. Əsər oxucuya dost məhəbbət, sədaqət, mərhəmət, düşməyə dərin qəzəb və nifrət hissi aşılayır. Yazıçının qeyd etdiyi kimi, bu bədii təsvirlər şən və xoşbəxt həyat səhnələri deyil, dar ağacları və süngülərə arxalanan zalimlərin dəhşətli cinayətlərini və onlara qarşı mübarizə aparan qorxmaz insanların taleyini göstərir. Bu sözlər oxucunu mübarizənin ən çətin məqamlarında belə işıqlı sabaha olan ümidi itirməməyə çağırır. Zindandakı dəhşətlər, məbuslara qarşı təhqir, qəsd və cinayətlər haqqında bütün əsər boyu aydın təsəvvür yaradır. Prof. H.Məmmədzaadənin sözləri ilə desək, "Pişəvəri təsir gücünü daha da artırmaq məqsədilə oxucunu öz qəhrəmanı ilə tanış yox, dost edir, onun həyatı, arzusu və bir para xatirələrlə tanış etdikdən sonra düçar olduğu vəziyyəti göstərir. Biz onun şikayətini oxumuruq, duyuruq. onunla birlikdə kədərlənirik"(135, s.154).

"Zindan xatirələri"ndə müəllif pislə yaxşını, müsbətlə mənfini, folklor dili ilə desək, xeyirlə şəri qarşı-qarşıya qoymaqla gözəl müqayisələr aparır və bədii psixoloji müqayisələrlə oxucuya həqiqəti nişan verir.

Əsərdə bütün obraz və hadisələrin tarixi reallığı yazıçının tipik şəraitdə tipik obrazlar yaratmaq imkanını azaltmamışdır. Pişəvəri, Ərani, Ənzabi və Fərruxi kimi şəxsiyyətlər, həqiqi insanlar olmaqla bərabər öz dövrlərinin reciminə, ictimai quruluşuna qarşı mübarizə aparan qabaqcıl insanların tipik nümayəndələridir. Eyni zamanda mənfi surətlər də, məsələn, Adyudant Yəzdi Rza xan diktaturası dövründə olan polisin bütün mənfi xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən tipik bir nümayəndəsidir.

"Zindan xatirələri" povesti dilinin sadəliyi, bədiiliyi və səlisliyi ilə də diqqəti cəlb edir. Əsər sünilikdən uzaq, canlı bir dildə qələmə alınmışdır. Sürətlər fərdiləşdirilərək öz dillərində danışirlər.

Əsərdə yeri gəldikdə folklor nümunələrindən, atalar sözü, zərb-məsəl və aforizmlərdən istifadə olunur: "Hamama gedən tərləməmiş çıxmaz"; "Dami çox olanın qarı da çox olar"; "Bir oxla neçə nişan vururdular"; "Yenə də Allah keçmiş kəfən oğrusuna rəhmət etsin" və s... Ümumiyyətlə, əsərin dilini şirin təhkiyəsi, bəzən detektiv motivləri, psixoloji momentləri, aydınlığı və nəhayət, bədiiliyinə görə uğurlu saymaq olar. Əsərin dilində müəllifin təhkiyəsində aforistik məna kəsb etmiş fikir və ifadələrə də rast gəlirik: "Vəfalı bir it xasiyyətində idi"; "Cəllad da öz uşaqlarını sevir"; "Cavanmərdlik, xeyirxahlıq və fədakarlıq yalnız ağır günlərdə müəyyən edilir". H.Məmmədzadə yazır: "Əgər "Zindan xatirələri" sona qədər ilk hissələrinin yazı üslubu ilə davam etdirilsə idi, indi xatirələr haqqında deyil, bitgin bir roman haqqında danışmaq olardı. Lakin onun bir para yerlərində müəllifin bədii təsvirdən uzaqlaşmış publisistikaya meyl etməsini görürük ki, bu da əlbəttə istər-istəməz əsərin bədii səviyyəsini bir qədər aşağı salır. Pişəverinin bədii yaradıcılığında publisistika çox zaman üstün mövqe tutur"(135, s.155).

Tədqiqatçının fikirləri ilə ümumən razılaşmaq olar, lakin faktların ümumiləşdirilməsi göstərir ki, 1. "Zindan xatirələri" tam olmasa da bitgin bir əsərdir. Roman canrının tələblərinə cavab verməyə də povest canrının tələblərini ödəyir və fəslin əvvəlində qeyd etdiyimiz kimi əsər xatirə-povestdir. 2. Əsərin əvvəlindəki yazı üslubunun sona qədər saxlanması onun roman olacağına heç bir inam vermir. Pişəveri əsərin sonlarında bir qədər bədiiliyi zəiflətməmişdir. Həm də əvvəldən axıra qədər eyni yazı üslubunu saxlayan Pişəveri ola bilərdi əsərin həcmi 500 səhifəyə qədər qaldırırdı, amma roman canrının tələblərini ödəməzdi və s. 3. Doğrudur, əsərdə müəllifin publisistikaya üz tutması, ədibin bədii yaradıcılığında publisistikanın çox zaman üstün mövqe tutması fikri ilə razılaşmaq olar, lakin qeyd etməliyik ki, ümumiyyətlə, Pişəverinin bədii yaradıcılığında publisistik ruh güclüdür. Bu da

yazıçı üçün təbii haldır, çünki: a) "Zindan xatirələri"nin müəllifi gənclik illərindən ömrünün sonuna qədər qüdrətli bir publisist, ictimai xadim olmuşdur; b) yüksək amallı, bədii qayəyə xidmət edən əsərlərdə publisistik ruhun təzahürü təbiidir. Bu da bədii əsərlərin tarixi-sosial ədalətsizliyin ifşasına yönəldilən xalq və ədəbiyyatımız üçün yüksək səviyyəli bədii nümunələrdə zəruridir.

Mir Cəfər Pişəvərinin "Zindan xatirələri" povesti bu gün də aktualdır, öz tarixi əhəmiyyətini və bədii dəyərini saxlayır. Bu gün Şimali Azərbaycanın müstəqilliyə yenidən qədəm qoyduğu, demokratiyanın bərpa olunduğu, torpaqlarımızda müharibə getdiyi bir dövrdə, Cənubi Azərbaycanın müstəmləkə vəziyyətində, cənublu türk balalarının dilində məktəb, televiziya, radio olmadığı, soydaşlarımızın hüquqlarının tapdandığı bir dövrdə millətə, mütərəqqi qüvvələrə ruh verir, onları işıqlı sabah uğrundakı mübarizədə dözümlü olmağa çağırır.

Pişəvərinin "Zindan xatirələri" povestindən başqa digər bədii əsərlərinin də olması barədə məlumat vardır. Onun "Həqiqət" qəzetində "Gilan" başlığı altında yazdığı oçerk - məqaləsi bunu sübut edir"(156, №97, 1922). Burada qeyd olunur ki, Pişəvəri zindanda özünün iştirak etdiyi "Cəngəl hərəkatı" haqqında povestini yazmışdır. Qeyd etdiyimiz məqaləyə istinadən deyə bilərik ki, bu mövzu Pişəvərinin nəzərini "Cəngəl hərəkatı" yatırıldığı vaxtlardan cəlb edibmiş"(135, s.112).

Pişəvərinin zindanda daha bir povest yazması haqqında ədəbiyyatşünaslıqda məlumatlara rast gəlsək də, əsərin nə oricinalını, nə də surətini əldə edə bilmədik. Povestin qısa məzmunu H.Məmməd zadənin "İnqilabçı, curnalist və yazıçı" adlı namizədlik dissertasiyasında şərh edilsə də məxəz göstərilməmişdir. Yəqin tədqiqatçı povestin məzmununu müəllifdən, ya da kimdənsə eşidibmiş. Tədqiqatçının göstərdiyinə görə əsərdə "dərindən bir ictimai məsələnin-insanların inkişafında ictimai quruluşun həlledici rolunu göstərmək vəzifəsini qarşısına qoyur. Bunun üçün o, mahiyyət etibarilə bir-

birindən fərqlənən iki mühiti-Sovet Rusiyası ilə feodal İranını qarşı-qarşıya qoyur".*

Ədibin 1984-cü ildə Bakıda çap olunmuş "Seçilmiş əsərləri"nin "Müqəddimə»sində də "Cəngəl hərəkatı" povesti, "Çoban və pələng" hekayəsi haqqında qeyd verilsə də, tərtibatçılar əsərləri əldə edə bilmədiklərini təəssüflə xatırladırlar.

Həmin əsərlərlə əlaqədar Tehran, Təbriz və Bakı kitabxanalarında apardığımız axtarışlar da bir nəticə vermədi.

Pişəverinin bədii nəsrinin digər nümunələri haqqında bu məlumatla kifayətlənirik. Ola bilər ki, uzun illər unudulmuş Pişəverinin həyat və yaradıcılığına müraciət edəcək tədqiqatçılar həmin əsərlərini üzə çıxaracaqlar.

Xalqımızın tarixində ictimai-siyasi xadim, ədəbiyyatşünaslığımızda erudisiyalı, geniş dünyagörüşlü tənqidçi, mətbuat tariximizdə istedadlı publisist, bacarıqlı təşkilatçı-mühərrir kimi özünə layiq yer tutmuş Mir Cəfər Seyid Cavad oğlu Cavadzadə Xalxali həm də bir istedadlı nasir kimi çoxəsirlik ədəbiyyat salnaməmizdə yüksək mövqeyə malikdir.

M.C.Pişəveri ədəbi canrın epik növünün xüsusi və maraqlı bir forması olan "Zindan xatirələri" xatirə-povestinin müəllifidir. Zəngin həyat müşahidələrinə, real tarixi fakt, hadisə və insan talelərinə əsaslanmaqla qələmə alınmış povestdə çoxsaylı obraz və epizodik qəhrəmanlarla rastlaşırıq.

Özünəməxsus təhkiyə üslubunda qələmə alınmış povest:

a) oxucularda tarixi dövr və zaman haqqında aydın təsəvvür yaradır, məlumat çatdırır;

b) povestdə yaradılmış müsbət obrazlar İran xalqlarının tarixi-millibəşəri dəyərlərini əks etdirən tipik obrazlar kimi ümumiləşdirilmişdir;

---

* Hekayənin 10 səhifədən ibarət olması qeydi və bir səhifəlik qısa məzmun H.Məmmədzadənin namizədlik dissertasiyasında verilmişdir, səhifə 116: (Hekayədə çobanla qarşı pələngin yırtıcı hərəkatları, çobanın iztirabları, həyat uğrunda mübarizəsi təsvir olunur).

v) bu obrazlar gəncliyin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsinə güclü təsir göstərir, mübarizlik, mətinlik, siyasi səbatlılıq kimi keyfiyyətlər aşılayır;

q) fars dilində yazılsa da, povestin ümumi təhkiyə üslubunda C.Məmmədquluzadə, Z.Marağayi kimi ədiblərin təsiri hiss olunur;

d) bədii üslubla publisistik üslubun son dərəcə oricinal bir qovuşuğu təsiri bağışlayan ədəbiyyat tariximizdə xatirə-povest kimi deyil, tarixi xatirə-povest kimi yer tutmağa layiqdir.

Pişəvəri irsi ilə bağlı genişlənən araşdırmaların onun yeni əsərlərinin tapılacağı və üzə çıxarılacağı ilə nəticələnəcəyi şübhəsizdir.

III FƏSİL

M.C.PIŞƏVƏRİNİN ƏDƏBİ-TƏNQİDİ FİKİRLƏRİ

1. Pişəvəri ədəbiyyatın bədii-estetik funksiyası, tərbiyəvi əhəmiyyəti, ictimai-tarixi rolu barədə

İctimai şüurun xüsusi forması olub, təbiət və cəmiyyəti, insan həyatı və mənəviyyatını obrazlı şəkildə, söz vasitəsilə təsvir, tərənnüm və təbliğ edən ədəbiyyat sənətin ən geniş yayılmış növüdür. Bədii ədəbiyyat məfkurə formasıdır, bu yönümdən onun ictimai məzmunu, qayəsi, məqsədi vardır. Ədəbiyyat ictimai şüurun forması kimi kütlələrin şüuruna təsir üsulunun ən nüfuzlu, ən etibarlı və qüdrətli vasitəsidir.

İnsanşünaslıq adlandırılan ədəbiyyat xalqın ayrı-ayrı nəsilləri arasında bir növ əlaqə yaradan, tarixi-mədəni dəyərləri yaşadaraq əsrlərdən əsrlərə çatdıran son dərəcə qüdrətli təsir vasitəsidir. Yaşından, əqidə və dünyagörüşünün səviyyəsindən asılı olmayaraq hər bir fərd oxuduğu, tamaşa etdiyi, dinlədiyi bədii əsər barədə mütləq rəy söyləyir, müəyyən mülahizə deyir. Şifahi formada deyilmiş bu fikir və mülahizə özü də müəyyən mənada ictimai rəydir, lakin bunların yazılı şəkildə ifadəsi ədəbiyyatşünaslığın zənginləşməsi üçün bir qaynaq sayıla bilər. Bu baxımdan yanaşılında ədəbi-tarixi şəxsiyyətlərin ictimai xadim və ya hər hansı qələm sahibinin, ümumiyyətlə, sənət və sənətkarlar haqqında fikir və mülahizələri əhəmiyyətlidir, maraq doğurur.

Yaqub İsmayılov yazır: «Yaradıcı şəxsiyyət kimi İ.Əfəndiyev məhz o zaman daha bütöv görünür ki, onun zəngin irsi ətraflı öyrənilsin, müxtəlif istiqamətləri, başlıca sahə və xüsusiyyətləri ilə elmi-tədqiqatın predmetinə çevrilsin; tək-cə görkəmli nasir və dramaturq, yüksək istedadla malik oricinal sənətkar kimi yox, həm də qiymətli ədəbi-tənqidi mülahizələr müəllifi kimi (seyrəltmə bizimdir –V.Ə.) araşdırılsın. Ədəbiyyatın inkişaf qayğıları ilə

yaşayıb ona ürəkdən can yandıran bir insanın yaradıcı olması bu iki cəhətin hər birinə və qarşılıqlı əlaqəsinə xüsusi diqqət yetirməklə daha aydın görünər»(57, s.221).

Bu fikir yönündən yanaşılında M.C.Pişəvərinin zəngin irsinin bu qatına-ədəbi-tənqidi səciyyəli fikir və məqalələrinə nəzər salınması tədqiqat baxımından aktualıq kəsb edir: Görkəmli ictimai xadim, tanınmış nasir, qüdrətli publisist, böyük təşkilatçılıq və idarəetmə qabiliyyətinə malik olan M.C.Pişəvərinin yaradıcı simasını tamalayacaq başqa bir tərəf aşkara çıxır – ədəbiyyatşünas Cavadzadə Xalxali.

Mir Cəfər Pişəvəri bədii yaradıcılıqla yanaşı, realist ədəbiyyatın nəzəri problemləri, estetik, ədəbi tənqidlə də məşğul olmuşdur. Onun ədəbi irsində ictimai-siyasi, elmi-publisist və ədəbi-tənqidi məqalələr mühüm yer tutur. S.C.Pişəvərinin ədəbiyyata, maarifə, teatra, operaya, ümumən mədəniyyətə, siyasi-ictimai hadisələrə aid fikirləri Quzey və Güney Azərbaycanın ədəbiyyatında inqilabi-demokratik və bədii estetik prinsiplərin inkişafına az təsir göstərməmişdir. Bütün şüurlu həyatını əzilən, istismar olunan xalqın, özü də tək cə Azərbaycan xalqının deyil, Yaxın və Orta Şərqi, dünyanın məzlum xalqlarının azadlığı və istiqlaliyyəti uğrunda inqilabi mübarizəyə həsr etmiş Pişəvəri ictimai fikir tariximizdə həm də ədəbiyyatşünas, alovlu publisist və tənqidçi kimi yer tutmağa layiq irs qoymuşdur. Onun ədəbi-tənqidi görüşləri və publisistikası inqilabi fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır.

S.C.Pişəvəri bədii, eləcə də ədəbi-tənqidi və publisist əsərlərində ədəbiyyata, sənətə və mətbuata xalqın ictimai-mədəni və əxlaqi-tərbiyəvi yüksəlişinə təsir göstərən vasitələr kimi yanaşırdı. Realist ədəbiyyatın ənənələrinə görə, ədəbiyyat, sənət həyatla sıx bağlı olmalı, real hadisələri obyektiv, dövrün mədəni tələbatına müvafiq, milli ruhda, milli zəmində əks etdirməlidir. Ümumiyyətlə, ədəbiyyat və sənət xalq məktəbi olmalı, xalqın inkişafına istiqamət verməli, azadlıq mübarizəsinə kömək etməlidir. S.C.Pişəvəri öz yaradıcılığında bu estetik tələblərə əməl edir, sənətin həyat üçün tərbiyəvi əhəmiyyəti mövqeyində dururdu.

Maraqlı cəhət budur ki, Pişəvəri ədəbi tənqidlə yaradıcılığının ilk çağlarından məşğul olmuş, hələ gənclik illərindən ədəbiyyatın bir sıra məsələləri haqqında bu gün də öz əhəmiyyətini saxlayan fikirlər söyləmişdir. Diqqəti çəkən ikinci bir tərəf budur ki, onun ədəbi-tənqidi görüşlərinin formalaşmasında nəinki Azərbaycan, ümumiyyətlə, dünya ədəbiyyatı klassiklərinin zəngin ədəbi-tənqidi və estetik irsinin böyük rolu olmuşdur.

M.C.Pişəverinin publisistik fəaliyyətə başladığı illər Azərbaycan mətbuatı tarixinin ən zəngin, ən mürəkkəb və ziddiyyətli dövrü olmuşdur. Bununla belə, mütərəqqi, demokratik mətbuat sahəsində örnək mövcud idi. Xalxali ədəbi-tənqidi görüşlərinin formalaşmasında o dövrün F.Köçərli, Seyid Hüseyin, Ü.Hacıbəyov, N.Nərimanov, Ə.Haqverdiyev kimi ədəbiyyatşünas, tənqidçi və ədiblərinin qələm məhsulları böyük təcrübə məktəbi olmuşdur. Zəngin mütaliəsi olan gənc Mir Cəfər Pişəvəri M.F.Axundov, F.Köçərli, Seyid Hüseyin, N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyov və b. ədəbi şəxsiyyətlərin əsərlərini öyrənmiş, ədəbi, estetik fikirlərini davam və inkişaf etdirmişdir. Ədəbi tənqid onun əlində dövrün estetik məsələlərinin həllindən əlavə, eyni zamanda mütərəqqi ideyaları təbliğ, cəmiyyətdə hökm sürən mənfi cəhətləri ifşa etmək və yeni cəmiyyət qurmaq yollarını göstərmək vasitəsi idi.

Onun ədəbi-tənqidi görüşlərini əks etdirən fikirləri mövzu etibarilə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.:

1. Ədəbiyyatın tərbiyəvi rolu, xəlqiliyi barədə fikirlər.
2. Söz sənətinin ictimai həyatla bağlılığı məsələlərini əks etdirən mülahizələr.
3. Ayrı-ayrı sənətkarların əsərləri ilə bağlı ədəbi-tənqidi fikirlər.
4. Ədəbi canr və növlər haqqında qeydlər.
5. Sənət, dil, mövzu və məzmun gözəlliyi barədə fikirlər.

Ədəbiyyatın tərbiyəvi rolunu Pişəvəri hələ ilk qələm məhsullarından duyaraq qiymətləndirir, düzgün metodoloji mövqedən çıxış edirdi. Onun tənqidi məqalələri öz işıqlı və öncül ideyası, mübariz xarakteri, rəvan dil-üslubu ilə səciyyələnir.

Pişəvəri ədəbiyyatın qarşısında insan tərbiyəsi, xoşbəxt və işıqlı həyata çatmaq yolunu göstərmək, xalqın inkişafına mane olan hər cür çətinlikləri cəsarətlə rədd etmək və müasir fikirləri təbliğ etmək vəzifəsini qoyurdu. Bu vəzifələri yerinə yetirmək üçün ədəbiyyat dolğun ideallıq, xalqilik və bunlarla birlikdə yüksək bədilik prinsiplərinə riayət etməlidir.

1920-ci ilin fevralında "Hürriyyət" qəzetinin redaktoru olduğu vaxt, İranda çıxmağa başlayan "Sədayi-İran" qəzetinin ilk nömrəsinin baş məqaləsini kəskin tənqid atəşinə tutaraq yazırdı ki: "Qəzetin mühərriri bütün qəzetləri, müəyyən məslək təqib etdiklərinə görə, "qərəzkar" adlandırır və yalnız özünü düzgün, doğru yazan, fəqət bitərəf bir mühərrir kimi qələmə verir. Bu cür boş iddialar irəli sürən qəzetə cavab verməyə belə dəyməz, çünki bu gün uşaqlar da bilirlər ki, hər bir ruznamə müəyyən bir yol və məlum təqib etməzsə və o bilməzsə ki, camaatı hankı üsuli-siyasi, yaxud iqtisadi ilə səadətə çatdıracaq, ona ruznamə deyil, həmzad duası demək daha münasibdir(142, №50, 1920).

Pişəvəriyə görə, müəyyən məsləkə sahib olmaq və onun uğrunda mübarizə aparmağı "qərəzçilik" adlandırır və hər cür məsləksizliyə "bitərəflik" adı vermək nəticə etibarilə cəmiyyətdən kənar sənət axtarmaq və sənəti ictimai mənafeyə xidmət etməkdən məhrum etmək deməkdir.

Hələ gəncliyindən ictimai hadisələr burulğanında olan Xalxali ədəbiyyat və mətbuatın partiyalılığı məsələsini çox aydın başa düşmüşdü. O, məsələni belə qoyurdu: ictimai həyatda insanlar siniflərə bölünüb, müəyyən məslək və əqidəyə tabe olduqları kimi, ədəbiyyat və mətbuat da müəyyən bir məram və məslək təqib edir, çünki mətbuat insan fikrinin məhsuludur. Yazıçı, bir insan olmaq və nəticədə cəmiyyətin bir üzvü olmaq etibarilə, müəyyən bir məslək və fikir təqib etməlidir. "Yazıçı taleini bir yol və məqsədə doğru aparmağa sərf etməzsə, onun yazdığından nə fayda ola bilər? Sərgərdan yazıçı oxucularını sərgərdan buraxmaqdan başqa bir şeyə müvəffəq olmaz..."(142, №50, 1920).

Sinfi mübarizəni düşünməyib məslək və məramın nə olduğunu bilməyən bir yazıçı da camaatın əfkarını qaraltmaq və özü kimi məsləksizlər vücuda gətirməkdən başqa bir iş görə bilməz.

25 il sonra Pişəvəri yenə də həmin məsələyə qayıdaraq, "Soxən"* adlı bədii curnal haqqında məqaləsində onun "bitərəf" qalmaq iddiasını tənqid etmişdir. "Soxən" curnalı öz qarşısına mütərəqqi məqsəd qoymaqla bərabər "bitərəf" qalıb müxtəlif cərəyanları və fikirləri öz səhifələrində inikas etdirmək niyyətində olduğunu bildirirdi. Pişəvəri göstərirdi: "Belə bir iddiaya inanmaq olmaz", "Soxən"* curnalının yazıçıları bu arzuya nail ola bilməyəcəklər, çünki qarşılarına müəyyən və aydın məqsəd qoyublar – onlar istəyirlər ki, milli mədəniyyəti inkişaf etdirdinsinlər, bürüncü dünya ilə ayaqlaşsınlar, başqa xalqların faydalı təcrübələrindən istifadə etməklə onilliyin məşədarı olsunlar. Belə olduqda, əlbəttə, bu məqsədə qarşı yönəldilmiş fikirlər curnalda özünə yer tapa bilməyəcəkdir"(160, № 232, 1944).

Deməli ""Soxən" curnalı bitərəf qala bilməyəcək, öz səhifələrində hər cür cərəyana yer verə bilməyəcək, qarşısına qoyduğu mütərəqqi məqsədə zidd olan fikirlərə qarşı mübarizə etməli olacaqdır. Curnalın məramındakı ziddiyyət bu sətirlərdən bir daha aşkara çıxır.

Məqalədə Pişəvəri yazıçıların da cəmiyyətdən kənar qala bilmədiklərini, buna görə də öz mövqelərini aydın təyin etməli olduqlarını göstərirdi. Tənqidçi belə bir tələbi, əlbəttə, hər bir yazıçının deyil, mütərəqqi yazıçıların qarşısında qoyur və hətta onların adlarını çəkirdi. O, müasir fars ədəbiyyatının üç görkəmli nümayəndəsinə xitabən deyirdi: "Sadiq Hidayət, Bozorg Ələvi və doktor Şəhid Nurayini öz halına buraxmaq olmaz... Mən bunu ucadan deyirəm, qoy onlar eşitsinlər və bilsinlər ki, çox da azad deyillər, tamamilə özlərininki deyillər, hədəf və məqsədləri aydın və qəti olmalıdır, yoxsa ictimai mühitin onların əlinə verdiyi qüdrətli qələm təhlükəli silaha çevriləcəkdir"(160, №113, 1944).

---

* "Soxən" jurnalı, 1943-jü ildən başlayaraq Tehrandə nəşr olunurdu.

"Azad deyillər", «tamamilə özlərininki deyillər" ifadələri olduqca aktual və oricinaldır. Doğrudan da, yazıçı özünü ictimai mənsubiyyət mənasında "azad" hesab edərsə, onda o bir fərdiyyətçi olar. Nəticədə bu, onun ən böyük estetik məziyyətdən-xəlqilikdən məhrum olmasilə nəticələnir. Beləliklə, ictimai mənafeyə xidmət etməyən əsərlər "ən canlı qüvvədən, yəni fikirdən məhrum olar, sırf zinət mövzusuna, avara tənbellərin əyləncəsinə çevrilər»(10, s.1).

Pişəvəri B.Ələvinin əsərləri ilə bağlı məqaləsində "bitərəf" yazıçı, ümumiyyətlə bitərəf ədəbiyyatın əsla mümkün olmadığını göstərirdi: hər bir yazıçı, hər bir ədib, hər bir şair və sənətkar təbliğatçıdır. O, müəyyən bir fikri, müəyyən bir məqsəd və hədəfi təbliğ etmək məcburiyyətindədir (160, № 201, 1944).

Həmin məqalənin ədəbiyyatşünaslıq baxımından dəyərliliyi bir də ondadır ki, Xalxali şair və yazıçının öz mövqeyini aydın surətdə təyin etməsində tənqidçinin rolunu yüksək qiymətləndirirdi.

Pişəvəri yuxarıda adlarını çəkdiyimiz yazıçıların əsərlərini təhlil etməklə, hər şeydən əvvəl, yenicə yaranmış demokratik ədəbiyyatın inkişafı qayğısına qalırdı.

İdeologiyanın bütün sahələrində olduğu kimi, ədəbiyyat aləmində də əmələ gələn dəyişikliyi Pişəvəri ictimai həyatla bağlayırdı. Siyasi və ictimai həyatda əmələ gələn dəyişiklik özünü ədəbiyyat sahəsində mütləq göstərir. Ədəbi aləmdə meydana gələn müxtəlif cərəyanlar həmin cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında baş verən hadisələrlə əlaqədardır. Fikrini təsdiq etmək üçün o, fars ədəbiyyatından nümunələr gətirir, fars ədəbiyyatındakı müxtəlif metod və cərəyanları xalqın ictimai-siyasi həyatında baş vermiş hadisələrlə əlaqələndirərək yazırdı: "İran müxtəlif millətlərin hücumuna məruz qaldığı və dəfələrlə siyasi və ictimai vəziyyətini dəyişdiyi üçün, fars ədəbiyyatı həm üslub, həm də mənaca tez-tez təğyirata uğramışdır"(151, №4, 1924).

Pişəvərinin fikrincə, ədəbiyyat sahəsində ən şiddətli dəyişiklik həmişə xalq kütlələrinin inqilabi hərəkətindən doğur. Ona görə də 1905-ci il rus inqilabının təsiri altında İranda da başlamış milli azadlıq hərəkəti ilə əlaqədar

ədəbiyyatda demokratik ideyalar yaranmış, ədəbiyyat xəlqiliyə doğru meyl etmiş, bunların nəticəsində söz sənətində eyni bir canlanma yaranmışdır. O, Qacar sülaləsi dövründə fars ədəbiyyatının durğunluğunu, keçmiş şairləri təqlid etməsini də dövrün ictimai-siyasi durğunluğu ilə izah edirdi.

Milli azadlıq hərəkatının başlanması ilə İranda ədəbiyyat yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdu. Pişəvəri "M.C.Cavadzadə" imzası ilə yazdığı "Yeni fars ədəbiyyatı" adlı məqaləsində bunu ədəbi tənqidçi fərasəti ilə görüb yazırdı: "10-20 ildən bəri İranda şer və ədəbiyyat milli inqilab ruhu ilə ruhlanmış, əhalisinin tərcümani-əfkari olmağa başladığından, şairlər, ədiblər millətin amal və arzularını daha sadə və səlis bir lisanla təsvir etməyə başlamışdır"(151, №4, 1924.).

"10-20 ildən bəri" dedikdə Pişəvəri, İranda 1905-ci ildən başlamış və 1911-ci ilə qədər davam edən inqilabi hərəkatı nəzərdə tuturdu. İnqilabi hərəkatın öz inikasını ədəbiyyatda tapması onu öz müsbət təsiri ilə yeni inkişaf yoluna salmışdı. Bu təsiri Pişəvəri, haqlı olaraq, şairlər və ədiblər tərəfindən xalqın amal və arzularının tərənnüm edilməsində görərək fikrini yekunlaşdırırdı:

"... İranda yenə də şairlər var və bunların xalq içindən çıxan həssas adamlardan ibarət olub, xalq dilində inqilabi və ictimai şerlər yazdıqları anlaşılmış olur"(151, №4, s.43).

Ədəbi tənqid ənənələrini ciddi izləyib əməl edən Xalxali fikrini əsaslandırıb, mülahizəsinə aydınlıq gətirmək üçün bir neçə şairin demokratik və inqilabi ruhda şerlərindən misallar gətirirdi. Həmin sənət nümunələrində möhtəkirlərin taxılı anbarlara toplayıb camaatı ac qalmağa məcbur etmələri, kəndlilərin ağır vəziyyəti, mülkədarların azğınlığı və vəhşi istismarı təsvir olunur. Müharibəyə son qoyub sülhü bərpa etmək arzusu, Rusiya kommunistlərinin sülh binasını möhkəmləndirəcəyi fikri və s. motivlər o dövr üçün fars ədəbiyyatında forma və məzmun etibarilə tamamilə yeni idi. Bu yeni ideyaların tərənnümü ilə fars ədəbiyyatına yeni ruhun-xəlqilik ruhunun gəlməsini, əlbəttə, görmək çətin deyildir. Hələ o vaxta qədər təmtəraqlı bir dil

ilə şahları və sultanları tərifləməyi özünə peşə etmiş məddah şairlərin qəsidələrinin əksinə olaraq, bu şərlərində canlı xalq dilində uzun əsrlər boyu əsarətdə yaşayan əməkçi kütlələrin azadlıq uğrunda apardığı mübarizələrdə göstərdiyi qəhrəmanlıqları alqışlanır və onların əli ilə şahların məhv ediləcəyi, yeni xoşbəxt həyatın qurulacağı göstərilirdi. Xalq içindən çıxmış bu şairlər yalnız İranda olan milli hərəkatdan deyil, eyni zamanda dünya miqyasında demokratik dəyişiklikdən, o dövr üçün böyük ictimai hadisə olan Oktyabr sosialist inqilabından ilham alaraq, sinfi mübarizədən, ictimai ədalətdən danışır, xüsusi mülkiyyət və sərmayədarlıq əleyhinə etiraz səsinə ucaldırdılar. Bütün bunlara əsaslanan Pişəvəri yazırdı: "Artıq gül, bülbül, sərv, sünbül İran şüərasını məşğul etmir. Zira xalq və əfkari-ümumiyyə ən çox ümumi fəlakət və ictimai vəziyyətə məşğuldur... İranın bugünkü mətbuatının ruhu tamamilə başqadır"(151, №4, 1924, s.45).

Ədəbiyyatın ictimai həyatla üzvi surətdə bağlılığını əsas götürən Pişəvəri Sovet İttifaqı xalqlarının ədəbiyyatı və incəsənətində əmələ gələn dəyişiklik və misilsiz inkişafı ictimai həyatda baş vermiş təbəddülatla bağlayırdı:

"Teatr və incəsənət aləmində bütün Rusiyada inqilabdan sonra böyük çevriliş yarandı"(160, №283, 1945).

"Kommunizmin qələbəsinə", sosializm cəmiyyətinin "əbədiliyinə" inanan Pişəvəri gələcəkdə xalqımızın başına nə fəlakətlər gətirəcəyini duymayaraq (bəlkə də Pişəvərinin faciəsi elə buradan başlanıb –V.Ə.) rusların "müstəqillik" adı altında Azərbaycanı "azad" etməsini, Leninin ideyalarını, Oktyabr inqilabını alqışlayırdı. Lakin məfkurəsinin haradan qida almasına baxmayaraq o, istismarın hökm sürdüyü cəmiyyətdə ədəbiyyat və sənətin azad inkişaf edə bilməsini yaxşı bilərək yazırdı:

"Necə olur-olsun kapitalizm dünyasında sənət sərmayə və bazardan asılıdır, teatrların və kinoların müqəddaratını bazar təyin edir"(160, №283, 1945).

1945-ci ildə Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının yeni yüksəlişi və nəhayət, qələbəsi nəticəsində zəhmətkeş kütlələrin içindən çıxmış şairlər, yazıçılar, milli ədəbiyyata yeni tərəvət gətirdilər. Pişəvəri Cənubi Azərbaycan tarixində bu dövrü ən gözəl dövr adlandırır və göstərir ki, xalqın milli azadlıq hərəkatı öz tələblərinə uyğun ədəbiyyatın meydana gəlməsinə səbəb oldu; ədəbiyyat aləminə yenicə qədəm qoymuş gənc qüvvələrin yaradıcılığı, sənət cəhətindən zəif olsa da, ideya, məzmun və təsir nöqtəyi-nəzərindən çox qüvvətlidir (153, №284, 1946).

Pişəvəri ədəbiyyat və incəsənətdəki yeniliyi və inkişafı ictimai həyatda əmələ gələn dəyişikliklərlə izah etdikdə onu birtərəfli götürmür, ədəbiyyatı ictimai həyatın passiv bir güzgüsü kimi deyil, qabaqcıl ideyaları kütlələr arasında yaymaqda, bu ideyaları həyata keçirmək işində xalqı səfərbərliyə almaqda mühüm bir vasitə hesab edirdi.

Estetikanın əsas məsələsi incəsənətin varlığa münasibəti məsələsidir. Estetik prinsiplərə əsaslanaraq deyə bilərik ki, varlıq, həyat birinci, incəsənət isə ictimai varlığı və həyatı əks etdirən ictimai şüurun formalarından biri olaraq ikincidir. O, ictimai həyatı obrazlı şəkildə əks etdirməklə bərabər, cəmiyyətin inkişafına böyük təsir göstərir. Bu təsir isə ədəbiyyatın və incəsənətin tərbiyəvi xarakteri ilə izah olunur.

İncəsənətin tərbiyəvi rolundan danışmaq, hər şeydən əvvəl, estetikada realizm mövqeyində durmaqdır. İncəsənətin tərbiyəvi rolunu qəbul etmək – onu ictimai həyatla əlaqələndirmək, onun idrak və dəyişdirmə əhəmiyyətini başa düşmək deməkdir.

Ədəbiyyatın tərbiyəvi rolundan bəhs edərək M.Qorki yazırdı: "Mədəni insanın tərbiyəsinə iki qüvvə daha səmərəli təsir göstərir: incəsənət və elm. Təbiət elmlərinə nisbətən insan ağıl və iradəsinə daha çox bədii ədəbiyyat təsir edir (118. s.41).

Kütlələrin tərbiyəsində ədəbiyyatın mühüm rolunu yüksək qiymətləndirən Pişəvəri bədii əsərdən həyat həqiqətini xalqa göstərməyi, öndə ən nəcib hisslər aşılamağı tələb edirdi. Onun fikrinə görə, əgər yazıçı öz

dövrünün ən mühüm məsələlərinə düzgün cavab vermək vəzifəsini qarşısına qoymazsa və ya bu məsələyə düzgün cavab verməzsə, onun əsərlərinin heç bir müsbət təsirindən danışmaq olmaz, çünki o, hər şeydən əvvəl, özünün ən mühüm vəzifəsinin – tərbiyəvi vəzifəsinin öhdəsindən gələ bilməmişdir. Bununla əlaqədar olaraq Pişəvəri öz səhv fikirləri ilə oxucuları azdıran yazıçıları daha kəskin tənqid edirdi.

1922-ci ildə İran şairi M.Eşqinin "Eyde-xun" «Qan bayramı» adlı əsəri haqqında yazdığı məqaləsində Pişəvəri onun anarxist fikirlərini tənqid edirdi. Bu şerdə Eşqi bütün dünyanı islah etmək üçün ildə beş gün "Qan bayramı" qeyd etməyin lüzumundan danışaraq belə bir fikir irəli sürürdü ki, əgər ilin 365 günündən yalnız beş günü hesablara baxmaq və müqəssirlərə cəza vermək üçün ayrılrsa, bütün işlər düzələr, heç bir ədalətsizlik olmaz. Əlbəttə, Eşqi belə bir islah yolunun necə və kimin tərəfindən icra olunması haqda əsla düşünməmişdir.

"Siz dünyaya xitab edib bütün xalqları ildə beş gün qan bayramı etməyə çağırırsınız, halbuki bir çox mədəni ölkələrdə oğrular kapitalistlərdən ibarətdir. Beş gün qan bayramı etməklə sərmayədarlıq üsulunun törətdiyi zülmərin qarşısını almaq olmaz"(156, №88, 1922).

Eşqi "Qan bayramı" şerindən qabaq yazdığı "Əlifba" əsərində isə İranın islah olmasını yalnız kütlələrin savadlanmasında görür və ondan başqa bütün tədbirlərin faydasız olduğunu iddia edirdi. Hələ Eşqidən çox qabaq —XIX əsrdə maarifçilər bu ideyanı irəli sürmüşdülər. Eşqinin bu yanlış fikri ictimai haqsızlıqların əsas kökünü və amilini düzgün görə bilməməsindən irəli gəlirdi. Şair bütün ədalətsizliklərin, o cümlədən xalqın savadsız qalmasının ictimai quruluşun yaramazlığından doğduğunu o vaxt hələ dərk edə bilməmişdi. O, əsas amili aradan qaldırmaq əvəzinə həmin amildən doğan çətinliyi dəf etmək istəyirdi. Şübhəsiz ki, bu qeyri-mümkündü. Onun "Əlifba" əsərindəki fikrini "Qan bayramı" şerindəki fikirlə müqayisə edən Pişəvəri göstərirdi ki, dünən cəmiyyətin inkişafı üçün əlifbadan başqa hər bir şeyi faydasız hesab etmək, bu gün isə dünyanın islahını "Qan bayramı"nda görmək, hər şeydən əvvəl,

yazığının möhkəm bir mövqeyə və aydın dünyagörüşünə malik olmadığından irəli gəlir.

x

x

x

Pişəverinin ilk yaradıcılıq addımları Azərbaycan Demokratik Respublikasının hakimiyyəti dövrünə təsadüf edir. Bu vaxt Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti azərbaycanlıların öz əlində idi.

İctimai həyatda olduğu kimi, ədəbiyyat və incəsənət sahəsində də köklü işlər görülməli idi. Müsavatçılar Azərbaycan xalqının milli ədəbiyyatı və milli mədəniyyətin inkişafına cəhd edirdilər. Azərbaycan dramaturqları ilə yanaşı dünya dramaturqlarına səhnədə yer verirdilər. Həmin dövrdə Pişəverinin redaktorluğu ilə çıxan "Hürriyyət" qəzeti səhifələrində fəhlələrin dram dərnəkləri tərəfindən hazırlanmış tamaşalar haqqında bir sıra məqalələrə rast gəlirik. Bu məqalələrdə ədəbiyyatın və incəsənətin tərbiyəvi rolu yüksək qiymətləndirilir, bu və ya digər tamaşalar haqqında yazılar verilirdi.

"Dağılan Tifaq" pyesinin 5 fevral 1920-ci ildə dram dərnəyi tərəfindən mərkəzi fəhlə klubunda tamaşaya qoyulması münasibətilə "Tənqidçi" imzası ilə yazılmış məqalədə qeyd olunurdu. "Yoldaşlar unutmasınlar ki, füqarə səhnəsinin mahir aktyorlara artıq ehtiyacı var": (142, №49, 1920) Bu ehtiyac, əlbəttə, zəhmətkeşlərin tərbiyəsi nöqtəyi-nəzərindən qarşıya qoyulurdu. O isə yalnız mahir aktyorlarla ödənilə bilməzdi. Peşəkar aktyorların zəhməti o vaxt səmərəli ola bilərdi ki, onların oynadığı pyeslərin məzmunu zəhmətkeşlərin tərbiyəsi istiqamətinə yönəldilmiş olsun. Buna görə də məqalədə "İnqilab ruhunda pyeslər oynanmalıdır" – tələbi qoyulur və "məktəb görməmiş füqərayi-kəsibəyə tərbiyə vermək" məqsədinə çatmaq başlıca vəzifə kimi irəli sürülürdü.

Pişəveri cəmiyyətin qarşısında duran ən mühüm məsələlərə cavab verməkdən boyun qaçıran, mövcud nöqsanların və ictimai haqsızlıqların mənbəyini açıb göstərməkdənsə, tək-tək adamların fərdi xüsusi cəhətlərini verməklə oxucunun diqqətini əsas məsələdən yayındırmağa cəhd edən

yazıçıları ədəbiyyatın tərbiyəvi rolunu başa düşmədiklərinə, onu bayağılaşdıraraq xalqa xidmət etmək vəzifəsindən məhrum etdiklərinə görə kəskin tənqid atəşinə tuturdu. Onun bu mövqedən tənqid etdiyi yazıçılardan biri Məhəmməd Məsud idi. Məhəmməd Məsud özünün bir sıra romanlarında ictimai həyatın dərinliklərinə enib əsas cəhətləri təsvir və təhlil etməkdənsə, xırda məsələlərlə məşğul olur və ümumi nöqsanları açıb göstərmək üçün o qədər də xarakterik olmayan hadisələrin təsvirinə girişirdi. O, cəmiyyətdə olan nöqsanların ictimai köklərini açıb göstərmək əvəzinə mənfi cəhətlərin öləri təsvirilə kifayətlənirdi, öz ictimai həyatında bir çox cinayətlər törətmiş ünsürlər haqqında yazanda da onların əməllərini ifşa etmək əvəzinə bir sıra kobud, əxlaqa zidd sözlər deməklə işi bitmiş hesab edirdi. Nəticədə onların bütün mənfi cəhətləri və cinayətləri pərdələnmiş olurdu. Bu münasibətlə Pişəvəri "Məhəmməd Məsudun söyüşləri haqqında yüz kəlmə" (160, №181, 1944) adlı məşhur tənqidi məqaləsində qələm nəzakəti, tənqidin əsas şərtləri və tələbləri haqqında öz fikirlərini söyləməklə, mübariz tənqidin gözəl nümunəsini yaratmış oldu.

Pişəvəri hər şeydən əvvəl, 23 il qabaq "Həqiqət" qəzetində yenə də bu mövzuda dərc etdirdiyi məqaləsini xatırladır və göstərirdi ki, orada qəzetlər tərəfindən müəyyən adamların oğru və xain adlandırıldığını söyüş mənasında başa düşməyin düzgün olmamasını qeyd etmişəm. Birisi, oğurluq etdikdə, xəyanətə mürtekb olduqda, onu oğru və xain adlandırmaq lazımdır, çünki, yazıçı gördüyünü, eşitdiyini və anladığını yazmaya bilməz. Bu kimi sözlərin işlənməsinin qarşısını yalnız pis əməllərə və mənfi cəhətlərə son qoymaqla almaq olar.

Görkəmli ədəbiyyatşünas onu da qeyd edirdi ki, yazıçı birisinin oğurluq, xəyanət və cinayətlərini açıb göstərirkən söyməməli və xüsusilə ona mənsub olan, lakin bu xəyanət və oğurluqda əsla iştirak etməyən adamları bu işə qatmamalıdır. Mənsub olduğu zümrənin təəssübünü çəkən bütövlükdə zəngin ədəbi irsə malik xalqın mövqeyindən çıxış edən tənqidçi bir vətəndaş narahətçılığı ilə yazırdı: "Nə üçün bu qədər ictimai məsələləri unudub tək-tək

şəxslərin yaşayış xüsusiyyətləri ilə maraqlanırsınız?"(160, №181, 1944) Camaatın ailəvi işlərinə qarışmaq, qələmdən sui-istifadə edib ictimai işlərdə heç bir mövqeyi olmayan adamlara zorakılıq etmək, onların haqqını tapdalamaq səlahiyyəti heç bir yazıçıya verilməyibdir. Xalqın milli mənəvi və əxlaqi dəyərlərinə dərinləndən bələd olan, psixologiyasını yaxşı bilən yazıçı müəllifə xatırladırdı: "Bir milləti söyüşlə tərbiyə etmək olmaz"(160, №181, 1944).

Kainatı söymək hünər deyil, zəhmət çəkib nöqsan cəhətləri və xəyanətləri öyrənmək və onları inkar edilməz faktlarla yazmaq geniş xalq kütlələrinin ayrılmasına kömək etmək lazımdır. Belə etdikdə, heç bir söyüşə yol vermədən cinayətkarlar və mənfi ünsürlər ifşa olunur, əsərin təsir qüvvəsi qat-qat artır. Cavadzadə onu da qeyd edirdi ki, əlbəttə, bu cür əsərlər yazmaq artıq zəhmət və bilik tələb edir, asan yol axtaranlar isə məsələnin mahiyyətinə dəxli olmayan cəhətlərdən danışır və bir sıra söyüşlərdə oxucunun diqqətini cəlb etməyə çalışırlar.

Azərbaycan ədəbi tənqidinin və dünya tənqidi fikrinin dəyərli nümunələrinə bələd olan M.C.Pişəvəri, özü də bir yazıçı, publisist olaraq qələm sahibindən yüksək mədəniyyət tələb edirdi. Onun düzgün və obyektiv anlamına görə, özü mədəni cəhətdən yüksək səviyyədə durmayan bir yazıçı oxucuya mədəni təsir edə bilməz, onu tərbiyələndirə bilməz, onu mədəniyyətin yüksək zirvəsinə qaldıra bilməz.

Təbii ki, bu belə idi. Rus tənqidi fikrinin korifeyi olan V.Q.Belinski özünün məşhur "Qoqola məktub" əsərində böyük yazıçının "Ay murdar donuz" ifadəsini kəndlilər üçün faydalı və ibrətamiz hesab etməsindən qəzəblənərək müəllifi tənqid atəşinə tutmuşdu (112, s.275).

Pişəvəri də Məhəmməd Məsudun əsərlərində işlətdiyi söyüşlərdən əsəbiləşərək "bu söyüş yazmağı sizə cəhənnəmin hansı dərəsində öyrədiblər" deməklə öz nifrətini bildirirdi.

Qələmin nəzakətini qorumaq zərurətini Xalxali bir neçə yerdə dönə-dönə qeyd etmişdir. Artıq mənfəət ələ gətirmək məqsədilə xüsusi və

prinsipsiz münaqişələrə girişən və bir-birinə yaramaz sözlər yazmaqla bazar qızdıran qəzetləri o, "qazanc vasitəsi" adlandırır.

Pişəvəri müasiri olan fars yazıçısı Sadiq Hidayətin hekayələrinin obrazlarının dilindən olsa da, açıq-saçıq cümlələrin və ifadələrin həddindən artıq işlənməsini düzgün hesab etmir, yazıçının müvəffəqiyyətli cəhətlərini göstərməklə bərabər, bəzən qələmini özbaşına buraxmasını tənqid edirdi: "Sadiq Hidayətin yaratdığı tiplər üçün bu nəzakətsiz sözlər təbii və uyğun olsa da, bütün oxucular üçün təbii və münasib deyil, məcə, hər bir oxucu onun hekayələrini öz ailəsində olan cavanlara və uşaqlara verməz"(160, №232. 1945).

Göründüyü kimi, görkəmli ictimai xadim, istedadlı ədib-tənqidçi hər bir əsərdə tərbiyəvi tərəfi əsas götürmüş, hansı bir sənət nümunəsində ilk növbədə xalqı, nəsilləri tərbiyəvi cəhətdən dəyişdirib kamilləşdirən tərəflərə yüksək qiymət verirdi. Pişəvəri ədəbiyyatın tərbiyəvi rolundan bəhs edərkən etika ilə bağlı məsələlərə də toxunurdu. Cəmiyyətdə yüksək əxlaq normaları yaratmaqda sənətin, xüsusən ədəbiyyatın roluna yüksək qiymət verirdi. Onun bu məsələ ilə bağlı fikir, düşüncə və mülahizələrinin bir qismini əks etdirən qələm məhsulunda – "Əxlaqınıza bir nəzər" məqaləsində oxuyuruq: "Əxlaqsızlıq deməkdən məqsədimiz yalnız oğrular, fahişələr, qatillər deyildir. Bizcə onlarla bərabər səfillər, naümidlər, iradəsizlər, tənbellər, müftəxorlar, möhtəkirlər, rəyasət düşkünləri, rüşvətxorlar, qorxaqlar, etimadsızlar, canilər, xəfiyyələr və i. a. hamısı əxlaqsızlardır..."(142, №65, 1920)

O dövrün burcuca əxlaq nəzəriyyəsinə görə, acından ölməmək üçün möhtəkirin ambarından yarım kisə un götürən bir şəxs əxlaqsız hesab olunduğu halda, öz mənafeyini hifz etmək üçün tərtib etdikləri qanun yolu ilə camaatı soyan, yüzlərlə, minlərlə yoxsulun qanı bahasına varlanmış müftəxor hər cür hörmətə layiq şəxsiyyət sayılırdı. Əzilən sinfin, istismar olunan çoxluğun mövqeyindən çıxış edən Cavadzadə siyasi əqidəsinə müvafiq olaraq müftəxorlar, möhtəkirlər, rüşvətxorlar və bu kimi tufeyli ünsürləri, tamamilə haqlı olaraq, oğrular və qatillərlə bir sırada tutur, onları da əxlaqsız

adlandırır. Çünki müftəxorların və möhtəkirlərin cinayətləri heç bir qatil və oğrunun cinayətindən az deyildir. Göründüyü kimi, məqalədə əxlaq sinfi nöqteyi-nəzərdən qoyulduğu kimi, əxlaqın pozulması səbəbi də istismarla izah olunurdu: "Əxlaqların pozğunluğuna bəis yaşamaq vasitələrinin məhdudiyətidir. Acılıq, çılpaqlıq... əxlaq üçün vəximdir"(142, №65, 1920).

Bu sətirlər bir tərəfdən Xalxalının ədəbi tənqidinin mövzu və məzmun zənginliyindən soraq verirsə, o biri tərəfdən Pişəvərinin geniş dünyagörüşü, mütaliə və bilik dairəsinin genişliyi haqqında təsəvvür yaradır. Göründüyü kimi, Cavadzadə əxlaqa ictimai şüurun formalarından biri kimi baxır, onun dəyişməsinə və islahını obyektiv olaraq iqtisadi bazisin dəyişməsilə əlaqələndirirdi. Şəxsi həyat və ədəbi təcrübəsindən, çoxsaylı dünya ədəbiyyatı nümunələrindən çıxardığı nəticələri ümumiləşdirən Mir Cəfər Pişəvəri belə qərara gəlirdi ki, tərbiyədə sözcülüyün, nəsihətçiliyin təsiri əsassızdır. "Vaxtilə əxlaqların pozğunluğundan mütəəzzi olan ədiblər, alimlər bir sıra kitablar yazıb nəsihətlərlə insanları islah etmək istədilər, insanlar isə nəsihətlə əxlaqsız olmadıqlarına görə nəsihətlə də islah ola bilmədilər"(142, №65, 1920).

Bəllidir ki, maarifçilər insanın əxlaqi cəhətdən dəyişməsinə təhsildə görür, xalqı maarifləndirmək yolu tutaraq bu məsələni qabarıq şəkildə qoyurdular. Pişəvəri tarixin təcrübəsinə nəzərən bunu daha köklü səbəblərlə bağlayır, insanın insan tərəfindən istismar edilməsini aradan qaldırılmasını əsas götürürdü. Pişəvərinin qənaətinə görə, əxlaqsızlığı aradan qaldırmağın başlıca şərti "insanların yaşamaq vəsaitindən bərabərcə müstəfid olub onları bərabərcə yaratmaqlarından ibarətdir. Madam ki, insanların həyatı təmin deyildir, madam ki, biri yeyir, biri baxır, madam ki, qadınlar öz hüquqlarına malik deyillər... madam ki, sərvət hakimdir, əxlaqların islahı imkan xaricindədir"(142, №65, 1920).

Pişəvəri ədəbiyyat və incəsənətin ən mühüm və başlıca vəzifəsini – insanları tərbiyələndirmək vəzifəsini düzgün dərk edib dəyərləndirmiş, belə bir

vəzifəni yerinə yetirə bilən ədəbiyyat və incəsənət uğrunda mübarizə aparmışdır.

Əlbəttə, Pişəvəri dövrünün oğlu idi və o da yüzlərlə başqası kimi, rus-bolşevik ideologiyasının gizli məqsədini o zaman bütün dəhşətləri ilə dərk edə bilməmişdi. Ona görə də o, əxlaqımızı islah etmək üçün «kommunist olmalıyıq» deyirdi. Lakin həyat, tarixin sərt təcrübəsi kommunist əxlaqının iç üzünü açdı. Təbii ki, bu Pişəvərinin ədəbi-tənqidi baxışının səhvi deyil, çünki milli tarixi dəyərləri rədd edən, zorla sosialist məzmun diktə edən bir ideoloji-metodoloji əsas gec-tez iflasa uğramalı idi.

Sənət nədir? Sənətkar bədii yaradıcılıq prosesində daha çox nəyə istinad etməlidir? Sənətkar yaradıcılıq prosesində tarixi hadisələri qələmə almalıdır, yoxsa təxəyyülünün gücünə yaratdığı obrazları təsvir etməlidir? Bu və ya digər suallar hər bir ədəbiyyatşünası düşündürmüşdür və düşündürür.

Böyük demokrat N.Q.Çernişevski sənətin varlığa münasibəti məsələsini araşdırarkən bu və ya digər suallara cavab vermişdi:

"Sənət həyatda insan üçün maraqlı nə varsa, hamısını əks etdirir... Sənət əsərlərinin başqa bir əhəmiyyəti də vardır ki, bu da həyatı izah etməkdən ibarətdir: çox zaman onlar həyat hadisələri haqqında hökm vermək əhəmiyyətinə də malikdirlər"(127, 135).

Hər bir sənət əsəri, hər şeydən əvvəl, həyatı əks etdirir, cəmiyyətdəki eybəcərliklərin ifşasına yönəldilir. Sənətkar bədii yaradıcılıq prosesində öz gördüklərini, müşahidə etdiklərini ümumiləşdirir, əlaqələndirir, təxəyyülün gücü ilə insanların tərbiyəsinə, müsbət təsir göstərəcək obrazlar yaradır. Həyatı əks etdirərkən obraz fərdi və konkret keyfiyyət daşmalıdır ki, emosional təsir də oyada bilsin.

...Bədii obrazın gücü onun emosionallığında, estetik mündəriçə daşımındadır. Bədii obraz elə bir estetik xəlitədir ki, burada obyektiv və subyektiv, xüsusi və ümumi, fərdi və tipik emosional və rəşional cəhətlər möhkəm və üzvü surətdə birləşir (70, s.102). Təbii ki, bu zaman sənətkar iki başlıca zəminə əsaslanır: xalq həyatı, xalq məişəti, xalq psixologiyasına (1);

xalqın dilinə, xalqın psixologiyasını, əxlaq və təbiətini, mənəviyyatını əks etdirən dilinə (2).

Xalq dilinin zəngin bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə, canlı danışiq dilinin nümunələrini əsərlərinə daxil etmə hər hansı bir yaradıcılıq nümunəsinin xəlqiliyini təmin etdiyi kimi, dilini də xəlqiləşdirir.

Yazıçı və ya şair mənsub olduğu xalqın həyatından bəhs edərkən, onun məişətini qələmə alarkən, təbii ki, onun öz dilinin zənginliyindən istifadə etməlidir. Bunun üçün sənətkar əsərin oricinallığı və təbiiliyi, istərsə də dilinin xəlqiliyi üçün xalq dilinin "çox zəngin lüğət ehtiyatı ilə ətraflı bir surətdə tanış"(44, s.137) olmalıdır.

Xəlqilik nədir? V.Q.Belinski yazırdı ki, xəlqilik ədəbiyyatın birinci məziyyəti və şairin ən yüksək xidməti halını almışdır. İndi bir şairi "xəlqi" (xalq ruhunda yazan) adlandırmaq – onu ən yüksək dərəcəyə qaldırmaq deməkdir"(10, s.91).

Böyük tənqidçi xəlqiliyin məzmununa daxil olan tərəfləri belə açıqlayırdı ki, bu və ya başqa xalqın, bu və ya başqa ölkənin adətlərini, ənənələrini, xasiyyətini düzgün təsvir etmək xəlqilikdir və onda əsl xəlqilik məziyyət deyil, vacib şərtidir. "Hər bir xalqın həyatı yalnız ona xas olan şəkildə təzahür edir, demək, həyatın təsviri düzgündürsə, onda əsər, eyni zamanda, xəlqidir"(115, s.135).

Ümumiyyətlə, xəlqilik dünya ədəbiyyatşünaslığında bədii ədəbiyyatın başlıca şərti, məziyyəti, keyfiyyəti kimi mənalandırılıb şərh olunmuşdur. Geniş mütaliə dairəsi olan M.C.Pişəvəri ədəbi-tənqidi məqalələrində ədəbiyyatın tərbiyəvi əhəmiyyəti və ictimai həyatla, etik kateqoriyalarla əlaqəliliyi məsələləri ilə yanaşı, sənətin xəlqiliyi, əsərlərin bədiliyi, forma və məzmun xüsusiyyətləri, sənətkar və dil problemləri ilə bağlı bu gün də öz dəyərini saxlayan fikirlər söyləmişdir. M.C.Pişəvəri hər hansı bir sənətkarın yaradıcılığına verdiyi qiymətdə üstünlüyü və müvəffəqiyyəti xəlqilik prinsipinə nə qədər riayət edilməsi ilə ölçmüşdür. Xalxali bədii əsəri dövrün qarşıya

qoyduğu ən mühüm və zəruri məsələlər, xalqın həyatını nə dərəcədə hərtərəfli və dərin əks etdirməsini əsas götürürdü.

Məhəmməd Məsudun əsərlərinin təhlili zamanı Pişəveri aşağıdakı cəhətləri tənqid edirdi ki, yazıçı dövrün əsas məsələlərinə, xalqın qarşısında duran suallara düzgün cavab vermək, həyati əhəmiyyəti olan hadisələri təhlil etmək əvəzinə tək-tək adamların şəxsi işləri ilə məşğul olur. O, hər şeydən əvvəl, xəlqilik prinsipini pozur. Xalq üçün filan mülkədarın qanının tibbi analizindən və nəticə çıxması lazım deyil, onun tərəfindən camaatın qanının şişəyə tutulmasını ifşa etmək zəruridir (156, №88, 1922). Məhəmməd Məsud bunun əksini edirdi. Deməli, müəllif xalq həyatını, onun məişətini təsvir əvəzinə, zalımın birinin həyatını qələmə alırdı. Halbuki, sənətin vəzifəsi bu olmamalı, o, daha geniş kütlənin həyat və taleyini qələmə almalıdır.

Pişəverinin ədəbi tənqid üslubunda diqqəti cəlb edən cəhət budur ki, o, hər hansı ədəbi fakt və ya şəxsiyyəti təhlil zamanı bədii paralellərə üz tutur, müqayisələr aparır, oxucunun özünün nəticə çıxarmağına üstünlük verirdi. Məsələn, o, xəlqiliklə bağlı fikirlərini əsaslandırmaq üçün İ.A.Krılovu Fransa təmsilçisi Lafontenlə müqayisə edib, birincinin təmsillərindəki xəlqiliyi qabarıq verir və bu cəhətdən onun Lafontendən üstün mövqe tutduğunu göstərirdi: "Lafonten əsasən külliyyatda seyr etmiş və mücərrəd nəsihətçiliklə məşğul olmuşdur, lakin İvan Krılov bütün böyük rus yazıçıları və şairləri kimi, cəmiyyətin dərinliklərinə enmiş və öz mənalı təmsillərini rus millətinin, yeni kəndlilərin qəlbindən almışdır" (160, №219, 1944).

Pişəveri bu sətirlərdə Krılovdan əlavə böyük rus şairləri və yazıçılarının dərin xəlqiliyini də nəzərdə tuturdu. Krılovun və böyük rus yazıçılarının əsərlərindəki xəlqiliyini onların kütlələrə yaxınlığı ilə əlaqələndirirdi(59; 121). Bununla o, xəlqiliyin mahiyyətini düzgün dərk edirdi: xəlqilik yazıçının bütün varlığı ilə xalqa bağlı olması, onunla birlikdə yaşaması ilə mümkün olur.

Pişəveri bu cəhətdən Sadıq Hidayət, Bozorq Ələvi, Şəhid Nurayi kimi sənətkarların yaradıcılığında realizmi (obrazlar real idi, adi insanların həyatı təsvir olunurdu; İran məişəti və təbiəti əks etdirilirdi) və xəlqiliyi yüksək

dəyərləndirirdi. Məsələn, o, B.Ələvinin əsərlərindəki məzmun dərinliyi və demokratik ideyaları müsbət qiymətləndirməklə bərabər, onun canlı xalq dilindən hələ lazımınca istifadə etmədiyini tənqid edirdi: "Dilin həqiqi gözəlliyini və canlılığını kitabdan öyrənmək olmaz, yazıçı, realist olmaq istəyən bir yazıçı gərək cəmiyyətin içində olsun, xalq ilə yaşasın, onun gündəlik həyatında iştirak etsin"(160, №195, 1944).

Fikrini davam və inkişaf etdirən tənqidçi daha sonra tarixiliyi və müasirliyi unutmamağı tələb edərək yazırdı: "İndi Hafiz dövrü deyil, yazıçıdan çox şey tələb olunur, yalnız istedad və bilik kafi deyil. Bizim ədəbiyyat aləminin böyük və bağışlanılmaz bir eybi vardır, bu isə yazıçılarımızın həyat təcrübəsinin məhdudiyyətidir. Bizim yazıçılar şəhərlərin darvazasından kənara çıxmaq və İran xalqının əksəriyyətini təşkil edən kəndlilərin və sairənin ictimai həyatı ilə tanış olmaq istəməirlər. Bu, yazıçılarımızın ən böyük bədbəxtliyidir"(160, №195, 1944).

Əlbəttə, xalqı tanımadan, onun həyatını bilmədən, onunla birlikdə yaşamadan, onun nəbzini tutmaq olmaz, onun ürəyinin döyüntülərini eşitmək olmaz. Xalqın ruhunu oxşayan, onu məşğul edən məsələləri aydınlaşdıran, onun xəyal yollarını işıqlandıran əsər həqiqi sənət əsəridir. Bunsuz əsərin və yazıçının xəlqiliyindən danışmaq mümkün deyil. Pişəvəri "İndi yazıçıdan çox şeylər tələb olunur" dedikdə, yazıçıları xalqın həyatını yaxından öyrənməyə, onunla bağlı olmağa çağırır və onları xalq üçün həyatı əhəmiyyəti olan məsələləri geniş kütlələrin mənafeyi nöqtəyi nəzərindən işıqlandırmağa dəvət edirdi. O, Cəlil Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, M.S.Ordubadi və Səməd Vurğun kimi sənətkarların ədəbi irsinə bir də ona görə yüksək qiymət verirdi ki, bu əsərlər dərin xəlqiliyi ilə seçilirdi.

x

x

x

Ədəbiyyatşünaslıqda başlıca məsələlər sırasında bədii əsərin mövzu və ideyası, məzmun və forması xüsusi yer tutur. Mövzu tarixi və ya müasirliyindən asılı olmayaraq həyatı olmalı, xalqın arzu və istəklərini ifadə

etməli, onun psixologiya və mənəviyyatının fəvqündə durmalıdır. Bütün bununla bərabər həmin milli bəşəri mövzu, dünyəvi ideya gözəl formada, gözəl və anlaşıqlı məzmununda ifadə olunmalıdır. Dünya ədəbiyyatşünaslığında bu gün də başlıca yer tutan həmin məsələ tənqidçi, yazıçı və şairləri həmişə düşündürüb narahat etmişdir. V.Q.Belinski yazırdı:

"... Məzmunuz olub rəvan və ahəngdar şer yalnız poetik forma olaraq qalır: həqiqi natiqliklə müqayisədə ritorika nə qədər zəifdirsə, belə şer də həqiqi poeziya ilə müqayisədə bir o qədər zəif və mənasızdır. Şerin poetik olması üçün nəinki rəvanlıq və gözəl ahəng, hətta tək cə hiss özü də azdır; burada hər bir poeziyanın əsil məzmununu təşkil edən fikir lazımdır. Bu fikir poeziyada həyatın müəyyən cəhətinə müəyyən bir baxış, müəyyən bir nəzər kimi, şairin əsərlərini ilham odu ilə dolduran və yaşadan bir əsas, bir başlanğıc kimi təzahür edir"(114, s.308).

Öz ədəbi-tənqidi əsərlərində Pişəvəri də ədəbiyyatşünaslığın bəzi məsələlərinə toxunmuş və fikir söyləmişdir. O, bədii əsərdən dərin və dolğun məzmun tələb edir, bununla bərabər formanın əhəmiyyətini azaltmır və forma gözəlliyinin zərurətini göstərirdi: "Şəkil və dil gözəlliyi ədəbi əsər üçün mühüm şərtidir...". Bədii əsərin şəkil gözəlliyində həmahəngliyin xüsusi əhəmiyyətini qeyd edən tənqidçi yazırdı ki, bəzən təkrir bədii əsərdə belə bir harmoniyanın yaranmasına kömək edir. Təkrir ümumiyyətlə bir çoxları tərəfindən pislənilmiş olsa da, əsərdə həmahənglik icad etmək üçün faydalıdır. Lakin təkrir yerində və məharətlə işlənməsə, əsəri zəiflədər və onu ağırlaşdırar, belə təkrir oxucunu yorar və hətta onu əsərdən çiyərəndirən. Əgər təkrir ustalıqla və qəsdən olmasa, o, yalnız yazıçının dayazlığı və savadsızlığına dəlil olar. Ona görə də Pişəvəri gənc yazıçılara bu vasitədən istifadə etməyi məsləhət görmürdü (160, №197, 1944).

Pişəveriyə görə təkririn ən gözəl nümunəsini hələ 700 il bundan əvvəl Tədi göstərmiş və öz məşhur təcrübəsində bir beyti 21 dəfə təkrar etməklə şerə qəribə bir ahəngdarlıq verməyə müvəffəq olmuşdur. Pişəvəri B.Ələvinin "Padəng", "Ölüm rəqsi", "Ümumi əfv" adlı hekayələrində də təkririn gözəl

nümunələrinin verilməsini göstərir və əlavə edir ki, əgər Ələvi "Padəng" hekayəsində "Məni 7 il həbsə məhkum ediblər" cümləsini təkrar etməsə idi, hekayə indiki qədər dərin təsirə malik ola bilməzdi.

Pişəvəri tənqidi məqalələrində tipiklik məsələsinə də toxunmuşdu. Obraz o vaxt tipikdir ki, o, mənsub olduğu təbəqə və ya sinfin ümumi xarakterini özündə əks etdirsin və eyni zamanda, özünün spesifik xüsusiyyətlərini də saxlasın. B.Ələvinin "Zindan vərəqparələri" və "53 nəfər" əsərlərinə həsr etdiyi tənqidi məqalələrində onun müvəffəqiyyətini bu kimi obrazları yaratmaqla izah edərək yazırdı:

"Ələvi oxucunun nəzərində fərdin simasında tip və cəmiyyəti canlandırır, onun novellalarındakı qəhrəmanlar kütlənin nümayəndəsidir. Kütlənin əxlaq və ruhiyyəsi özünü fərddə göstərir, bununla bərabər fərdin özü, yəni qəhrəman öz xüsusiyyətini tamamilə saxlayır"(160, №194, 1944).

Lakin Pişəvəri tipikliyi yalnız tez-tez baş verən hadisələri göstərmək və həyatda əksəriyyət təşkil edən fərdlərin xarakterini müəyyən bir obrazda verməklə məhdudlaşdırmır. Onun fikrinə görə, bəzən tamamilə müstəsna bir obraz, cəmiyyətdə heç də əksəriyyəti təşkil etməyən bir surət tipik bir surət kimi verilə bilər. Buna misal olaraq Fransanın alman faşistləri tərəfindən işğal olunduğu dövrdə "Verkur" imzası ilə gizli şəraitdə nəşr olunmuş "Dənizin sakitliyi" əsərinin qəhrəmanı olan alman zabitini göstərir. Fransanı işğal edən faşist qoşunları içində əsl ixtisası musiqiçilikdən ibarət olan bu zabit tamamilə müstəsna bir fərddir. O, Fransanın alman faşistləri tərəfindən işğal edilməsi əleyhinədir, bu iki xalq arasında dostluq və əməkdaşlıq tərəfdarıdır. Zabit öz fikirlərini yuxarı məqamlara yetirir; ona gülürlər, onu məsxərə edib deyirlər: "Biz musiqi əhli deyilik, siyasət şairinə rüyalar deyil, biz ələ gətirdiyimiz fürsətdən istifadə edib Fransanı məhv etməliyik və o, məhv olacaqdır"(160, №236, 1944).

Nəhayət, onun Fransanı sevməsini böyük təhlükə adlandıraraq, tezliklə Fransadan çıxarıb cəbhəyə göndərirlər. Gənc zabit cəbhəyə getmək üçün qaldığı evə qayıdır, altı ay müddətində onunla bir kəlmə də olsun

danışmayan, sakit-sakit baxan fransalı ev sahibinə və onun qardaşı qızına bütün hadisəni söyləyir, almanların haqsızlığını və təcavüzünü etiraf edir. Onlar yenə də əvvəlki sükutu saxlamaqdadırlar. Gənc zabit ev sahibinin qardaşı qızını sevdiyi kimi, qız da onu sevir. Lakin onun qaldığı bu altı ay müddətində qız, əmisinin etdiyi kimi, bir kəlmə də olsun bu zabitlə danışmır. Bu iki məhəbbətin arasında böyük bir sədd dayanır. O sədd alman faşistlərinin Fransanı işğal etmələri və bu zabitin də işğalçı kimi Fransaya gəlməsidir. Hər halda zabit özlüyündə işğalçılıq tərəfdarı olmasa da, yenə Fransanı işğal edən orduya mənsubdur. Zabit cəbhəyə yola düşərkən xudahafizləşir. Qızın qarşısında dayanıb onun daha geniş açılmış gözlərinə baxır. Yalnız burada qız ürəyində çoxdan bəri gizlətdiyi sirri saxlaya bilmir, əmisinin dediyi kimi, o, kədər ilahəsi heykəli kimi, qəmli görünür, nəhayət, dodaqlarını tərpedir və çox alçaqdan "sağ ol" deyir. Zabit, sanki ağır bir yükün altından xilas olur, gülərüzlə otaqdan çıxıb həmişəlik gedir.

Göründüyü kimi, bu zabit tamamilə istisna təşkil edən bir fərddir, ona görə də əsərdə, haqlı olaraq, göstərilir ki, onun fikirlərini faşist başçıları eşitdikdə, onu dəli hesab edirlər.

Pişəveri gənc alman zabitinin tamamilə nadir bir obraz olduğunu göstərməklə bərabər qeyd edir ki: "Yazıçı ev sahibi, onun qardaşı qızı və alman zabitinin simasında iki böyük millətin (Fransa və Almaniya) əhval-ruhiyyəsini qeyri-adi bir şəraitdə – birinin tamamilə hökmranlığı və o birinin tamamilə qara günlər keçirdiyi bir şəraitdə təsvir etmişdir". Deməli, yalnız hər addımda rast gəldiyimiz əksəriyyətin xarakter və səciyyəsinə özündə təmsil edən bir surət deyil, bəzən tamamilə nadir və müstəsna görünən obraz da tipik ola bilər. Burada əsas məsələ bu obrazın özündə təcəssüm etdirdiyi fikir və görüşün həyatiliyi və doğruluğundan asılıdır. İşğalçı faşist ordusuna mənsub olan alman zabiti malik olduğu mütərəqqi ideyaları ilə müstəsna bir obrazdır. Lakin onun daşdığı bu ideya alman xalqının, onun milyonlarla zəhmətkeşlərinin fikri və ideyası olduğu üçün, o vaxt hakim mövqə tutmasa da, tamamilə tipikdir.

Bununla bərabər Pişəvəri başqa canrda, məsələn, təmsildə tipin müstəsna bir mövqe tutmasını düzgün hesab etmir. Onun fikrincə, belə bir istisna təmsilin təsirini azaldır. Etimadzadənin "Çirkin və gözəl" təmsili haqqında yazarkən göstərir:

"Təmsildə müstəsna tiplər yaxşı deyildir, adi tiplər tapmaq lazımdır". Pişəvəri Etimadzadənin təmsilindəki bu istisnanı yazıçının təbiəti və heyvanlar aləmini o qədər də yaxşı və dərinlən bilməməsilə izah edir: "Məncə təmsilnəvis gərək yazmağa başlamadan əvvəl Darvinin növlərin və insanın mənşəyi kitablarını oxusun və bir də təbiəti öyrənmək təmsil yazmağın əsas şərtidir. Bunları etmədən müvəffəqiyyət qazanmaq olmaz" (160, №234, 1945).

Ədəbiyyatın tərbiyəvi vəzifəsini qeyd edərkən Pişəvəri təmsil canrının daha təsirli olduğunu göstərir, "Kəlilə və Dimnə"nin bir qisim təmsillərinin artıq öz dövrünü sürdüyünü və yalnız ədəbiyyat tarixi nöqtəyi-nəzərindən əhəmiyyətli olduğunu qeyd edərək, müasir təmsillər yaratmaq zərurətini irəli sürürdü. Pişəvəri bu zərurəti, hər şeydən əvvəl, onunla izah edirdi ki, çox qədim dövrlərdə yaranmış təmsillər bir çox hallarda bugünkü həyatla ayaqlaşmır və xalqın əksəriyyəti tərəfindən dərk edilmir. Bununla birlikdə o, müasir təmsillərin xüsusiyyəti və onların qarşısında duran tələblər barədə elmi-ədəbi mülahizələrini belə söyləməkdən qalmırdı: "Müasir təmsillər xalqın dilində, cəmiyyətin əksəriyyətinin şüur səviyyəsi və idrak qabiliyyətinə uyğun olaraq yazılmalıdır"(160. №234, 1945).

Pişəvəri bu və ya digər baxımdan rus İ.A.Krılovla fransız Lafontenin təmsillərinin tərbiyəvi əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirirdi: "Bizim bugünkü mühitimizin Lafonten və Krilova böyük ehtiyacı vardır, lakin təəssüf ki, yazıçılarımız bu canra az əhəmiyyət verirlər". O, təmsilin xüsusilə irticanın hökmran olduğu bir şəraitdə daha böyük əhəmiyyət daşdığını düzgün şərh edərək yazırdı: "İnsanın əxlaqında olan mənfi cəhətləri təmsil vasitəsilə daha yaxşı və əziyyətsiz təsvir etmək olar."(160, №234, 1945)

Ədəbiyyatşünaslıqda nəsihətamiz və satirik üslublu təmsillər tədqiqata cəlb olunmuşdur. Belinski birinci növ təmsili "saxta növ" adlandırmış, Krılovun təmsillərinə satirik ruhuna görə yüksək qiymət vermişdi (10, s.99). Çox maraqlıdır ki, Pişəvəri bu cəhəti çox dəqiq görmüş və Krılovu Lafontenlə müqayisə edərkən birincinin təmsillərindəki satirik xüsusiyyətini qeyd etmişdir: "Cəmiyyətin mənfi cəhətləri – riyakarlıq, şarlatanlıq, tənbəllik, ikiüzlülük, aravuruşdurmaq, hiylə, lovğalıq, maymaqlıq Krılovun nəzərini özünə cəlb etmiş və onu qələmi ələ alaraq, öz tikanlı və tamamilə milli və təbii dil ilə şiddətli təmsillər yazmağa yönəlmişdir". Pişəvəri Krılovun təmsillərindəki xəlqiliyi onların realizmi, dərin və dolğunməzmunu ilə bərabər, bir də gözəl forması ilə onların sadə, canlı dildə yazılması ilə izah edirdi. Krılov öz təmsillərində xalqın canlı dilindən, onun dərin mənaya malik olan məsəllərindən və hikmətamiz sözlərindən geniş istifadə etmiş, ustadlığı o dərəcəyə çatdırmışdır ki, təmsilləri rus dilinin ən dərin mənalı zərbülməsəllərinə çevrilmişdir. Onun əsərləri rus ədəbi və danışiq dilini bəzəmişdir (160, №219, 1945).

2. M.C.Pişəvərinin klassik və çağdaş ədəbi əsərlərə münasibəti

M.C.Pişəvərinin ədəbi-tənqidi irsində, yığcam və epizodik şəkildə də olsa, klassik ədəbi və mədəni irsə münasibət, rus ədəbiyyatı, opera və dram əsərləri, heca vəznə haqqında da maraqlı fikir və mülahizələri vardır. Bu fikirlər tarixən əsrin 30-40-cı illərində deyilsə də, indi də öz elmi-publisistik dəyərini saxlayır. Əslində bu fikirlər böyük demokrat publisistin ümumdünyagörüşü və mədəniyyətşünaslıq üzrə bilik və məlumatlılığının zənginliyi haqqında təsəvvür-təəssüratı tamamlayıb dərinləşdirən ədəbi detallar sayıla bilər.

Xalxali özü klassik irsə həmişə müsbət münasibət bəsləmiş, yaradıcılığında ondan bir mənbə, vasitə, müqayisə tərəfi kimi istifadə etmişdir. O, klassik irsə olan bu münasibətini sabit saxlayaraq müasirlərinə keçmiş irsi yaxşı öyrənməyi və yaradıcılıqda ondan istifadə etməyi zəruri sayırdı: "Babalarımızın yaratdığı sənəti hifz etməklə müasirliyə və yeniliyə doğru irəliləmək ən ağıllı yoldur"(160, №160, 1944).

Ədəbi irsin əhəmiyyətindən o, hələ 1918-ci ildə "Maarifə xidmət lazımdır" sərlövhəli məqaləsində danışır, xalqın ədəbi irsini cavahirə oxşadırdı. Xalq müəyyən səbəblər üzündən öz ədəbi irsindən istifadə edə bilməzsə, bu cavahir toz-torpaq içində itmiş olur"(153, 31, 1918) – deyirdi.

Çağdaş ədəbiyyatın düzgün tərəqqi və inkişaf yolunu Pişəvəri ədəbi irsə nihilist münasibət bəsləməkdə deyil, əksinə, həmin irsin gözəl ənənələri və zəngin təcrübələri əsasında irəliləməsində görürdü. Bu müddəanın doğruluğunu o, Azərbaycan incəsənətinin müvəffəqiyyətləri ilə izah edirdi. Azərbaycan incəsənəti keçmiş irsin gözəl cəhətlərindən istifadə etməklə Azərbaycan teatri sağlam və düzgün yol ilə gedir.

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasının 25-ci ildönümü münasibətilə 1945-ci ilin aprelində Bakıya dəvət olunan Pişəvəri Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətilə daha yaxından tanış olur. Tehrana qayıtdıqdan sonra "Bakı sovqatı" adlı oçerkini yazır. Tənqidçi "Vaqif"(109), "Dumanlı Təbriz"(79) dramları və "Vətən" operası haqqında qeydlərində bir daha keçmiş

irsə münasibət məsələsinə qayıdır. "Vaqif" və "Dumanlı Təbriz" dramlarına yüksək qiymət verdiyi halda, "Vətən" operasını, bir qədər üstüörtülü olsa da, tənqid edərək yazırdı: "Vətən" operasının musiqisini yüzdə-yüz qarbləşdirməyə çalışıblar, bununla belə Qərb musiqisinin gurultulu orkestri arasından müxtəlif fasilələrdə Şərq havalarının incəlikləri də eşidilir. Bunlar Şərq gözəlləri kimi tamaşaçıların ürəyini yerindən oynadır, sonra yenə də naz və işvə ilə Qərb musiqisinin dalğaları arasında itib gedir"(160, №283, 1945).

Bu üstüörtülü ifadələrlə milli musiqiyə ümumiyyətlə az yer verilməsindən və onun yalnız müxtəlif fasilələrdə eşidilib tezliklə başqa səslərin arasında itməsindən narazı qaldığı əksini tapmışdır.*

Maraqlı bir cəhət burasındadır ki, Pişəvəri hər cür irsdən istifadəni məqbul saymır. "Soxən" curnalının birinci nömrəsi haqqında yazdığı tənqidi məqaləsində keçmiş irsdən istifadədə bir şərt qoyurdu: "Biz milli mədəniyyətimizi ziyançı ünsürlər və alçaq fikirli təqlidçilərin təcavüzündən qorunmalıyıq, bu şərtlə ki, bizi dünyanın getdiyi inkişaf yolundan saxlamasın və irəliləməməzə mane olmasın"(160, №232, 1945).

Deməli, hər cür irs faydalı deyildir, yalnız o irs faydalıdır və ona görə qorunmalıdır ki, inkişafa və irəliləməyə kömək etsin, əks təqdirdə köhnəliyin əlaməti kimi rədd edilməlidir.

Pişəvərinin milli irsi qorumaq məsələsində tutduğu mövqe milli abidələr haqqında söylədiyi fikirlə səsleşir. "Azərbaycan səfərinin qeydləri" adlı oçerkində Ərdəbil şəhərindəki Şeyx Səfiyyəddin abidəsi ilə bağlı hissəni aşağıdakı sətirlərlə bitirir: "Nadir sənət əsərlərini şahlar düzəltmirlər. Təxti-Cəmşidin heyranedici memarlığını, İranın sair yerlərində olan incə yonulmuş daşları şahlar öz əlləri ilə yaratmayıblar, bunlar xalq içindən çıxmış sənətkarların əməyinin nəticəsidir. Bu sənətkarları xalqın mədəniyyəti

---

* Qara Qarayev və Cövdət Hacıyevin müştərək yazdıqları "Vətən" operası öz musiqinin melodizmi, gözəlliyi ilə opera ifaçılığımızın ən yüksək bədii nümunələrindəndir. Əsərin mövzusu sovet-alman müharibəsi; qəhrəman Mərdanın şücaətini əks etdirir. Musiqisi haqqında onu da deyə bilərik ki, Qərb və Şərq musiqisinin sintezi, vəhdəti ilk baxışda nəzərə çarpır. Məqalə müəllifi əsərin musiqisinin qarbləşdirməkdə tənqid edirsə bu operaya nöqsan sayıla bilməz. Çünki məlumdur ki, operanın vətəni Qərbdir. İstər-istəməz Qərbin yaratdığı bir janrdə əsər yazarkən bundan qaçmaq mümkün deyil.

yetiribdir. Bu nöqteyi-nəzərdən abidələrimizin qorunmasına xüsusi səy göstəririk, onlara yönəldilən əl uzunluğunu milli namusumuza olan təcavüz hesab edirik"(160, №273, 1945).

Milli mədəni irsi əməkçi kütlələr yaradıb, onu qorumalı, gələcək inkişafımız üçün onu dərinləndirən öyrənməli və hər cür təcavüzdən hifz etməliyik.

Mədəni irsi qiymətləndirməklə birlikdə Pişəvəri keçmiş və onun hər bir əlamətini ideallaşdıranlara, yalnız keçmişlə yaşayanlara da qarşı çıxırdı. O, mədəni irsin əhəmiyyətindən danışdıqda, müasir ədəbiyyatın öyrənilməsi və onunla yaxından məşğul olmaq zərurətini qeyd edir. Avropa şərqşünaslarının yalnız qədim ədəbiyyatla məşğul olmalarını və habelə müasir ədiblərin filan kitabın əlyazmasını tapmaqda öz vəzifəsini bitmiş hesab etməsini kəskin surətdə tənqid edirdi:

"Əgər Avropa Bisütun kitabələri və Təxti-Cəmşid haqqında əldə etdiyi məlumatın mində bir faizi qədər bizim canlı ədəbi əsərlərimiz haqqında məlumat əldə etsəydi, biz bu işdən çox razı qalardıq. ... Şərqşünaslar əsla istəmərlər ki, öz başlarını qədim dövrün xarabələrindən və qədim kitabxanaların toz-torpağı içərisindən çıxararaq bizim canlı, müasir ədəbiyyat aləminizi seyr etsinlər və müasir mədəniyyətimizin yetişdirdiyi parlaq ulduzlara bir nəzər salsınlar (20, 3c, s.366).

Elm, ədəbiyyat və mədəniyyəti yalnız keçmişdə axtarmağı Pişəvəri "ölülərlə məşğul olmaq və kaftar kimi qəbir qazmaq" adlandırır. Yalnız keçmişlə iftixar etmək, müasir dövrdə olan hər bir müvəffəqiyyətə göz yummaq və gələcək üçün heç bir iş görməməyi o, kəskin surətdə tənqid edərək yazır: "Keçmişdə belə idi, belə şeylərim var idi" deməyin səmərəsi yoxdur. "Nəyəm və nəyim vardır" məsələlərindən danışmaq lazımdır. Keçmişdə hər nə idinsə, keçib gedibdir. İndi de görək, nəyin vardır və nə iş görürsən? Gələcəkdən danış. Öz məqsəd və arzularını bizə göstər"(20, 4.c, s.366).

Keçmişə valeh olanlara xitabən Pişəvəri yazırdı ki, keçmişin xarabələrində oturub babalarımızın qoyub getdiyi əsərlərin xatirinə müasir

mütərəqqi xalqların yanında hörmət qazanmaq arzusu, ağıllı adamlara yaraşmaz. Pişəvəri milli mədəni irsin əhəmiyyətindən bəhs etdikdə milli məhdudiyətə qapılmır, xalqlar arasında mədəni əlaqə yaratmaq yolu ilə təcrübə mübadiləsi təşkil etmək lüzumunu dönə-dönə göstərirdi: «Xalqlar arasında mədəni əlaqə yalnız bir tərəfin deyil, hər iki tərəfin mədəni inkişafı üçün böyük əhəmiyyətə malikdir».(160, №160, 1944)

Pişəvəri xalqlar arasında mədəni əlaqələrin vacibliyi və əhəmiyyətini göstərməklə bərabər, başqa xalqları yamsılamağı "mədəniyyətin əsası" hesab edənlərə qarşı çıxırdı: "Mədəniyyəti inkişaf etdirmək təqlid deyil, yaradıcılıq əsasında olmalıdır. Təqlid etmək yaradıcılıq zəhmətindən boyun qaçırmaq deməkdir. Sonra "Mollayi-Ruminin: Xalqı təqlid badə verdi; lənətlərə gələ idi bu təqlid, - beytinə müraciət edərək, şairin təqlid haqqında söylədiyi fikri ilə razılaşdığını və onun səliqəsini bəyəndiyini bildirir. Burada tənqidçi hər şeydən əvvəl, qərb mədəniyyəti qarşısında səcdə edən və öz milli mədəniyyətinə biganə olub onu tamamilə nəzərdən salmağa və inkar etməyə çalışan, üzərində qərb markası olan hər bir tör-töküntünü "inci" adlandıranlara qarşı çıxırdı. Pişəvəri qeyd edirdi ki, hər bir xalq öz inkişafının hər hansı pilləsində olursa-olsun, xüsusi mədəniyyətə malikdir. Geridə qalmış bir xalq yalnız onun milli mədəniyyətini inkişaf etdirməklə yüksəltmək və qabaqcıl xalqların səviyyəsinə çatdırmaq olar. Bir xalqa, geridə qaldığına görə, zorakılıq etmək, başqa bir xalqın mədəniyyətini ona qəbul etdirmək metodu həmişə məğlubiyətə uğramışdır (160, №160, 1944).

Beləliklə, Pişəvəri mədəni irsə münasibət məsələsini xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququ ilə bağlayır və onun böyük siyasi əhəmiyyətini göstərirdi. Böyük demokrat belə bir məsələni də humanist mövqedən qeyd edirdi: "Bugünkü dünya anlayır ki, geridə qalmış xalqları əzməklə barbarlığa son qoymaq olmaz, yalnız bu xalqlara kömək etməklə həqiqi insani mədəniyyətə nail olmaq olar"(160, №160, 1944).

x

x

x

Pişəvəri bütün yaradıcılığı boyu rus ədəbiyyatı klassiklərindən səmimi məhəbbət və dərin hörmətlə danışır, onların zəngin təcrübələrindən öyrənmək zərurətini göstərirdi. O, hər şeydən əvvəl onların dərin realizmi və xəlqiliyini yüksək qiymətləndirirdi. A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov, Lev Tolstoy, İ.S.Turgenev və A.P.Çexovun əsərlərinin rus xalqını öyrənmək, onun həyatı, əxlaqı və ənənələri ilə tanış olmaq üçün ən gözəl vasitə hesab edirdi: "Rus xalqının ədib və alimlərinin ölməz əsərləri çox faydalı və maraqlıdır. Biz Çexov, Puşkin, Tolstoy, Lermontov, Turgenev, Dostoyevskini öyrənməli və onların əsərləri vasitəsilə rus xalqının əhvali-ruhiyyəsi ilə tanış olmalıyıq"(160, №189, 1944).

Ədəbi-tənqidi məqalələrində Pişəvəri bir əsərə və yazıçıya ən yüksək qiymət vermək istədikdə, tez-tez rus ədəbiyyatı klassiklərinə müraciət edir, onlardan misal gətirirdi. Hind yazıçısı R.Taqorun əsərlərində hind tayfaları və xalqlarının həyatı və əhvali-ruhiyyələrinin tam aydınlığı ilə əks olunmasını qeyd edərək, onun nə qədər qüdrətli qələmə malik olduğunu göstərmək üçün L.Tolstoyun əsərlərindən bədii paralel kimi istifadə etmişdi: "Bu böyük yazıçı çox irəli gedibdir, bir gün Aleksandr Dümanın romanlarını onunla müqayisə etdim, gördüm ki, bunun əsərləri müqabilində Dümanın romanlarının heç bir rəvnəqi yoxdur, onu oxuyarkən mənə belə gəlirdi ki, Tolstoyun əsərini oxuyuram"(160, №194, 1944).

Pişəvəri müasir İran yazıçısı Bozorg Ələvi haqqında bəhs edirkən onun rus ədəbiyyatı ilə lazımınca tanış olduğunu və L.Tolstoyun "Dirilmə" əsərini olduqca bəyəndiyini göstərir. "Dirilmə" əsərinin B.Ələvi tərəfindən oxunması və hədsiz sevilməsini Pişəvəri təsadüfi olaraq yazmırdı. O, yazıçının qarşısında belə bir tələb qoyurdu: "Yazıçı yaxşı bir şey yazmaq istəsə, bir sətir yazmaq üçün o mövzuda gerek on sətir oxumuş olsun". Sonra göstərirdi ki, B.Ələvi dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri və o cümlədən L.Tolstoyun, M.Qorkinin və sair böyük yazıçıların məşhur əsərlərini oxumaqla bu tələbi yerinə yetiribdir.

Sadiq Hidayətin "Veyil it" adlı hekayəsindən danışarkən, onun yaxşı cəhətlərini göstərib, Çexovun "Kaştanka" hekayəsi ilə müqayisə edir, hər ikisinin sənətkarlıqla yazılmış hekayə olduğunu qeyd edirdi: "İkisi də ibrətamiz və gözəl hekayədir, xüsusilə Çexovun hekayəsi kiçik yaşlı şagirdlər üçün daha faydalıdır"(160. №234, 1945).

Pişəverinin ədəbi-tənqidi irsindən danışarkən bir cəhəti də qeyd etmək zəruridir. O, hər hansı bir mövzuda yazarkən tək-cə predmetlə kifayətlənmir, bütövlükdə obyektı alır, oxucuda daha ətraflı təsəvvür yaratmağa nail olurdu. Bu, böyük ədibin bilik və məlumatının dərinliyi haqqında təsəvvür yaradır. Faktlar təsdiq edir ki, Cavadzadə yazmaq istədiyi mövzu ilə bağlı zəngin məlumat toplamadıqda qələmə əl atmamış, hər yazıda əsas mövzu ilə az-çox bağlı motivlərə də toxunmuşdur. Məsələn, Səməd Vurğunun "Vaqif" pyesi haqqında yazdığı məqaləsində təhlilə başlamazdan əvvəl Molla Pənah Vaqif haqqında qısaca məlumat verir, Vaqifi Azərbaycan realist şerinin banilərindən hesab edir, onun irsinin dəyəri barədə oxucuda müəyyən təsəvvür yaratmağa çalışırdı:

"Molla Pənah Vaqifin şerləri sadə və rəvan olduğu halda hikmətamizdir, Hafiz və Füzuli kimi lirik hisslər və atəşin qəlbdən çıxan sözlərlə şer yazıbdır. Onlar mistik və dini deyil"(160, №284, 1945).

Beləcə, sənətkarın özü barədə təsəvvür yaratdıqdan sonra Səməd Vurğunun əsəri haqqında fikir və qənaətini ifadə edir: Səməd Vurğunun öz şerləri də hikmətamizdir. "Vaqif" pyesində o, bir çox zərbülməsəllər, atalar sözləri, aforizmlər işlədibdir.

Mənzum pyesin vəznindən bəhs edərkən Pişəvəri heca vəznində yazılmış şerlə əruz şerini müqayisə edir və belə bir qənaətə gəlir ki, istedadlı şairlər hansı formada yazırlarsa, yazsınlar, müvəffəq olurlar. Fikrinin təsdiqi üçün İrəc Mirzənin «şairlik üçün istedad lazımdır» sözlərinə istinad edərək yazırdı: "Heca şerinin də, əruz şerində olduğu kimi, yaxşısı və pisi, əsl və bədəli vardır. Məncə, Səməd Vurğunun şerləri Azərbaycan ədəbiyyatının ən gözəl heca şerlərindəndir"(160, №284, 1945).

Heca vəznü Azərbaycan dilinin ahəng xüsusiyyətlərinə daha uyğundur. Əruz vəznində olan şerlərdə istər-istəmüz dilimizdə işlənməyən fars, ərəb sözləri və ifadələri bol-bol işlənir, beləliklə dilin qismən ləngliyinə səbəb olur. Pişəvəri heca vəzninin bu cəhətini nəzərə alaraq göstərirdi: "Heca şeri şairin qol-qanadını açır, o, qələmi sərbəstliklə hərəkətə gətirib öz fikirlərini şer şəklinə ifadə etməyə, təbiət və cəmiyyəti olduğu kimi təsvir etməyə daha artıq imkan verir". Azərbaycan teatrında mənzum dramın üstün yer tutmasını Pişəvəri heca vəznində olan şerin yaratdığı geniş imkanın nəticəsi hesab edir. Bu mülahizələrdən sonra o, S.Vurğunun "Vaqif" pyesindən bəhs edərək yazır:

"Vaqif" pyesinə mən diqqətlə tamaşa etdim və dinlədim. Səməd Vurğunun şerlərinə azca diqqətlə baxdıqda onun dühası aşkar görünür, bu şerlər nəzərə səhl və sadə gəlir, lakin asan deyil". "Vaqif"dən danışarkən Pişəvəri bədii əsərdə tarixilik məsələsini irəli sürür. Onun nöqtəyi-nəzərincə, tarixi hadisələrin bədii təsviri, xüsusilə yaxın keçmişdə olan tarixi simaların və hadisələrin təsviri tarixi həqiqətə uyğun olsa, daha yaxşıdır. Lakin sənətkardan obrazlar və qəhrəmanlar yaratmaq haqqını almaq olmaz. "Dünya tragediyasının atası Şekspirdə də xəyali surətlərə və hadisələrə çox rast gəlirik. Şer, ədəbiyyat və sənət aləmində bunun heç bir eybi yoxdur".³ Bütün bunlarla belə tənqidçi "Vaqif" pyesi və "Şah İsmayıl" operasında tarixilik prinsipinə diqqət olunmadığını göstərirdi: "Ağa Məhəmməd xanın əxlaqı və xarakteri olduqca gözəl təsvir olunubdur, lakin o, yerli əhali və müharibədə deyil, nökrələrin vasitəsilə öldürülübdür"(160, №284, 1945). M.Maqomayevin "Şah İsmayıl" operasında isə tarixilik prinsipinin nəzərdən qaçırılmasını onunla izah edir ki, tarixin yazdığına görə Şah İsmayıl öz vəliəhdinin gözlərini kor etməyə əmr verməmiş və onun vəliəhdi də atasını zəhərləmək fikrinə düşməmişdir, "Tarixi həqiqət bədii əsərdə realistcəsinə təsvir olunarsa, əsərin daha da qüvvətlənməsinə səbəb olar".

Doğrudur, bədii yaradıcılıqda tarixilik məsələsini kəskin şəkildə qoymaq heç də məqbul deyil. Belə ki, Belinski bu məsələ ilə bağlı yazırdı ki, faciənəvis

³ "Ajr" qəzeti, № 284, 1945 may.

öz qəhrəmanını müəyyən tarixi bir vəziyyətdə təqdim etmək istəyir; tarix ona bu vəziyyəti verir, əgər tarixi qəhrəmanın bu vəziyyəti faciənəvisin idealına uyğun gəlmirsə, o bu vəziyyəti öz istədiyi kimi dəyişdirmək haqqına tamamilə malikdir"(10, s.73).

Maraqlı burasıdır ki, geniş erudisiyalı, intellektual səviyyəli Pişəvəri özü də bu məsələnin üzərində qəti dayanmır, dünya ədəbiyyatı faktlarına söykənməklə Şekspirin tragediyalarında bir çox xəyali surətlərin və hadisələrin olmasını göstərməklə aşağıdakı nəticəyə gəlir: "Hər halda "Vaqif" pyesi şairanə bir əsərdir. Biz şeriyyət və dram sənəti nöqteyi-nəzərindən onun haqqında qəzavət etməliyik. Bu cəhətdən Səməd Vurğun tamamilə müvəffəq olub və öz müddətin ərzində dram və sənət aləminə qiymətli bir əsər təqdim edibdir"(160, №284, 1945).

Başqa bir məqaləsində isə o, yaradıcılığının mühüm bir hissəsi Güney Azərbaycanı ilə bağlı olan M.S.Ordubadi realizmi, məşhur "Dumanlı Təbriz" barədə söhbət açır. "Dumanlı Təbriz" pyesinin o dövrün müxtəlif ictimai təbəqələrinə mənsub olan adamların əhvali-ruhiyyəsini və tənəkkür tərzini düzgün göstərdiyini duyub dəyərləndirən M.C.Pişəvəri yazırdı: "Dumanlı Təbriz" pyesi tarixi dram olmaqdan əlavə o günkü Təbrizin müxtəlif təbəqələrinə mənsub olan tiplərin əhvali-ruhiyyəsini təsvir etməklə xarüqə göstəribdir"(160, №284, 1945).

Pyesdə realizmin gücü ondadır ki, müəllif mövzu ilə hərtərəfli tanış olmuş, o dövrün inqilabi hərəkatının xarakterini dərinlən öyrənmişdir. Bəllidir ki, M.S.Ordubadi inqilab zamanı Təbrizdə olmuş və hərəkatda yaxından iştirak etmişdir. İstedadlı nasir bu tarixi hadisələrin iştirakçıları və şahidləri haqda çoxlu məlumat toplamışdı. Bütün bunlar onun əsərindəki realizmin daha da dərinləşməsinə kömək etmişdir. Burada tiplər olduqca təbii və canlıdır. Səttar xan, Bağır xan və s. bədii surətlər müvəffəqiyyətlə yaradılmışdır.

"Dumanlı Təbriz" in dərin realizmini Pişəvəri bir də onun tarixilik prinsipinə sadıq qalması ilə əlaqələndirir və göstərirdi ki, hadisələr tarixi

həqiqətə olduqca uyğun şəkildə təsvir edilmişdir. M.S.Ordubadinin satirası da Pişəverinin diqqətini cəlb etmiş, bu satirik üslubun təbiiliyi və qaynağı tərəflərinə belə toxunmuşdur. Ordubadi "Molla Nəsrəddin" curnalında ədəbi fəaliyyətə başlamış və onun yaradıcılığına bu curnalın böyük təsiri olmuşdur: "Ordubadi satirik nəsr və şəri ustalıqla yazır, hətta ciddi tərzdə yazmış olduğu əsərləri də yumor və satiradan xali deyil, M.S.Ordubadi, bütün satirik yazıçılar kimi, öz sözlərini istehza və ironiya ilə deyir. Onun əsas atəş hədəfi cəmiyyətdə olan mənfi cəhətlərdir... "Dumanlı Təbriz"də Hacı Səlman, Hacı Mehdi və Dərvişoğlu müəllifin satirik planda verdiyi surətlərdir. O, bu tipləri tez-tez səhnəyə çağırır, müxtəlif yollardan keçirməklə gülünc vəziyyətə salır, onların özlərini ifşa edən sözlərini tamaşaçılara çatdırır"(160, №285, 1945).

Pişəveri Hacı Səlman və Hacı Mehdi surətlərini təhlil edərək onların sinfi mahiyyətlərindən doğan əhvali-ruhiyyələrini belə şərh edirdi: "Hacı Səlman və Hacı Mehdi öz mallarını və xüsusi mənafeyini hifz etmək üçün hər iki tərəfi, həm məşrutəçi mücahidləri, həm də müstəbid hökuməti əldə saxlamaq istəyirlər. Onların tərəfindən deyilmiş aşağıdakı sözlər nə qədər mənalı və möhtəkir tacirlər üçün nə qədər səciyyəvidir:

"Hacı Mehdi – Atam, demirsiniz inqilab eliyax, gəlin eliyax da...

Hacı Səlman – Olaram da, olmaram da, kimə nə dəxli var?! Niyə axı olum, niyə axı olmayım...".

Müəllif bu sözlərlə möhtəkir və alverçi tipinin iç üzünü müvəffəqiyyətlə açıb göstərir. O, bir-iki ştrixlə kifayətlənmir, daha dərinlərə gedir və Hacı Mehdiinin simasında o vaxtkı möhtəkirlərin mahiyyətini üzə çıxarır:

"Hacı Mehdi – Belə ha. Amma bəşərtə, bəşürutha! Malımı da daşıtdıracağam, ticarətimi də eliyacağam. İnqilabımı da eliyacağam! Qəndimi, çayımı, istiotumu, darçın-zəncəfilimi də satacağam".

Pişəveri əlavə edir ki, əlbəttə, inqilabın şərt-şürutu ağaların xüsusi mənafeyinin saxlanmasıdır. Tənqidçi əsərdən elə parçalar seçmişdir ki, bunlar Hacı Səlman və Hacı Mehdi surətlərinin tanınması və ifşası üçün M.S.Ordubadi tərəfindən böyük məharət və ustalıqla yazılmış dialoqlardır.

Pişəvəri, Ordubadi haqqında fikrini yekunlaşdıraraq onun yaradıcılığına ədəbi ənənənin davamı və yeni tarixi-ədəbi şəraitdə yenilik kimi yüksək qiymət verir: "Demək olar ki, M.S.Ordubadi qədim ədəbi cərəyanı yeni ədəbi cərəyana bağlayan bir körpüdür"(160, №285, 1945).

Pişəvərinin ədəbi-tənqidi irsində diqqəti çəkən bir hissə onun müasiri olan yazıçıların əsərlərinin bədii-estetik, tarixi-mədəni dəyərləri haqqında fikirlərdən ibarətdir.

Özünəməxsus yazı üslubu, obyekt və predmetə yanaşma tərzi, fakt və detalları milli-bəşəri kontekstdə mənalandırma bacarığı olan Pişəvəri klassik irs, opera və musiqi, dram və təmsil canrı, tipiklik və realizm haqqında mülahizə, düşüncə və qənaətlərində həmişə tarixilik və müasirlik parametrlərini gözləmişdir. Bu baxımdan onun müasir İran şairləri B.Ələvi, M.Məsudi, Ş.Nurayi, M.Eşqi və başqalarının əsərləri barədə fikirləri özünün məzmun oricinallığı, ideya-estetik tutumu ilə bu günümüzə səsleşir. «Onun Ağayi Bozorg Ələvinin iki kitabı haqqında»(100, 2c, s.356-376) geniş həcmli qeydləri iki baxımdan maraqlandırır:

1. Bu qələm məhsullarında Pişəvəri ədəbi əsər, onun dili, forma və məzmun, mövzu və ideya, realizm, sənətkar emosionallığı haqqında yığcam, konkret şəkildə fikir və mülahizələrini ifadə etmişdir.

2. Müəllif daha yaxşı tanıdığı və yaradıcılığına daha dərinədən bələd olduğu bir sənətkarın başlıca əsərləri əsasında müasir ədəbi prosesi səciyyələndirməyə çalışmışdır.

B.Ələvi "Zindan vərəqparələri" əsərini Qəsr-Qacarda, Pişəvərinin şahidliyi ilə yazmışdır. Deməli, orada yazılan hər söz, qələmə alınan hər epizod həyat həqiqətini əks etdirməli, obyektiv reallığı əks etdirməlidir. Reallıqdan uzaq əsər, təbii ki, kimsəni razı salmaz, xoşuna gəlməz.

Xalxalı bu və ya digər ədəbi-estetik kriteriyaları nəzərə alaraq oxucusuna ilk andan Ələvini yeni sənətkarlar nəslinin bir nümayəndəsi kimi təqdim edir: "Şair və yazıçılara xas olduğu kimi, Ələvinin də duyğuları incədir. Əsərlərini böyük şövq və həvəslə yazır. O, ... elə realistdir ki, öz daxili aləmini

real hadisələrlə birləşdirir və bununla da ona ruh və qüvvət verir"(100, s.356-357). "Rəvan və şirin bir üslubda yazılmış bədii realist ... əsərin ən yaxşı nümunəsi" olan bu hekayələrində "Ələvi müəyyən bir tipin simasında bir cəmiyyətin daxili aləmini oxucuların nəzərində canlandırır. O, bir insan vasitəsilə oxucuların nəzərində müəyyən tipi, müəyyən cəmiyyəti təcəssüm etdirir"(100, s.356-357).

Cavadzadə onu da qeyd edirdi ki, Ələvi bu əsərləri yazmaq üçün "hissiyat dənizində mahir bir üzgüçü kimi batıb çıxaraq "Xüsusi bir şəkil alırdı". Bu sətirlərdən aydın olur ki, Mir Cəfər Pişəverinin bədii əsərlə əlaqədar irəli sürdüyü tələblər çoxdur: Əvvəla, hekayə, şer və s. rəvan və şirin üslubda yazılmalı, real hadisələrdən doğmalı, hissiyyat dənizinin dərinliklərindən çıxarılmış mirvari təsiri bağışlamalıdır; ikincisi, cəmiyyətin daxili aləmi müəyyən tipin simasında təcəssüm etdirilməlidir. Müəllif canlı şahid kimi təsdiq edir ki, Ələvi tipik məbuslar axtarıb tapar, onların tərcümeyi-halını tikə-parə kağızlar üzərində qeyd edərdi (100, s.257).

B.Ələvi hekayə və novellalarının başlıca ədəbi-bədii, estetik dəyərlərini Pişəveri sadəcə sadalamır, onları bir-bir deyir, fakt və detallarla təsdiqləyir, ədəbi-tarixi paralellərlə müqayisə edir, ədəbi-tənqidi üslubda bənzətmələrlə oxucusunu inandırır. Həmin sətirlərdə çox vaxt Xalxali məqsədinə nail olur.

Pişəveri göstərirdi ki, Ələvinin yazıçılıq üslubu şairanədir, o qısa cümlə və ibarələri ilə Hafiz qəzəllərinin beytlərini xatırladır. Novellalarının ahəngdarlığına görə isə, Ələvi "bəzən İlya Erenburqa oxşayır", "ən incə və qayğıkeş adam" olan Ağayi Bozorq tam cürət və rəşadətlə" yazan bir sənətkardır.

Cavadzadə bütün hallarda sənətkarın mütaliə dairəsinin geniş olmasını tələb etmiş, hər hansı bir mövzuda əsər yazarkən və ya ümumiyyətlə, çox mütaliə etməsini zəruri saymışdır. O, Ələvidə bu cəhəti müşahidə etdiyini bildirir, alman, ingilis, fransız dillərini bilməklə "Qərbin bütün böyük yazıçılarının əsərləri ilə tanış olduğunu" təqdir edirdi. B.Ələvinin bir oxucu-yazıçı kimi estetik duyumu, bədii zövqü və təfəkkür tutumu haqqında təsəvvür

yaratmaq üçün göstərirdi ki, Ələvi rus yazıçıları içərisində Dostoyevskini daha çox bəyənməmiş, Tolstoyun "Dirilmə" əsərinə yüksək qiymət vermişdir. Mütaliə hesabına dövrün məlumatı və bəşər dühasının əsas inciləri ilə tanışlıq onun fikrini, dilini və ruhiyyəsini qanadlandırmışdır (100, 3c, s.359).

Pişəvəri təfəkkürü hadisələri dəyərləndirərkən obyektivlik və prinsiplilik mövqeyindən çıxış edir. Doğrudur, o, Ələvinin əsərlərinin məziyyətlərindən, onun özünün xüsusiyyətlərindən danışarkən yeri gəlmişkən ədəbi-tənqidi tələblərini ifadə edir, yazıçıdan "təcrübə, əlaqələnmə və həyatilik tələb" edir, "təşəbbüs və məlumatı kifayət" saymır, "müasir yazıçıdan üslub, incə texnika tələb" olunduğunu bildirirdi"(100, 3c, s.360).

Bu və ya digər bədii-estetik tələb yönümündən yanaşanda Pişəvəri R.Taqor irsinə heyran qaldığını bildirir: "çox irəli getmiş" bu yazıçının romanlarının Aleksandr Düma əsərlərindən yüksəkdə durduğunu qeyd edən Xalxali obyektiv mövqedən şərh edirdi ki, Taqor "Hind xalqının ruhiyyəsini dərinədən öyrənmişdir. O, Hindistandakı tayfa və xalqların tək-cə adət və ənənələrini deyil, ... onların mənəviyyatını da oxucunun nəzərində canlandırır"(100, 3c, s.360).

Taqorun dilinin sadə və zənginliyini yüksək dəyərləndirən tənqidçi onun üslubunun Avropa səbkiyinə uyğunluğunu müşahidə etmişdir. Müəllif Ələvinin xalqla qaynayıb qarışarsa, cəmiyyətin daxili aləmini dərinədən öyrənərsə, Taqordan qətiyyətlə geri qalmaqacağına zəmanət verirdi.

Ələvinin əsərləri barədə məqaləsində müəllif, doğrudur, Ağayi Bozorgun Qərb ədəbiyyatı ilə ünsiyyətini dəyərləndirmişdir. Lakin o, bunu da razılıqla qeyd edir ki, Ələvi nə yaxşı Məhəmməd Məsud kimi Remarkın işlətdiyi çirkin və xoşagəlməz ifadələr işlətməmiş, çılpaq sücətlərdən çəkinmişdir"(100, 3c., s.360). Beləliklə, Pişəvəri Ələvidəki şərq etikasını, nəciblik və ədəbliliyi yüksək dəyərləndirmiş, fikrini kinayə və işarələrlə ifadə etdiyini təqdir etmiş, "Hadisələri ümumiləşmiş halda təsvir"lədiyini ədəbi uğur saymışdır.

M.C.Pişəvəri bir tənqidçi kimi ədəbi tənqidin əhəmiyyəti haqqında yığcam da olsa fikir söyləmişdir: "Ədəbi tənqidin böyük faydaları vardır. Bu

faydaların ən kiçiyi kitabı şöhrətləndirməkdən, onu kütlələrə oxutdurmağı dolağı yol ilə aşılamaqdan ibarətdir"(100, 3c. s.366). Özü bu kriteriyaya sadıq qalan müəllif Ələvinin kitabları timsalında çağdaş ədəbiyyatın bədbəxtliyini onda görürdü ki, müasirlərimizin əsərləri "min nəfərdən doqquz yüz doxsan nəfəri kitab oxumayan bir millət üçün" yazılır. Bu işdə Pişəvəri bir mühərrir və publisist kimi özünü də günahkar sayır: istedadlı adamların tanıtılması, onların faydalı əsərlərinin təhlil və tənqid olunması işində qəzetlərimiz qəflət etmişlər (100, 3c, s.366).

Pişəvəri Ələvi əsərləri barədə məqaləsində özünün ədəbi-tənqidi konsepsiyasının ayrı-ayrı tərəflərinə də işıq salmışdır. O, yazıçıda həyat təcrübəsini başlıca keyfiyyət saymış, həyatı, cəmiyyəti, xalqın mənəviyyatını öyrənməyi zəruri hesab etmiş, əsərlərinin dilinin rəvan, axıcı olmasını başlıca məziyyətlərdən bilmiş, forma və məzmun gözəlliyini əsas estetik-bədii tələblərdən hesab etmişdir.

Bütün bunlarla yanaşı, Pişəvəri aşağıdakı prinsip və tələblərin gözlənilməsini də vacib saymışdır: "Yazıçı öz mühakimələrində bitərəf olmalıdır. Hətta mən bunu bir növ əxlaqi şahmat qaydası hesab edirəm. Əlbəttə, bəzən qəzavət etmək insan üçün etimad və etibar yaradır. Nəhayət, düşmən də məcbur olur ki, belə bir insanın şəxsi ruh yüksəkliyi qarşısında təslim olsun"(100, 3c, s.369).

Cavadzadə bir yazıçı kimi Ələvinin də bitərəflik gözlədiyini bildirirdi. Lakin onu da qeyd edirdi ki, hər hansı bir yazıçı, hər hansı bir ədib, şair və ya incəsənət xadimi eyni halda təbliğatçıdır. O, istər-istəməz müəyyən fikri və müəyyən məqsədi, müəyyən hədəfi təbliğ etməlidir. Söz yox ki, bəziləri öz işində o qədər məharətli ustad olur ki, əsl məqsədini bildirmir (100, 3c., s.369). Ələvi də belə olmaq istəmiş, lakin bitərəf qala bilməmişdir.

"53 nəfər" kitabı haqqında yazdığı məqalədə Pişəvəri Ələvinin tarixçilikdə az müvəffəqiyyət qazana bilmədiyini göstərmiş, həmin əsəri "tarix adlandırmaq"ın mümkün olmadığını söyləmişdir.

Tarix başqa şeydir, "... müdrək və sənədlər əsasında, müəyyən səbəblər və amillərin təhlili əsasında yazılır. Tarixçi hadisələrin törənmə səbəblərini və cərəyanını tədqiq edir. Lakin Ələvi ümumi məsələlərdən danışmış və yalnız mühüm və başlıca məsələləri oxucunun nəzərində canlandırmaq istəmişdir"(99. s.544).

Göründüyü kimi, M.C.Pişəvəri ictimai şüurun xüsusi bir forması, elmin əlahiddə bir sahəsi olan tarixə daha ciddi baxmış, tarix yazmağı ədəbi əsər yazmaqdan daha çətin iş hesab etmişdir: "Bu iş üçün böyük zəhmət çəkməli, təlaş göstərməlidir. Tədqiqat və dəqiqlik olmadan bu işi görmək mümkün deyil"(100, 3c, s.370). Tarixlə ədəbiyyatın başqa-başqa şey olduğunu qeyd edən tənqidçinin qənaət və mülahizəsi Aristotelin aşağıdakı fikirləri ilə xeyli dərəcədə səsləşir:

Aristotələ görə, tarixçidən fərqli olaraq şair ancaq baş vermiş hadisələri, olub keçmiş işləri və fəaliyyəti deyil, ola biləcəyi, ehtimal edilənləri də qələmə alır, çünki ehtimal edilə bilən şey yazıçı təxəyyülünün nəticəsidir.

Şairlik hünərini, şair kəşfini yüksək qiymətləndirən Aristotələ görə: «...şair metr (vəzn) yaradıcısı olmaqdan daha çox, fabula yaradıcısı olmalıdır, çünki o təqlidi təsvir gücünə görə şairdir və o, hərəkəti təqlid edir. O, hətta, həqiqətən baş vermiş əhvalatları əks etdirməli olsa belə, yenə şair olaraq qalır..."(5, s.64-65).

Pişəvəri yazırdı ki, "53 nəfər" kitabı münəzzəm qeydlər deyildir. Qeyd özü də tarix tələb edir... Sadə şəkildə deməliyəm ki, "53 nəfər" kitabı yalnız Ağayi Ələvinin xatirələrindən ibarətdir. "Çox maraqlı və faydalı" kitabda "Ələvi çalışmışdır ki, öz hissiyyatını müxtəlif ifadələrlə oxucularına təqdim etsin". O, "yalnız öz fikirləri və hisslərini ... qələmə ala bilmişdir"(100, 3c, s.371).

Pişəvərinin ədəbi-tənqidi irsinin tədqiqi ilə bağlı bu kiçik araşdırma göstərir ki, o, sənət, sənətin növləri, ədəbiyyatın bir sənət növü kimi tərbiyəvi, ictimai dəyəri və rolu, sənət əsərinin mövzu və ideyası, məzmun və forma xüsusiyyətləri, təmsil, klassik irs, çağdaş ədəbiyyat, tarixlə ədəbiyyat haqqında zəngin bilik və məlumata malik olmuş, istər ədəbi-publisistik, istər

publisistik yazılarında indi də aktualıq və oricinallığını saxlayan fikirlər söyləmişdir. Həmin fikirlər sırasında ədəbi-bədii dil barədə mülahizələr də elmi-tarixi və estetik dəyərini saxlamaqdadır.

3. Dilimizin "rişəsi xalqımızın qanında və ürəyindədir".

M.C.Pişəvəri və ana dili.

Azərbaycanın demokratik ruhlu, vətənpərvər və humanist ziyalıları xalqın azadlığı, onun milli varlığının qorunması məsələləri daim düşündürmüşdür. Onlar çox vaxt xalqın azadlıq əldə etməsini bunun başlıca yolu hesab etmişlər.

"Bəşəriyyət tarixində qəlbi xalq üçün döyünən elə bir görkəmli şəxsiyyət yoxdur ki, o başqa fəaliyyət sahəsilə yanaşı öz xalqının dilinin qeydinə qalmasın, xalq dilinin gələcək taleyi onu düşündürüb narahat etməsin. Başqa cür ola da bilməz, çünki xalqın varlığını təşkil edən əsas amillərdən biri də onun dilidir"(69, s.3).

Odur ki, ədib, şair və ictimai xadimlərimiz ana dilinin xalqın maariflənməsində, mədəni səviyyəsinin yüksəlməsində roluna böyük əhəmiyyət vermiş, xalqın varlığının başlıca vasitə və faktoru saymışlar.

Bu baxımdan N.Nərimanovun düşüncə və mülahizələri maraq doğurur.

1906-cı ildə "Həyat" qəzetində çap olunmuş ehtiraslı və poetik ruhda yazdığı "Bu gün" adlı məqaləsində N. Nərimanov xalqın azadlıq əldə etməsi zərurətini irəli sürmüş, xüsusən ana dilinin inkişafının vacibliyini məntiqi dəlillərlə sübut etmişdir. O, Azərbaycan dilinin cilalanaraq xalqın birliyini, zəngin mənəviyyatını saxlayan bir vasitə olduğunu cöstərərək, yazırdı: "Ana dili! Nə qədər rəfiq, nə qədər ali, hissiyyati-qəlbiyyə oyandıran bir kəlmə! Nə qədər möhtərəm, müqəddəs, nə qədər əzəmətli bir qüvvə! ... Bir dil ki, mehriban bir vücut öz məhəbbətini, şəfqəti-madərənəsini sənə o dildə bəyan edibdir"(77, 1c. s.98).

Beləliklə, görkəmli ictimai xadim və publisistlərimiz bir tərəfdən xalqın varlığının təsdiqi olan dilin saflığı uğrunda təbliğat aparmış, ikinci tərəfdən özləri əsərlərinin dilinin səlisliyi və zənginliyi ilə nümunə olmağa çalışmışlar.

C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, N.Nərimanov, C.Cabbarlı, S.Vurğun və başqa ədiblərin əsərlərinin dil-üslub xüsusiyyətlərindən danışarkən tipoloji tədqiqatların nəticələri oxşar motivlərlə seçilir ki, onlar həm bədii əsərləri, həm də məqalə və çıxışları ilə Azərbaycan dilinin inkişafı, tərəqqisi, təmizliyi, saflığı uğrunda ən fəal mübarizə aparan ədiblər olmuşlar.

M.C.Pişəvəri məhz bu ədiblərin layiqli davamçılarından biri olmuş, istər bədii əsərlərində, istərsə müxtəlif mövzulu məqalələrində, istərsə də məruzə və çıxışlarında:

a) dilin inkişafı, təmizliyi, saflığı məsələsinə toxunmasından bəhs etmişdir;

b) Azərbaycan dilinin təmizliyi və saflığını qorumaq zərurətindən danışmaqla kifayətlənməmiş, özü bu yolda bir ədib, publisist, bir ictimai xadim kimi mübarizə aparmışdır;

v) ana dilində qələmə aldığı hər bir mövzunu (istər bədii, istər publisist) işlərkən Azərbaycan dilinin zəngin lüğət fondundan bəhrələnmiş, fikrin yığcam, obrazlı deyiminə çalışmış və buna nail olmuşdur.

Bu baxımdan onun ədəbi-tənqidi məqalələrində dillə bağlı ifadə etdiyi fikirlər, qeyd və mülahizələr ciddi maraq doğurur.

Həmin fikir və mülahizələrin bir hissəsi dilimizin tarixi mənşəyi, zənginliyi, təkamülü ilə bağlıdır. Bunlar Mir Cəfər Pişəvərinin bir dilşünas kimi xatırlanmasına imkan verir. Belə ki, Xalxali bilavasitə və dillə əlaqədar fikirlərində dilin xalqın varlığı ilə bağlılığı, dilin zənginləşməsi, dilin mədəni əlaqələrdə qüdrətli vasitə olması barədə kəlamlarında görkəmli dilşünaslarla bir sırada dayanır; ədəbi əsərlərin müvəffəqiyyəti üçün dilin zənginliyini, rəvanlığını və şirinliyini, ədəbi dilin danışiq dili ilə qaynayıb qarışmasını başlıca məziyyətlərdən sayanda tənqidçi kimi bütövləşir.

Pişəvəri həmişə mətbuat və curnalları ardıcıl surətdə izləmiş və onların haqqında tənqidi mülahizələrini də bildirmişdir. Hələ 1919-cu ildə o, İranda nəşr olunan bir para qəzetlərin istismarçı təbəqələrin və xarici imperialistlərin əlində alət olduğunu göstərirdi. Onun cavabında İran qəzetləri Pişəvərinin hakim təbəqəyə mənsub olmayıb "paltarı cırıq" adlandırmaqla inqilabçı yazıçının sözlərini etibardan salmaq ümidində idilər. Bu münasibətlə Pişəvəri yazırdı:

"Qoy İranda nəşr olunan İngiltərə qəzetləri bizi paltarı cırıq, ayaqyalın adlandırsınlar. Onunla biz ancaq fəxr edirik. Gələcəkdə onlara paltarımızın da cırılmasına səbəb kim olduğunu məlum edərik.

Bu artıq dəlildir ki, paltarı köhnələr də dərdlərini yazır, onlar da hüquqlarını müdafiə, şərəflərini mühafizə üçün paltarı təzə yaltaqlarla mübarizə edirlər... Biz çox şad oluruq ki, İran qəzetləri bizim əddövlə və əssəltənə olmadığımızı, həqiqətən zəhmətkeş olub, doğrudan proletar sinfinə mənsub olduğumuzu düşünmüşlər" (142, №57, 1920).

Başqa yerdə İran mühərrirlərindən bəhs edərkən o, qeyd edir:

"Yüzlərlə təəssüflər olsun ki, İran mühərrirləri zahiri islahatdan bəhs edib həqiqi islahatı xəyallarına belə gətirmirlər. Ondan ötrü ki, qəzetləri qapanar, ondan ötrü ki, İranda azadiyi-lisan və mətbuat yoxdur... Bu ruznamənəvislərin əksəri köhnəçi və köhnə idarələrin quyruqları, yoldaşlarımızdan birisinin təbirincə, yaltaqlardır".(142, №56, 1920)

"İstiqlal" adlı qəzetin mövzusu ilə barışmayan Pişəvəri, "Müntəzir" imzası ilə təqdirəlayiq bir cəsarətlə yazırdı:

"Hərgah bolşeviklərin dediyi sözü və zəhmətkeşlərin sizə olan nifrətini düşünüb anlasaydınız, "İstiqlal" qəzetinin hər bir nömrəsini min manata alıb çeynəməmiş udardınız ki, bir daha camaat oxuyub sizi məsxərə etməsin"(142, №47, 1920).

Bu sözlər müsavatin hökm sürdüyü demokratik bir şəraitdə yazılmışdır. Bu və onlarca bu kimi məqalələr dövrün demokratik atmosferindən xəbər verir, Pişəvərinin prinsipial və obyektiv bir tənqidçi olduğunu aydın göstərirdi.

Pişəvəri geniş dünyagörüşlü, erudisiyalı bir ədib, publisist idi. O, tənqidi-təhlili məqalələrində mətbuatın tənqidi məsələlərinə də toxunmuşdur. Məsələn, Pişəvəri Cəlil Məmmədquluzadənin "Molla Nəsrəddin" curnalından bəhs edərkən, onun ictimai zülm, dini xürafat və zərərli ənənələrlə şiddətli mübarizəsini, düşmən ünsürlərin hücumuna qarşı Azərbaycan dilini müdafiə etməsini və bu sahədə böyük xidmətini xüsusilə qeyd edirdi. O, "Molla Nəsrəddin"i sözün tam mənasında "milli inqilabi curnal" (160, №232, 1945) adlandırırdı.

Pişəvəri mətbuat orqanları barədə tənqidi mülahizələrində demokratik ədəbiyyatşünaslıq mövqeyindən çıxış edirdi. Həm də təkcə qəzet və curnalların yazıları haqqında deyil, onlarda çap olunan karikaturalar barədə də ardıcıl surətdə fikir söyləyirdi(160, №195, 207, 212, 213, 214. 215, 256 və s.).

"Molla Nəsrəddin" curnalının zəngin karikaturalarından danışarkən qeyd edirdi ki, bu curnalın karikaturaları sayəsində ondan yalnız Azərbaycan dilini bilənlər deyil, başqa xalqlar da istifadə edirlər. Ümumiyyətlə, karikatura haqqında Pişəvərinin fikri belədir: "Karikatura qəzetlərin məqalələrindən daha tez səslənir. Məqaləni oxumaq üçün vaxt və diqqət lazımdır, hamı onu oxuyub məzmununu tamamilə dərk edə bilməz. Karikatura belə deyil, onu hər kəs bir baxışda anlayır, hətta savadsızlar və siyasətdən kənar adamlar da ondan asanlıqla istifadə edirlər. Ona görə də əgər karikaturanın mövzusu zövq və səliqə ilə hazırlansa ən gözəl təbliğat vasitəsidir"(153, №5, 1945). Bunu nəzərə alaraq Pişəvəri karikaturaçı rəssamın qarşısında bir sıra tələblər qoyurdu. Karikaturçu rəssam başını ağrıdıb qəzet oxumalı, siyasi cərəyanları izləməli və siyasət aləmində olan şəxsiyyətlərin həyatını diqqətlə öyrənməlidir. Yalnız bundan sonra hünər və istedadını kağız üzərində göstərə bilər.

Karikaturadan Pişəvəri canlılıq, sadəlik və fikircə aydınlıq tələb edirdi: «Karikaturanın mənası aydın olmalıdır. Onu dərk etmək üçün daha fal açmaq və rəml atmaq lüzumu olmamalıdır», (153, №5, 1945)- deyirdi.

Bədii əsərdə olduğu kimi, karikaturada da, Pişəvəri mühafizəkarlığı tənqid edirdi. Ümumiyyətlə karikaturalar haqqında ardıcıl surətdə yazmaq, Pişəvərinin əlində bir sıra məsələlər barədə öz fikrini demək vasitəsi idi, həm də bu yolla o, karikaturaların təsirini daha da artırırdı.

Pişəvəri hər bir xalqın öz milli mədəniyyətini sərbəst inkişaf etdirmək hüququna malik olması ideyasını bütünlükdə yaradıcılığı boyu müdafiə etmişdir. Təbii ki, milli mədəniyyət özünü milli dildə təzahür etdirir. Bir xalq öz milli dilini sərbəst inkişaf etdirmək hüququndan məhrum edilərsə, onun milli mədəniyyətinin azad inkişafından danışmaq belə əsassızdır. Pişəvəri milli dil və milli mədəniyyət məsələsindən bəhs edərkən Cənubi Azərbaycan xalqının milli dil və milli mədəniyyətini hakim fars millətçilərinin təcavüzkar siyasətindən müdafiə edirdi. Onun fikrincə, Cənubi Azərbaycanda xalqın milli dilinin sıxışdırılması onun milli mədəniyyətinin geridə qalması ilə nəticələnmişdir: "Rza xan iş başına gəlib Azərbaycanı parçalamaq siyasətini başlamazdan əvvəl Azərbaycanda milli teatrlarımız sürətli bir surətdə tərəqqi etməkdə idi. Xalq (arvad və kişi) tamaşalarda kəmaliməyl ilə hazır olub hünərvərlərimizin əsərlərin seyr edir, bu vasitə ilə əxlaq və mədəniyyət cəhətdən millətimiz tərəqqi etməkdə davam edirdi. Fəqət məcburən teatr fars dilində təbdil edilən kimi, nümayiş salonlarımız bağlanmağa məcbur oldu. Çünki xalqımızın əksəriyyəti bu dili anlamağa qadir deyildir"(153, №5. 1945).

1905-1911-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda davam edən milli azadlıq hərəkatı mədəni intibaha səbəb oldu. Cənubi Azərbaycanda milli teatrın yaranması tarixi də həmin illərdən başlanır. Əlbəttə, bu teatrın canı və onu yaşadan milli köklər idi. Rza xan Azərbaycan dilində yazılmış pyeslərin oynanılmasını qadağan etməklə milli teatrın hər cür inkişafına mane oldu. Bütün 20 il müddətində yalnız ildə-ayda bir dəfə bayram münasibətilə fars hakim millətçiliyi ruhunda yazılmış pyeslər tamaşaya qoyulurdu ki, onlara da

yalnız fars dili bilən bir ovuc ziyalı təbəqə tamaşa edirdi. Beləliklə, Cənubi Azərbaycanda milli teatrın təqribən yarım əsrlik bir müddətdə inkişaf edə bilməməsinə əsas səbəb, hər şeydən əvvəl, hakim fars millətçilərinin yeritdikləri zorakılıq siyasəti olmuşdur.

Hakim fars millətçiləri Azərbaycan dilini inkar etməklə Azərbaycan xalqının mədəni irsini, onun elm və ədəbiyyat sahəsindəki klassiklərini danmağa və ya özlərinə çıxmağa cəhd edirdilər. Onlar hər bir farsca yazan alimi, şairi və yazıçını fars ədəbiyyatına mənsub edirdilər. Məhz buna görə də "Azərbaycan" qəzeti nəşrə başlayarkən ilk günlərdən Pişəvəri öz məramını belə açıqlamışdı: «Ruznaməmiz Azərbaycan dilinə artıq əhəmiyyət verəcəkdir. Dilimiz, düşmənlərin boş iddialarına baxmayaraq çox geniş və qəti bir dildir. Onun rüşəsi xalqımızın qanında və ürəyindədir.

Biz onu ana südü ilə əmib, Vətənimizin ruhnəvaz havası ilə tənəffüs etmişik».(101, 3c, s.324)

Azərbaycan dilini danıb gözdən salmaq istəyənləri "həqiqi düşmənlərimiz" adlandıran Cavadzadə "xain və əcnəbi ünsürlərin qərinələrlə bu gözəl dili ortadan qaldırmağa" çalışdıqlarını, tərəqqisinə və yaşamasına mane olmalarını hədəf saymışdır. Lakin dilimiz "... sarsılmaz və möhkəm bir halda xalqın içərisində baş qalıb və məqamını saxlamışdır, bu vasitə ilə mədəni və mütərəqqi bir dil olduğu isbata yetişmişdir"(101, 3c, s.324).

Opponentlərinə cavab verən müəllif elə həmin məqaləsində yazırdı ki, Azərbaycan dilinin xalq içərisində baş qalıb öz məqamını saxlamasının başlıca səbəbi odur ki, "Onun böyük xalq, geniş camaat kimi arxası vardır". Dilimiz "dünyanın ən böyük dilləri ilə rəqabət edə bilər", deyən Pişəvəri şair və ədiblərimizin bu dil vasitəsilə hünər və sənətlərini vücuda gətirdiklərini qeyd edirdi.

Böyük demokrat-ictimai xadim üzünü həmkarlarına tutaraq onları da dili genişləndirməyə, müasir hala salmağa, onun gözəlliklərini, incəliklərini toztorpaq arasından çıxarıb təmiz və ali bir zərf içərisində xalqa təqdim etmək kimi müqəddəs vəzifəni yerinə yetirməyə çağırırdı.

Publisistik üslubda yazılmış sətirlərdə müəllifin elmi-filoloci qənaəti də ifadəsini tapmışdır: "Azərbaycan dili o qədər qüvvətli, onun sərf və nəhv qaydaları o qədər möhkəm və təbiidir ki, hətta onun içinə varid edilmiş fars və ərəb kəlmələri ixrac edilsə belə, onunla böyük fikirləri, ali məqsədləri yazıb şərh etmək mümkündür"(101, 3c, s.324).

Fars şovinistləri əsərlərində dilimizdəki ərəb və fars ifadələrini əldə "əsas" tutub onun "müstəqil" olmadığını iddia edirdilər. Onlara cavab olaraq Pişəvəri yazırdı: "Dünyada bir dil tapılmaz ki, o tamamilə müstəqil olsun və qonşu dillərin təsirinə düşməsin. Bizim Azərbaycan dili də Azərbaycanın tarixi və coğrafi mövqeyinə görə əcnəbi dillərin təsirindən kənar qalmamışdır"(101, 3c. s.325).

İstər-istəməz xalqımızın ağızına düşmüş bir çox biganə kəlmələr zamanın təsiri ilə milliləşmiş, biz bunlardan istifadə etməli olmuşuq(101, 3c, s.325).

Pişəvərinin məqalələrinin problem baxımından ardıcıl və məqsədyönlü araşdırılması göstərir:

- Pişəvəri dilçilik baxımından dəyərli olan fikir və mülahizələrini yazıdan-yazıya təkmilləşdirib dərinləşdirmişdir.

- O, təkəcə dilin saflığının qorunub saxlanması məsələsi ilə maraqlanmamış, əsərin dili ilə xalqın dili arasındakı bağlılığa toxunmuş, dil tarixinə dair də mülahizələrində elmiliyə istinad etmişdir.

Azərbaycan dilində olan fars və ərəb sözlərini Pişəvəri bu xalqların qonşuluğu və əsrlər boyu aralarında olan iqtisadi-mədəni əlaqə ilə izah edir. O, vətəndaşlıq hüququ qazanmış əcnəbi sözlərinin dilimizdə qalması lüzumunu və onların dilimizin qanun-qaydalarına uyğun şəkllə salınması zərurətini göstərməklə bərabər, bu sözləri qəsdən işlətməklə əllaməlik edən yazıçıları pisləyir və onların bu əməlini zərərli hesab edir, çünki onlar zahiri təmtəraq dalınca qaçmaqla dili süni surətdə qəlizləşdirir və hətta anlaşılmaz şəkllə salırdılar.

Pişəvəri Güney Azərbaycanında milli dil və milli mədəniyyəti müdafiə etməklə Cənubi Azərbaycan xalqını fars şovinistlərinin əsarəti altında saxlamaq istəyənlərə qarşı çıxır və onun gələcək yolunun tam düzgünlüyü və aydınlığı ilə nəzərə alırdı. O vaxt Azərbaycan dili məsələsi üzərində gedən mübahisələr Güney Azərbaycan xalqının milli mədəniyyəti və nəhayət, onun milli istiqlaliyyətilə üzvü surətdə bağlı idi. Pişəvərinin Azərbaycan xalqının dili və milli ədəbiyyatının düşmənlərinə qarşı apardığı mübarizədə onun öz xalqına və vətəninə olan dərin məhəbbəti və nəhayətsiz sevgisi görünür.

Azərbaycanlıların fars olduğunu, "indi danışdığımız dilin moğullar vasitəsilə bizə təhvil edildiyini" isbat etmək iddiasında olanlara qarşı çıxan Pişəvəri opponentlərinə aşağıdakı faktlarla cavab verirdi:

- "... Azərbaycan moğul istilası zamanında mütərəqqi və mütəməddin bir millət olduğu üçün qətiyyənlə asanlıqla vəhşi qəbilələrdən ibarət olan o camaatın naqis dilini qəbul etməzdi",

- "... az bir zamanda yabançı bir dil bir millətin içərisində elə rişə sala bilməzdi ki, onun əfradından bir nəfər də olsa qədim dilə aşina olmasın və ya o dildən təzə dildə heç bir əsər və əlamət görülməsin".⁴

«Azərbaycanımızda öz milli dilimizdən başqa bir dil yoxdur» – deyən müəllif Kəsrəvi kişilərə cavab verərək bildirirdi ki, Azərbaycan heç vaxt fars dilini ana dili kimi qəbul etməyib, ondan ədəbiyyat və şer sahəsində çox az istifadə edib. Pişəvəri kəskin ironiya ilə yazırdı ki, Azərbaycan şairlərinin farsca yazmaları heç də onların fars olmalarına dəlilətmir. Bu gülünc bir işdir. Əgər bu iddianı qəbul etsək, onda bütün iranlıların ərəb olduğunu qəbul etməliyik. Çünki ərəb istilasından sonra minlərcə fars ədib, şair və mütəfəkkiri əsərlərini ərəb dilində yazıb. İndi də fars dili ərəb ədəbiyyatının və ərəb nüfuzunun əsarətində davam etməkdədir (101, 3c, s.350).

Dünya xalqlarının ədəbiyyat və mədəniyyət tarixinə yaxşı bələd olan M.C.Cavadzadə beş-üç Azərbaycan şairinin, o cümlədən Nizaminin farsca yazmasını azərbaycanlıların fars olmasını hesab edən cahil adamlara cavab

⁴ Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. III cild, s. 350.

kimi İbn Müqəffə, İbn Sina və s. filosofların ərəbcə yazmaqlarına, əcəba, nə mənə verə bilərlər?" sualı ilə üz tuturdu.

O, həmin mətləbin şərhinə həsr olunan məqaləsində özünün tarixi bir fikrini də ifadə edirdi: "Ədəbiyyat, məxsusən şer heç vaxt milliyyət çərçivəsində qalmaz". Bu fikirlə o, ədəbiyyatın milli zəmində qapanıb qalmasını məqbul saymamış, fransız ədəbiyyatında latın və yunan dilli əsərlərin olduğunu, rus şair və ədiblərindən bəzilərinin firəngcə yazdıqlarını xatırlatmışdır.

Nizaminin Qumdan Gəncəyə köçüb getdiyini iddia edənlərə cavab verərkən Pişəvəri böyük mütəfəkkirin öz əsərlərinə istinad edib yazırdı ki, "Xəmsə"nin təsvir etdiyi dağlar, dərələr, çəmənlər və Nizaminin şerini təzyin edən güllər, çiçəklər hamısı gözəl Azərbaycan mühitinin məhsuludur.

... Xülasə, fars dili bilib, farsca şer yazmaq farsçılıq deyildir"(101, 3c, s.352).

Pişəverinin dillə bağlı fikirlərinin bir qismi, əvvəldə qeyd olunduğu kimi, ayrı-ayrı ədəbi əsərlərin dili, ümumiyyətlə ədəbi dilin səlisiyi tələbi ilə bağlıdır.

O, müasirlərinin ədəbi dil normalarına riayət etmələrini, dilin incəliklərini toz-torpaq içərisindən çıxarıb xalqa təmiz şəkildə çatdırmalarını vacib bilirdi.

Məsələn, Eşqinin əsərləri ilə bağlı tənqidi qeydlərində onu da nəzərə çarpdırırdı ki, dili çətin və qəlizdir. Odur ki, Pişəvəri tənqid etiketli dairəsində müəllifə iradını bildirərkən yazırdı:

"Möhtərəm ədib, heç nəzərə alırsınız ki, sizin bu şerinizi oxucu kütləsi asanlıqla başa düşmür? Siz bilirsinizmi ki, ədəbi əsərlərin dərk edilməsi və anlaşılması çətin olmamalıdır? Bizim zamanəmizdə səlislilik və sadəlik ədəbiyyatın hüsnü hesab olunur"(156, №88, 1922).

Ədəbi dilin şirinliyi, rəvanlığı və zənginliyi üçün başlıca mənbələrdən biri xalqın yaratdığı dastan, zərbül-məsəl, atalar sözü və nağıllar olduğunu özü üçün bir daha aydınlaşdıran Mir Cəfər Pişəvəri müasirləri olan istər fars, istər Azərbaycanlı qələm sahiblərini xalq yaradıcılığından istifadəyə dəvət edirdi. Məsələn: Ağayi Bozorg Ələvinin əsərlərinin dil-üslub xüsusiyyətlərini

araşdırmağı unutmayan ədib yazırdı: "... Ələvinin dili axıcı və səlisdir. Cümlə və ibarələrində də dolaşılıq və sünilik görünür. Lakin bu heç də kifayət deyil. Biz istərdik ki, onun əsərlərində fars dilinin şirin və özünəməxsus zərb-məsəl və istilahları da öz əksini tapmış olsun"(101, 3c, s.359).

x

x

x

Pişəverinin bədii tərcümə haqqında da gözəl fikirləri vardır. Bədii ədəbiyyat dünya ədəbi prosesinə tərcümə vasitəsilə daxil olur. Dünya ədəbi prosesinin inkişafı hökmən ora gətirib çıxarır ki, oricinal ilə tərcümənin dinamikası bütöv, kompleks şəkildə tədqiq edilməklə hər hansı bir əsərin dünya ədəbiyyatında tutduğu yeri aydınlaşdırmaq olar. Əsərlərin oricinaldan daha çox tərcüməsi oxunur, geniş oxucu kütləsinə yol tapır. Burada, əlbəttə, yüksək bədii nümunələrdən söhbət gedir. Maraqlı burasıdır ki, Azərbaycan yaradıcı tərcümə salnaməsində son dərəcə dəyərli faktlar mövcuddur. Özü də ədiblərimiz xalqlar arasında dostluğun, qarşılıqlı ədəbi-mədəni inkişafında bədii tərcümənin roluna böyük əhəmiyyət vermişlər. Bu baxımdan Ə.Cavad, S.Vurğun, S.Rüstəm, M.Rzaquluzadə, C.Cabbarlı və b. ədiblərimizin uğurları diqqətəlayiqdir. Akademik Bəkir Nəbiyev yazır:

"İstər şer, istər nəsr, istərsə də dram tərcümələrində onun (Ə.Cavadın – V.Ə.) müvəffəqiyyətini təmin edən birinci amil oricinalın mahiyyətinə varması, söz, ifadə, cümlə, dialoq, eləcə də misra, beyt və bəndlərdə əksini tapmış fakt və hadisəni, psixoloji vəziyyəti, insan ovqatını, tarixi əhvalatı ən zərif çalarına qədər hərtərəfli və dərinlən qavraması idi. Məhz belə dərinlən və kompleks halında duyulub qavranıldıqda əsərin ana dilimizdə səsləndirilməsinin ilkin uğuru təmin edilmiş olur, lüzumsuz mütərcim əlavələrinə, yaxud onun "nəzərindən qaçmış" məqamlara yer qalmır. Ə.Cavadın işinin ikinci, daha məsul mərhələsi qavranmış bu zəngin ədəbi faktlar, obrazlar aləmini Azərbaycan dilində ifadə etmək, səsləndirmək, bizim üçün munis olan doğma dildə canlandırmaq idi. Tərcümələrini oxuyub

müəyyən müqayisələr apardıqda şairin bu sahədəki zərgər işi adamda dərin rəğbət oyadır"(76, s.85).

Bədii tərcümə - yaradıcılığın bir növüdür. Bədii tərcümədə də yaradıcılıq tələb olunur. Ədəbi tərcümə sahəsindəki faktlar təsdiq edir ki, sözlərin hərfi mənasını tapıb bir-birinin ardınca düzməklə tərcümə etmək yalnız oricinalı təhrif etmək və dili korlamaqla nəticələnir. Bununla belə yaradıcı tərcümə adı altında əsəri bütün incəlikləri ilə tərcümə etməkdənsə, onun dumanlı təsvirini vermək də məğbul hesab olunmur.

Pişəvəri bədii tərcümənin qarşısında çox böyük məsuliyyət və tələblər qoyaraq göstərirdi ki, "tərcümə hər adamın işi deyil, bunun əxlaqi, elmi və hüquqi məsuliyyəti vardır. İnsan öz adı ilə və öz imzası ilə hər nə yazsa özü məsuliyyət daşıyır, lakin tərcümə adı ilə başqalarının əsərlərini götürüb korlamaq ədəbi cinayətdir" (160, №236, 1945).

Bədii tərcümənin qarşısında belə bir məsuliyyəti qoymaqda Pişəvəri tamamilə haqlı idi. O vaxt hər kəs şöhrət qazanmaq fikrinə düşürdüsə, məşhur yazıçıların əsərlərini tərcümə etməyə və öz adını onların adı ilə bir sırada yazmağa can atırdı. Bunu göstərmək üçün yalnız qeyd etmək lazımdır ki, Qoqolun dünya şöhrəti qazanmış "Müfəttiş" əsərini fars dilinə tərcümə edərkən onun bir çox yerlərində təhriflərə yol verilmiş və hətta mütərcim tərəfindən pyesə "bir şəkil də" əlavə edilmişdir. Başqa klassiklərin əsərlərinin də bu kimi üzdənirəq tərcüməsinə rast gəlmək olurdu. Ona görə də Pişəvəri belə bir halı təəssüflə qeyd edərək yazırdı:

"Təəssüf ki, iş o dərəcəyə gəlib çatıbdir ki, qondarma mütərcimlər, öz bilik və səlahiyyətini nəzərə almadan, elmi, fəlsəfi və ictimai əsərlərin tərcüməsinə də əl uzadırlar"(160, №237, 1945).

Bədii tərcümənin bu kimi dözülməz vəziyyətə düşməsinə Pişəvəri ədəbi tənqidin zəifliyi ilə izah edirdi. Onun fikrincə, əgər qüdrətli tənqidçilər olsa idi, heç kəs məşhur əsərləri tərcümə etməyə asan şöhrət vasitəsi kimi baxmazdı. Lakin "bədbəxtlikdən rəhmsiz və qərəzsiz tənqidçilərin, səlahiyyətli ədəbi

hökmlərin olmadığından şöhrət qazanmaq istəyən hər kəs klassiklərin əsərlərini tərcümə edir"(160, №237, 1945).

C.Quliyev yazırdı ki, S.Vurğunun rus, gürcü, Ukrayna və başqa xalqların klassiklərindən etdiyi tərcümələr oxucuların hüsn-rəğbətini qazanmış və şairin hörmətini daha da artırmışdır. Bizcə bu, S.Vurğunun yüksək mədəniyyət sahibi olması, tərcüməni etdiyi müəlliflərin özlərinə və mənsub olduqları xalqlara qəlbən yaxın olması ilə əlaqədardır. Geniş qəlb, yüksək sənətkarlıq mədəniyyəti və əsərlərini tərcümə elədiyi simaları və onların mənsub olduğu ölkəni, xalqı ehtirasla sevmək S.Vurğunun tərcümələrinə şöhrət qazandırdı.

İlhamlı tərcümə həmişə bir növ fədakarlıq nümunəsidir"(45, s.167-168).

Deməli, Pişəvəri məhz belə bir tərcümədən danışmağı üstün tutur, belə tərcüməni qəbul edirdi. Böyük publisist-demokrat bədii tərcümədə yaradıcı tərcüməni düzgün hesab edirdi. Onun bu fikrini biz Etimadzadənin tərcüməsinə yazdığı tənqidində görürük. Pişəvəri Etimadzadənin tərcüməsindəki anlaşılmaz bir cümləni mütərcimin özünə göstərdikdə, mütərcim onun fransız dilindəki əslini oxuyur və beləliklə demək istəyir ki, fransız dilində yazılmış bütün kəlmələr tərcümə olunmuşdur. Bu münasibətlə Pişəvəri yazır:

"Mən onun bu cavabından bildim ki, nə deyir, mübahisə etməyin faydası yox idi, odur ki, bu da bir səliqədir, - dedim. Ancaq Etimadzadənin də xarici dildə düşünüb farsca yazanlardan olduğunu anladım"(160. №232, 1944).

Burada hərfi tərcümənin süniliyindən danışılır və belə bir tərcüməyə "xarici dildə düşünüb ana dilində yazmaq" adı verməklə onun dolaşığına işarə edilirdi. Bununla birlikdə Pişəvəri "Dənizin sakitliyi" əsərinin farsca tərcüməsindən danışarkən yazırdı: "Ağayə doktor Şəhid Nurayi "Dənizin sakitliyi" əsərini tərcümə etməklə isbat etmişdir ki, hərfi tərcümə ən yaxşı tərcümə üsuludur"(160, №232, 1944).

Maraqlı və örnək olası haldır ki, Mir Cəfər Pişəvəri özü bədii tərcümə ilə məşğul olmuşdur. O, "Acır" qəzetindən rus klassikasının görkəmli nümayəndələri İ.A.Krılov, A.S.Qriboyedov, A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov,

A.P.Çexov, M.Qorki, İlya Erenburq, Vanda Vasilyevskayanın əsərlərindən tərcümələr etmişdir (19, 2c, s.457).

x

x

x

Beləliklə, Pişəvərinin ədəbi-tənqidi irsinə ədəbiyyatın tərbiyəvi əhəmiyyəti və ictimai həyatla bağlılığı konsepsiyası baxımından yanaşanda aydın olur:

1. M.C.Pişəvəri incəsənətin xüsusi bir növü olan ədəbiyyata üstünlük vermiş, onu ictimai şüurun forması kimi yüksək dəyərləndirmişdir.

2. İstedadlı tənqidçi dövrünün ədəbi prosesini müntəzəm olaraq izləmiş, ayrı-ayrı əsərlərin tərbiyəvi dəyərini aşkara çıxaran və ya məzmun naqisliyini tənqid edən məqalələr yazmışdır.

3. O, həm tək-cə ədəbi əsərləri deyil, səhnə əsərlərini də obyekt olaraq götürmüş, tərbiyəvilik və ictimai həyatla bağlılıq prinsipləri baxımından dəyərləndirmişdir.

4. Müəllif məqalələrində ədəbiyyatın fəlsəfi elmlərdən olan etika ilə bağlılığını düzgün aşkarlamış, əxlaq, sosial əxlaq və bədii ədəbiyyat məsələlərinə aid dəyərli, oricinal fikirlər söyləmişdir. O, tərcümə məsələlərinə də biganə qalmamış, dəyərli mülahizələr qoyub getmişdir (Təbii ki, Pişəvərinin fəaliyyətinin əsas sahəsi ictimai-siyasi mübarizə olmuşdur. Odur ki, onun ədəbi-tənqidi irsindəki bu cəhətləri qeyd etməklə kifayətlənirik).

IV FƏSİL

M.C. PİŞƏVƏRİNİN PUBLİSİSTİKASI

1. "Hümmət"dən başlanan yol. "Açıq söz"ün müxbiri, "Hürriyyət" qəzetinin məsul redaktoru. "Həqiqət"in baş yazarı.

"Publikasiya" latın sözü olub, "məlumat, ümuminin nəzərinə çatdırmaq üçün mətbuatda verilən xəbər" deməkdir. Bu kökdən publisist və publisistika sözləri yaranmışdır. "Publisist" ictimai-siyasi mövzularda yazan mühərrir sayılır. "Publisistika" siyasi və ictimai həyatın məsələlərini dövrü mətbuatda və ayrı nəşrlərdə işıqlandıran ədəbiyyat sahəsidir(120, s. 323-324).

Sözün geniş mənasında, siyasi və ictimai həyat məsələlərini işıqlandıran bədii əsərlərin hamısına publisistika demək olmaz(122). Bu məsələləri bədii əsərdə həyat lövhələri, insan surətləri vasitəsilə əks etdirən bədii ədəbiyyatdan fərqli olaraq, sözün dar mənasında publisistika dövlət və cəmiyyət həyatı məsələlərinə həsr olunmuş kəskin, mübariz ruhlu ictimai-siyasi və elmi ədəbiyyatdır"(26, s.142).

Ədəbiyyatımızda publisistikanın özünəxas salnaməsi var. Publisistika tarixinin araşdırılması göstərir ki, onun inkişafında tənqidçi, filosof, tarixçi və ədəbiyyatşünasların xidmətləri böyük olmuşdur. Ədəbiyyatımızda publisistikanın ilk nümunələrinə hələ M.F.Axundov, H.B.Zərdabi və N.B.Vəzirovda rast gəlirik. 1905-ci il inqilabı dövründə və sonra C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, F.B.Köçərli (58), Oktyabr inqilabı ərəfəsində isə M.S.Ordubadi, Seyid Cəfər Pişəvəri, T.Şahbazi və başqaları siyasi publisistikamızın gözəl nümunələrini yaratmışdılar (9, s.217-218).

İctimai-siyasi mövzuda dərc olunmuş material curnalist əməyinin nəticəsidir. Müəllif artıq həmin materialda verdiyi informasiya, dediyi tənqidi fikir, oxucularda yaratdığı ictimai rəy üçün məsuliyyət daşıyır.

Publisistika əsrimizin iki qərinəsi və çağdaş dövründə ən çətin, ən məsuliyyətli peşələrdən sayılmışdır və bu gün də elə sayılır. Curnalist qələmi, diktofonu və ya kamerası milyonları ona qulaq asmağa, ona tamaşa etməyə,

onu oxumağa vadar edir, onun dediyi sözlər, şərhini verdiyi kadrlar milyonların diqqət mərkəzində dayanır. Əgər onun informasiyasında yanlış fakt, sücətində yalan varsa, əgər o, oxucusunu - tamaşaçısını inandıra bilmirsə, deməli, peşəsinin səviyyəsində durmur. Onun dediklərində fikri-estetik qayə, tarixi-mədəni məzmun yoxsa, deməli, onun yazdıqlarının ömrü çox qısa olacaq. Odur ki, yaradıcılığın bu sahəsinin özünəməxsus ciddi tələb və prinsipləri vardır.

"Publisistika yazıçı ilə oxucu arasında bir mükalimə, dialoqdur. Buna görə də publisistik əsərlərdə əsas ideoloji mövqe daha tez və qabarıq gözə dəyir. Yazıçının nəyi müdafiə və ya rədd etdiyi, hansı ictimai meylin nümayəndəsi olduğu tez bilinir. Eyni zamanda publisistika oxucunu müəyyən fikirlərə inandırmaq, ya da müəyyən fikirlərdən daşındırmaq üçün yazıçının əlində daha çevik, daha tez istifadə olunan silahdır"(55, s.90).

Tarixi təcrübə göstərir ki, publisistika yazıçıların yaradıcılığında mübariz ədəbi forma kimi geniş yer tutmuşdur. Publisistikada vətənpərvərlik, xalqlar dostluğu, qəhrəmanlıq, sədaqət, düşməne qarşı amansız olmaq motivləri həmişə qüvvətli olmuşdur.

Xalqın özünüdərkində, dünya miqyasında tanınmasında, milli-bəşəri dəyərlərin sonrakı nəsillərə çatdırılmasında, xalqın bədii, tarixi dəyərlərə yiyələnməsində onun ədəbiyyatı, incəsənəti və bunların təbliğində, təhlil və təqdirində mühüm rol oynayan mətbuatı amil, faktor kimi mühüm rol oynayır.

Azərbaycan vətəndaş-sənətkarlarının böyük bir nəsli məhz buna görə məktəbi, maarif sistemini xalqın ictimai şüurunun oyanmasında, mədəniyyətin inkişafında xalqın mənəvi-əxlaqi-estetik aləminin zənginləşməsində başlıca faktorlardan saymışlar. Bu baxımdan M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, S.S.Axundov, A.Şaiq, Ə.Hüseynzadə, N.Nərimanov kimi ədib, şair və demokrat-publisistlərin obrazlı-ədəbi qənaətləri, nəticə və mülahizələri arasında ideya yaxınlığı və tipoloji nöqtələr çoxdur. Tarixilik və varislik prinsipləri baxımından yanaşanda Mir Cəfər Pişəvərinin dövrünün ictimai-siyasi hadisələrinin təhlili, ədəbi-tarixi problemlərə münasibəti sələfləri

olan demokrat ədib və publisistlərin münasibəti ilə yaxından səsleşir, bir növ onun başqa mühitdə və tarixi-coğrafi məkanda yenidən ifadəsidir.

Mübariz yazıçı publisistikasını dövrün gündən-günə artan tələblərinə uyğun bir səviyyəyə qaldırmaq üçün onun görkəmli nümayəndələrinin təcrübələrini öyrənmək ən mühüm şərtidir.

Öz atəşin qələmilə mübariz publisistikanın gözəl nümunələrini yaratmış Pişəverinin də bu sahədəki fəaliyyətinin tədqiqi, şübhəsiz ki, çox faydalıdır. M.C.Pişəverinin publisistik yazıları mövzu genişliyi ilə, qələm məhsullarının obrazlılığını təmin etmək üçün istifadə etdiyi ədəbi materialların çoxmotivliliyi, zəngin epizodluluğu ilə seçilir.

Pişəverinin publisistikası Azərbaycan ədəbiyyatının mütərəqqi ənənələrinin bünövrəsi üzərində yüksəlirdi. İctimai həyat həqiqətlərini əks etdirmək, çağdaş həyatın tələbləri səviyyəsində durmaq onun fəaliyyətinin əsasını təşkil edirdi. Dövrünün elə bir tarixi-siyasi hadisəsi olmamışdır ki, Pişəveri yaradıcılığında öz əksini tapmasın. M.C.Pişəveri publisistik qələm məhsullarında humanizmin, azadlığın, demokratiyanın böyük müdafiəçisi kimi çıxış edirdi. İstedadlı publisist xalq azadlığını, özü də ictimai-siyasi-mənəvi azadlığı yüksək qiymətləndirir, zülm və istibdad altında yaşayan, torpaq həsrəti çəkən xalqın məşəqqətli həyatını, onun mənəvi-əxlaqi paklığını, əqidə saflığını oricinal formalarda ifadə edirdi.

M.C.Pişəverinin ilk publisist yazısı 3 iyul 1917-ci ildən başlayaraq Bakıda nəşr olunan "Hümmət" qəzetində dərc edilmişdir. Həmin qəzetin 14 və 15-ci nömrələrində "Qarabağ övzai" başlığı altında yazdığı məqalələrində o, xanların, bəylərin və bir para ruhanilərin cinayəti nəticəsində Qarabağın "bir parça qan dəryasına dönməsindən"(139, №14, 1917) bəhs edirdi. Bu yazılarda zəhmətkeşlərin qanını axıdan cəlladlara qarşı qızğın etiraz hissi duyulur.

Bundan sonra Pişəverinin az-çox geniş fəaliyyət göstərdiyi orqan "Azərbaycan cüzi layənfəkki İran" qəzeti olmuşdur. Bu qəzet siyasi istiqamət etibarlı ilə "Hümmət"ə nisbətən zəif idi. Onun səhifələrində inqilabi məqalələrlə

yanaşı siyasi cəhətdən zərərli yazılar da dərc edilirdi. Məsələn, "Azərbaycan cüzi layənfəkki İran" qəzeti özünün ilk nömrəsində nəşr olunan "Məsləkimiz" sərlövhəli məqaləsində yazmışdır: "Qəzetimiz ümum aləmi-islamı ittihad və ittifaqa dəvət edəcək, zənginləri fəqir və müqtədirləri zəif etməyə tərəfdar olmayıb, biləks, aralığı çarələr və açdığı iqtisadi, siyasi, ictimai yollar vasitəsilə fəqirlərin zənginləşməsinə, zəiflərin iqtidar bahəm edib məqamati-alıyayə süud etməsinə çalışmaq müntəhayi-amalımızdır"(155, №1, 1918).

Qəzetin istiqamətverici bu zərərli fikrindən tamamilə fərqli olaraq, həmin nömrədə Pişəvəri "Maarifə xidmət lazımdır" sərlövhəli məqaləsində xarici imperialistlərin əlaltıları olan hakim təbəqələrin birləşməsinə heç də nicat yolu hesab etmir, onu "əsaslı xarab olmuş bir binanın divarlarını rəngləməyə" bənzədir. Bununla da Pişəvəri qəzetin qismən panislamist istiqaməti əleyhinə çıxış edirdi.

"Azərbaycan cüzi layənfəkki İran" qəzeti özünün birinci nömrəsinin baş məqaləsində indi 7 noyabr çevrilişi adlandırdığımız Oktyabr inqilabından vahiməyə düşərək "Əbnən bəşər bir-birinə rəhmsiz, amansız bir cəllad kəsilmişdir" yazdığı halda, Pişəvəri Oktyabr inqilabının başlanmasilə Şərqdə, o cümlədən İranda inqilabi hərəkatın genişlənməsini və bunun nəticəsində İranın tamamilə müstəmləkəyə çevrilməsi cəhdlərinin qarşısının alınmasını göstərirdi:

"İran satılmış, yanmış, ayaqlar altında getmiş, daha doğrusu, münqəriz olmaqda idi ki, Rusiya inqilabi-kəbiri başlandı. O qüvvəyi-məxfiyyə də (Cənubi Azərbaycanda və İrandakı milli azadlıq hərəkatına işarə edir –V.Ə.) yavaş-yavaş aşkara çıxmağa başladı"(155, №1,1918). O, böyük ruh yüksəkliyi ilə yeni yaranmış Sovet Hökumətinin tədbirlərini alqışlayırdı: "Rusiyanın azad hökuməti həqiqətin üzündən pərdəni götürüb gizli müahidənamələri kəşf və elan etdi"(155, №1, 1918) – deyə imperialist dövlətlərin müstəmləkəçilik siyasətinin aşkara çıxarılmasına müsbət yanaşırdı.

Pişəvərinin "Azərbaycan" qəzetində dərc edilmiş məqalələri özünün ideyası, müəllifə görə aydın məqsədi, səlis dili, bədiiliyi ilə başqa məqalələrindən seçilir.

Pişəvərinin publisistikasından söhbət açdıqda bu cəhəti xatırlatmalıyıq ki, biz burada adi curnal və qəzet məqaləsindən deyil, öz bədiiliyi, canrın tələblərinə uyğunluğu ilə sənət əsəri səviyyəsinə yüksəlmiş publisistikanı nəzərdə tuturuq. Bu xüsusiyyət mühərririn "Azərbaycan" qəzetindəki məqalələrinə də aiddir.

Ümumiyyətlə, Pişəvərinin publisistik yaradıcılıq fəaliyyəti haqqında onu demək lazımdır ki, bu canrda olan əsərlərində Azərbaycan xalqının milli azadlıq və İranın istiqlaliyyət mübarizəsi daha geniş və mühüm yer tutur.

Bəhs etdiyimiz dövrdə İngiltərə imperialistləri İranda öz işğalçılıq planlarını çox fəal surətdə həyata keçirmək niyyətində idilər. Pişəvəri o illərdə yazdığı məqalələrində bu məsələyə tez-tez müraciət edir, bədi dillə öz təəssüratını bildirir və yatmışları oyatmaq istəyirdi. İşğalçıların cinayətlərini inandırıcı, təsirli bir şəkildə qələmə alan publisist, torpağının döşünə xəncər vuran cəlladı göstərir və biganə mövqe tutan seyrçi vətən övladlarını haqlı olaraq məzəmmət edirdi:

"Ey İran övladı, ey qəflət göhvarəsində cəhalət laylasıyla istirahətə məşğul olan naimlər, vaxtdır, ayılıb tamaşa ediniz..! Görünüz... o nazənin sinə kimlərə cövlanğah olmuş! İddiayi-mədəniyyət edən barbarların vətəninizdəki rəftarını görüb də həmiyyətə gəliniz..!

Cəllad, xəncəri hara? Sevgili anamızın ciyərinəmi? Bəs nəyə müntəzirik, kimləri gözləyirik, kimdən imdad edirik? Qeyridən imdad gözləyən müzəffər olarmı?"(141, №9, 1918).

Pişəvərinin gözəl arzularını, İran demokrat firqəsi və onun Bakı şöbəsinin orqanı olan "Azərbaycan" qəzeti o qədər də təmin etmirdi. O, elə siyasi təşkilat axtarırdı ki, həqiqətən İran və Cənubi Azərbaycanı xarici imperialistlər və daxili düşmənlərdən xilas etmək iqtidarında olsun. Belə bir siyasi təşkilat, o vaxt hələ qüvvətli olmasa da, Bakıda əsasən Cənubi

Azərbaycandan gəlmiş fəhlə zəhmətkeşləri öz ətrafında toplayan Ədalət Partiyası idi. Bu partiya, Pişəvərinin ifadəsilə demiş olsaq, o vaxt iranlıların ən mütərəqqi təşkilatı olmaqla bərabər, İranda birinci sosial-demokrat partiya hesab olunurdu. Pişəvəri bu hadisədən 25 il sonra yazdığı xatirələrində göstərirdi ki:

"İşdə göstərdiyim sədaqət və səmimiyyətə görə iranlıların ən mütərəqqi təşkilatı məni açıq ürəklə qarşıladı"(160, №91, 1944).

Ümumiyyətlə, Mir Cəfər Pişəvərinin publisistik yaradıcılığını üç dövrə bölmək olar:

1. 1917-1922-ci illər. Bu dövrün ilk iki-üç ili, o, "Hümmət", "Açıq söz" və "Azərbaycan cüzi layənfəkki İran" qəzetləri səhifələrində ictimai-siyasi mövzuda məqalələr çap etdirmişdir. Həmin dövrün 1919-1922-ci illəri daha coşqun və məhsuldar olmuşdur. Belə ki, həmin illərdə o, ədəbi-tənqidi məqalələr, şer və felyetonlarla çıxış edirdi. Bu dövrdə "Hürriyyət", "Azərbaycan füqərası", «Füqəra sədası»(13, №1, 1919), "Azərbaycan müvəqqəti hərbi inqilab komitəsinin əxbarı", "Kəndli" və ya "Kəndçi", "Kommunist", "Yeni yol", "Yeni fikir" qəzetlərində, eləcə də "Yoldaş", "Tikan", "Məşəl", "Qızıl qələm", "Maarif" "Şərq qadını" curnallarında "M.C.Cavadzadə", "M.C.Cavadzadə Xalxali", "Əcul", "M.C.Nadi" imzaları ilə məqalə və əsərlər nəşr etdirmişdir (140,143,144,145,146,147,149, 150,151).

O, "Hürriyyət", "Azərbaycan füqərası", "Kəndçi", "Kommunist" qəzetlərinin, "Həqiqət" və "Yoldaş" curnallarının baş redaktoru dərəcəsinə qədər yüksəlmişdir.

Pişəvəri ədəbi - bədii yaradıcılığında görkəmli satirik Cəlil Məmmədquluzadənin yolu ilə getmiş, onun zəngin təcrübəsi və yazı metodundan istifadə etmişdir. Bu mərhələ onun curnalistika bioqrafiyasına həm də bir təşkilatçı-redaktor kimi daxildir. Belə ki, rəsmən partiyaya daxil olduqdan sonra «Ədalət» Partiyasının Mərkəzi Komitəsi onu "Hürriyyət" qəzetinə məsul redaktor təyin edir.

Bu son dərəcə çətin və məsuliyyətli bir dövr idi. İngiltərə komandanlığı Bakıda ağalığ edirdi, lakin bununla belə "Hürriyyət" nəşr olunur, "lazım gəldikdə düşmənlərinə cavab verirdi"(142, №42, 1920). Artıq M.C.Pişəvəri bir əməkdaş, müxbir deyildi, bir redaktor, mühərrir idi. Mühərrirlik son dərəcə çətin, məsuliyyətli, eyni zamanda şərəfli və xalqa lazım olan peşəyəndir. Xalqı oyatmaq, onu öz arxasınca aparmaq, xalqa "düzü-düz, əyrini əyri" kimi başa salmaq baxımından bu peşənin tarixi-ictimai funksiyası böyükdür. Sözlün təsir gücü və qüdrətini yüksək dəyərləndirən ədəbi simaların hər bir ifadə və kəlməyə həssas və dəqiq yanaşmaları faktları tarixdən bəllidir. Lakin bu cəhətdən mühərrirlik missiyası daha çətin, ağır və məsuliyyətli sayılmışdır. Bu baxımdan C.Məmmədquluzadə, Ə.Hüseynzadə, Ü.Hacıbəyov və başqalarının fəaliyyəti nəsillər üçün əsl nümunə məktəbi ola bilər. Onlar mühərrirlik sahəsindəki fəaliyyətlərində son dərəcə diqqətli, həssas və ehtiyatlı olmuş, məsələlərin şərhində tarixilik, elmilik, müasirlik, millilik-bəşəriyyət tələblərinə əməl etmişlər. Böyük ədib və demokrat, ictimai və dövlət xadimi N.Nərimanov mühərrirliyin cəmiyyət həyatındaki rolunu nəzərə alaraq onu yüksək qiymətləndirmişdir: bəzi mühərrirlər var ki, onlar ayrı-ayrı sözlərin mənasına diqqət vermirlər. Bu mühərrirlərin cümlədə işlətdikləri sözlərin "nə başı, nə ayağı" olmağını özləri də anlamırlar. "Əta olundu" sözü ilə "alındı" sözüne fərq qoymayan bir şəxs görürsünüz birdən-birə "mühərrir" oldu. Özgəyə tələqin verdi, o da inandı... Ya xeyr, "küçələrdə xəbər verənlər" bir də baxdınız ki, "başından böyük" bir məsələni götürüb qəzetlər sütunlarında həll edir, sözlərinin nə başı, nə ayağı olmağını özü də anlamır"(69, s.66).

Mühərrirlik peşəsinin fəvqündə duran Pişəvəri İranda çürümüş şahlıq üsuli-idarəsini, hakim dairələrin satqınlığını tənqid edir, imperialist dairələrin İran xalqlarının başına açdıqları fəlakətləri əks etdirən ciddi məqalələr yazırdı. Bu dövrdə Mir Cəfər Cavadzadə bəlalərin həlli yollarını ictimai inqilabda görürək yazırdı: "... Nə qədər ki, İran milləti əlinə silah alıb öz hüquq və istiqlaliyyətinin düşməni olan İngiltərəni məmləkətlərindən ixrac etməmişlər, İrana müstəqil bir dövlət demək mümkün deyildir"(142, №42, 1920).

Pişəvəri bu dövrdə Rusiyada gedən inqilabi hərəkatı daha çox diqqət mərkəzində saxlamış, o da bir çox müasirləri kimi inqilabın əsl mahiyyətini – rus-bolşevik imperialist niyyətini dərk etməmişdi. Odur ki, humanist mühərrir inqilabın insanın insan üzərində istismarını ləğv etməsi cəhətini yüksək dəyərləndirirdi. Pişəvəri kölə kimi hüquqdan məhrum olan İran kəndlisinin, dünyanın neçə ölkəsinə səpələnmiş soydaşlarının "Şərqin parlaq günəşi altında yaşayan"lardan (142, №39, 1919) olmalarını arzulayaraq yazırdı:"

"Vətənimizdə kütlələrin ən kiçik çıxışları belə böyük bir inqilabın bəşarətidir. İranın mövcud üsuli-idarəsi əsr və zəmanənin tələbinə mütabit deyildir. Qoy İranda nəşr olunan İngiltərə qəzetləri bizi paltar cırıq, ayaqyalın adlandırsınlar, onunla biz iftixar edirik. Gələcəkdə onlara paltarımızın da cırılmasına səbəb kim olduğunu məlum edərik. Əgər onlar dünyanı bürümüş inqilab işığını görməyirlərsə, görənlərdən soruşsunlar"(142, №57, 1920).

Pişəvərinin bu dövrdə qələmə aldığı yazıların bir qisminə soydaşlarının düşdüyü bəlaları təsvir etmiş, özünün mühərrirlik borcuna sadıq qalaraq xalqın hüququnu, haqqını müdafiəyə qalxmışdır. Alovlu və cəsarətli publisistin bu dövrdə müxtəlif qəzet və curnalarda çıxan məqalələrinin böyük bir qismi "O yan bu yandan" başlığı altında dərc olunmuşdur, həmin məqalələrin xarakterik cəhəti budur ki, müəllif müxtəlif səciyyəli informasiyaları eyni başlıq altında oxucusuna çatdırır. Bu məqalələrdəki informasiyaların olsa-olsa motivi müxtəlifdir, başlıca ideya isə birdir. Bu motiv adətən, iranlıların dərdləri ilə bağlanır. O yan bu yandan gələn məktubları müəllif İranın sosial-iqtisadi, ictimai bəlalarının sözlə ifadəsi kimi qruplaşdırıb təqdim edir:

Birinci məktubdan: Molla Sadıq Axund övrət məsələsinin üstündə bizi kafər adlandırıb müridlərinə döydürdü, konsulxanaya şikayətə getdik, nöqərlər içəri buraxmadılar; İkinci məktubdan: "Azərbaycan" ruznaməsi iki-üç həftə əvvəl yazmışdı ki, İran qəzetlərinin hamısı İngiltərə hesabına nəşr olunur, burcua tərəfdarlarıdır, indisə "Rəd" qəzetinin islam tərəfdarı kimi göstərir. Üçüncü məktub isə müəllifin "Sərkərdan" imzalı "Kəndli" rədifli satirik

şeridir(19, 2c, s.467-468). Bu forma yazının oricinallığını, həm də fikrin yığcam deyimini təmin etmişdir.

"Hürriyyət" qəzeti və "Məşəl" curnalı səhifələrində dərc olunmuş "O yan bu yandan" başlıqlı yazılar (19, 2c, s.467-468, 469-471, 465-468, 468-469) məhz bu baxımdan gənc curnalistin uğurları idi.

M.C.Pişəvərinin bu dövrdə yazıb çap etdirdiyi "Son moda", "Ayılıbdır", "Nə deyirsən, de", "Əlfazi-biməna" (eyni adda iki məqalədir), "O yandan bu yandan" (bu ad altında dərc olunmuş bir neçə qələm məhsulu var) və s. məqalələri (19, 2c, s.460-471) həm mövzu seçimi, həm məsələyə müəllif münasibətinin prinsiplial qoyuluşu, həm də forma oricinallığı ilə seçilir. "Son moda" məqaləsində müəllif yazır ki, yoldaş, mən fəhləyəm, zəhmətkeşəm, çox işləyib az yeyirəm, yəni iranlıyam. Hər bir gəncin son modaya həvəs etməsi təbii olduğundan mən də zəmanəmizin son modasına tabe olub, sənə yoldaş xitab etdim (19, 2c, s.460).

Cavadzadə daha sonra manqurtlar nəslinin nümayəndələrini atəş hədəfi seçərək özünün tənqid obyektlərindən birini vurur: sizin müsaidənizlə bir neçə kəlmə yazmaq istərdim, amma yazıma irad etməyin, çünki modaya həvəs edənlərdənəm. "Bilirsən ki, indi natiqlik, məqalə yazmaq, söz söyləyəndə dili əymək, on-on beş dəqiqə güclənib bir ərəbi, özü də qələt söz tapıb demək böyük moddadır..."(19, 2c, s.460).

Sonrakı abzasda fikri ustalıqla əlaqələndirib ticarət burcuaziyasının psixologiyasını açan publisist, dükanlarında parça tayları, xalça qalanmış, qarşısında haqq-hesab dəftəri duran qırmızı saqqal hacılara gülür, onların iç üzünü açır. Bu qırmızı saqqal deyir: "Dəh bəmən çe insan əst. Xuda ura an tövr kərdə əst. Mən zamin nistəm ki, mən zəhmət kəşidə dövlət qazanmış, onu da versin o yesin, özü bəs nə yesin?"(19, 2c, s. 460).

"Ayılıbdı" məqaləsində isə müəllif kiçik bir mətndə bir tərəfdən Astara gömrükçülərinin vətənpərəstliklərinə gülür, «Rəd» qəzetinin azadiyyat uğrunda yürütdüyü fikri ələ salır, bəzi firqəbazların şəxsi qərəzkarlığını ifşa edib, orada öz prinsiplial mövqeyini də açıqlayır ki, hər kəs ki, insaniyyətə

müzürr əməliyyata bulundu, düşmən hesab edirəm". Daha sonra isə İranın ayılmasını onun pul dəllallarının "ayılması" ilə ölçür ki, onlar vinodan tutmuş konyaka qədər sənin üçün sayacaqlar (19, 2c, s.461).

Başqa bir məqaləsində Cavadzadə qeyd edir ki, qəzetə məqalə yazmağı tələb edirlər. Nə yazım? O, Mirzə Cəlil üslubundan istifadə edərək oxucusu ilə üzbəüz qalır: İran şahlarının Avropaya səfərlərinin ölkəyə böyük mənfəət gətirmələrindən yazım. Məsələn, o mənafedən bir zorbası, tumanların gödəlməsidir. Onun bərəkətindən İran xalqı Paris xalqından ziyadə tərəqqi etmişlər.

Və elə buradaca müəllif "Rəd" qəzetinin şəhpərəst mövqeyini pisləyir və oxucusunu xəbərdar edir ki, Qacar nəslinin təbii xassələrini unutmayaq. Onlar adi insanlara bənzəməzlər. Tarixi, ədəbi, siyasi söhbətlərdən həzz almayıblar, şərab, qumar kimi işlərdən ləzzət alırlar. Ən çox xoşladıqları arvadlar ilə müsahib olmaqdır. Yüz nəfər qadına sahib olduqları halda rəiyyətin bir nəfər əyalına təmən edirlər. Bu xassəyə ən artıq malik olanı Məhəmmədəli idi ki, aşura günü gündüz baş yarıb gecələr şərab... işlərə mübaşir olurdu"(19, 2c, s.462).

Bu baxımdan yanaşılında "Əlfazi-biməna" adlı məqalələrdə toxunulan məsələlər dərinliyi ilə üzə çıxır: iranlıların başlarına vurub sarsaq olduqları, yoxsa bakılıların qardaşlarını öldürüb balalarını sərkərdan qoymaları; candarm və qaradovoyların İran fəhlələrini öldürüb rəşadətlik, xərclik almaları, ingilis, fransızların Hindistan və Almaniyadakı müstəmləkəçilik və fatehlik əməlləri yığcam bir şəkildə ifadə olunub (19, 2c, s.463-465).

Akademik M.İbrahimov qeyd edirdi ki, "publisistika bədii ədəbiyyatın çox fəal və canlı canrıdır. O, daim axan, hərəkətdə olan həyatın... vəziyyətini əks etməli və irəli sürdüyü vacib suallara cavab verməlidir. Həm də o cür publisist əsərlər əhəmiyyətli və qiymətli sayılır ki, onlar gündəlik mübarizələrin içində, həyatın canlı axınında, insan ehtiraslarının coşduğu qaynaqlarda doğur, ən vacib məsələləri əks edir, yetişmiş suallara cavab verir, zamanın dolaşığı ziddiyyətləri içərisində itib yalana qatılmır, tərəqqi və inkişafa kömək edən

həqiqətləri görür və müdafiə edir, həris duyğulara, mürtəcə fikirlərə, alçaq və yalançı hisslərə əsir olmur"(55, s.102-103).

"Hürriyyət" nəşr olunduğu gündən mühərrir Pişəvəri yuxarıdakı tələblərə əməl etmiş, zəhmətkeşlərin hüququnu ardıcıl müdafiə etmiş, irtica və əksinqilabi qüvvələrə qarşı durmadan mübarizə aparmışdır. Qəzetdə dərc edilmiş bir-iki təsadüfi məqaləni istisna etmək şərtilə demək lazımdır ki, "Hürriyyət" öz ideya sağlamlığı və mübariz ruhilə Azərbaycan demokratik mətbuatı tarixində xüsusi bir mövqə tutur.

"Hürriyyət" qəzeti, «Ədalət» Partiyasının bundan əvvəlki orqanı olan "Beyrəqi-ədalət" curnalına nisbətən, öz ideya səviyyəsi etibarilə çox yüksəkdə dururdu. İlk nömrənin "Hürriyyət" in məsləki" adlı baş məqaləsində qəzet məqsədini belə ifadə edirdi:» İran «Ədalət» firqəsinin bu nəşri fığərə rəhnümalığı vəzifəsini öhdəsinə alıb, inləyən bir yığın zindei-biruhun dərdlərinin tərcümanı olacaqdır (142, 31, 1919).

1918-1920-ci illərdə Pişəvəri publisistikasında Sovet Rusiyası əleyhinə Antanta yürüşlərini təşkil edən imperialistlərə və onların yardımını ilə köhnə üsulu bərpa etməyə cəhd edən daxili əks-inqilaba qarşı mübarizə də xüsusi yer tuturdu. İnkilabçı mühərrir bu dövr yaradıcılığında daşnaqları, ağıqvardiyaçıları və Amerika-İngiltərə müdaxiləçilərini əsas atəş hədəfinə çevirmişdi.

Pişəvəri "Bir nəfər fəhlə", "İranlı" imzalarilə yazdığı məqalələrində Bakı mədənlərində işləyən Cənubi Azərbaycan fəhlələrini müdaxiləçilərə qarşı mübarizədən kənar qalmamağa və zəhmətkeşlərin qəddar düşməni olan Denikin əleyhinə silahlı vuruşa çağırırdı:

"İranlı yoldaşlar bilməlidirlər ki, Denikin yalnız Qafqaz deyil, İranın da düşmənidir. Ona görə, fəhlə yoldaşlar, heç bir müavinətdən çəkinməməli, hətta, yeri gəldikdə, silaha da sarılmalıyıq"(142, №11, 1919).

Pişəvəri bu dövrdə yazdığı məqalələrində Rusiyada Sovet Hakimiyyətinin bərqərar olub möhkəmlənəcəyini böyük ruh yüksəkliyi ilə "Rusiyada ancaq qırmızı şuralar hökmüran olacaq, fəqət qırmızı bayraq

yüksələcəkdir" – deyə qeyd edirdi. Həmin fikir onun bu illərdəki publisist əsərlərinin bir çoxunda var.

Pişəvəri böyük humanizm və beynəlmiləçilik ruhilə yazdığı silsilə məqalələrində Azərbaycan və erməni xalqları arasında düşmənçilik salan fitnəkarları ifşa edir və öz kəskin etiraz səsini yüksəldirdi. O vaxt Azərbaycan və Ermənistanda nahaq qanların axılmasının müqəssirləri olan daşnak partiyası öz orqanlarında, habelə onların siyasətinə tabe olan burcuca ziyalıları öz liberal qəzetlərində təqsiri bir-birinin boynuna atırdılar. Lakin "Hürriyyət" qəzeti hadisəni birtərəfli götürmür, hər iki xalqın düşmənləri olan satqın təbəqələrə qarşı eyni kəskinliklə etiraz etməklə bərabər, zəhmətkeşlərə düzgün yol göstərirdi. Pişəvəri "Zəngəzur məsələsi münasibətilə" sərlövhəli məqaləsində yazırdı: "Ermənistan daşnakları böyük Ermənistan xülyası ilə erməni fəqərəyi-kəsibəsini məhv etdilər"(142, №48, 1920).

Pişəvəri yalnız hər iki xalqın hakim təbəqələrinin xəyanətini açıb göstərməklə kifayətlənmir, eyni zamanda onların cinayətlərinə son qoymaq yolunu da nişan verirdi.

"Bəs nə vasitə ilə müsəlman və erməni fəqərəyi-kəsibəsi daşnak, müsəvat və ittihadçıların alçaq rəyasətlərindən xilas olub da birləşə bilərlər? Əlbəttə, daşnak və müsəvatı dağıtmaqla, ... çünki bunların vücudilə ermənilər və müsəlmanlar da rahatcasına yaşayacaqlardır"(142, №48, 1920).

Əlbəttə, bu fikri qənaət Pişəvərinin dünyagörüşündən irəli gəlmirdi. Bu tarixi dövrün vüsət və səciyyəindən doğan bir səhv sayıla bilər. Belə ki, Xalxali erməni millətpərəstliyinin əsl mahiyyətini bilmədiyi üçün belə qənaətə gəlmişdi. İkinci bir cəhətdən o, Müsəvat partiyasının proqram və Nizamnaməsinə müxalif olmuş, dövrün siyasi mənzərəsini tam dərk edə bilməmişdi.

"Hürriyyət" qəzetində Pişəvəri öz obrazlı dili və kəskin qələmi ilə o vaxt Azərbaycanda hökm sürməkdə olan terror üsulunu cəsarətlə ifşa edir və ona qarşı dərin nifrətini bildirirdi. "Nahaq qanlar" adlı məqaləsində yazırdı:

"Bakıda və ətrafında nahaq qanlar tökülməyə başlamışdır.

Yenə qoçuluq, dəstəbazlıq əski halına qayıtmışdır.

Yenə analar oğulsuz, bacılar qardaşsız, uşaqlar atasız qalmaqdadır.

Yenə kəndlilərin, zavallı və məzlumların göz yaşları məhkəmələr qapısında tökülməkdədir... Yenə haqq nahəqqə mübəddəl olmuşdur.

Yenə nur parə, gündüz gecəyə dönmüşdür. Əlqərəz, yenə zillət, yenə zülm, yenə qətl, yenə qarət başlanmışdır(142, №24, 1919).

M.C.Pişəverinin bu dövr fəaliyyətində onun naşir kimi gördüyü işlər xüsusi yer tutur. Belə ki, o, dövrün bir sıra demokrat ruhlu ziyalıları ilə əlaqə saxlamış, onların məqalə və bədii yazılarına redaktoru olduğu qəzetin səhifələrində yer vermişdir.

Bundan əlavə, "Hürriyyət" mütərəqqi və inqilabçı yazıçıların publisistik və bədii əsərlərinə geniş yer ayırırdı. Məmməd Səid Ordubadinin "Zavallı Əcəmistan" şeri, Əliqulu Qəmküsarın müstəbidlərə qarşı yazdığı və o vaxt dildən-dilə gəzən "Əl aman" şeri də "Hürriyyət"də dərc edilmişdir(142, №17, 1919).

Pişəveri öz publisistikasında zəhmətkeşlərin hüququnu ardıcılıqla müdafiə edirdi. Əlbəttə, bu da, hər şeydən əvvəl, onun demokratik və zəngin bir dünyagörüşünə dərinlən yiyələnməsilə izah olunmalıdır.

Pişəveri 1918-1920-ci illərdə çox gərgin, yaradıcı və məhsuldar curnalistlik fəaliyyətilə məşğul olmuşdur. O, "Hürriyyət"də məsul redaktor olmaqla bərabər, bir çox fəhlə qəzetlərində və o cümlədən "Azərbaycan fəqərəsi", "Bakı fəhlə konfransının əxbarı", "Zəhmət sədasi", "Füqərə sədasi" qəzetlərində yaxından iştirak etmişdir. Həmin qəzetlərdə Pişəverinin çap etdirdiyi məqalələri, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, xarici müdaxiləçilərin ifşasına, xalqlar dostluğu və qardaşlığına mane olan qüvvələrin əsl simasını açıb göstərməyə həsr edilmişdir. Xalqların hər cür əsarətdən azad edilməsi üçün bir bayraq altında birləşmək ideyası bu məqalələrin çoxunda qabarıq şəkildə verilmişdir.

Həmin illərdə Pişəveri Bakıda gənc işçilər ittifaqı tərəfindən həftədə bir dəfə nəşr olunan "Yoldaş" curnalının da məsul redaktoru vəzifəsində çalışırdı.

Curnal on altı səhifə çıxırdı. Zəhmətkeş gəncləri istismardan azad olmağa, Sovet Hakimiyyəti uğrunda mütəşəkkil mübarizəyə çağıran bu curnalda ədəbi, siyasi və ictimai məsələlər daha aydın dil və səlis üslubla işıqlandırılırdı.

Pişəverinin bu curnalda çap olunmuş məqalələri əsasən gənclərin inqilabi ruhda tərbiyə edilməsi məqsədinə yönəldilirdi. "Yoldaş" curnalının üçüncü nömrəsində Pişəverinin "Fəhlə qəzetlərinin qapanması münasibətilə" məqaləsində göstərilir ki, təkəcə Azərbaycanda deyil, hər yerdə burcuaziya tərəfindən işçilərin qarşısı alınır, onlara yazmaq, danışmaq imkanı verilmir. Bu, (146, №3, 1920) zəhmətkeşlərin şüurlanmasına mane olmaq və onları istismar zəncirinin əsarətində saxlamaq üçündür.

Pişəverinin Azərbaycanda Sovet Hakimiyyətinin qurulmasına qədərki publisistik fəaliyyətini belə səciyyələndirmək olar: ilk addımlarından başlayaraq o, öz mövqeyini və cəbhəsini düzgün təyin etmiş, xalqımızın düşmənlərinə qarşı kəskin qələmlə mübarizə aparmışdır.

Azərbaycanda Sovet Hakimiyyəti qurulduqdan sonra Pişəveri "Kommunist" qəzetində redaksiya heyətinin üzvü və baş mühərrir vəzifəsində çalışır, sonralar "Kəndli" qəzetinin redaktoru olur. Onun bu iki qəzətdə günün ictimai-siyasi məsələlərinin təhlilinə həsr edilmiş bir sıra məqalələri dərc edilmişdir(147, 149).

Azərbaycanda Sovet Hakimiyyətinin qurulması təsiri altında İranda milli azadlıq hərəkatı daha da gücləndi. Pişəveri bu hərəkatda yaxından iştirak etmək üçün İrana qayıtdı.

x

x

x

Azərbaycan, Gilan və Xorasan əyalətlərində genişlənən demokratik hərəkatda iştirak edən M.C.Cavadzadə bu dövrdə artıq bir dövlət xadimi kimi, bir diplomat kimi çalışır: Gilan Respublikasının xarici işlər naziri olur, diplomatik nümayəndə heyətinə başçılıq edir.

İranda mübariz qüvvələrin vahid mərkəzini yaratmaq niyyətilə Kommunist Partiyası yaradılması zərurətini dərk edən İran "Ədalət" Partiyası geniş hazırlığa başlayır.

1920-ci il iyun ayının 22-də İran Kommunist Partiyasının I qurultayı Ənzəlidə işə başlayır. 6 gün davam edən bu qurultay "Ədalət» Partiyasını İran Kommunist Partiyası adlandırır və onun Mərkəzi Komitəsini seçir. Qurultay öz proqramını hazırlayır. Orada imperializm, şah və İran feodalları əleyhinə mübarizəni özünün əsas şüarları kimi qəbul edir.

Bu vaxt Pişəvəri də milli azadlıq uğrunda mübarizə edənlərin ön sıralarında idi. O, yorulmaq bilmədən xalqın azadlığı uğrunda çalışır və bu yolda bütün bacarığını səfərbərliyə alırdı. Ədib ondan 23 il sonra bu dövrü xatırlayaraq yazacaq:

«Cəngəl azadlıq hərəkatı məni də, bütün İran azadixahları kimi, özünə cəlb etdi; vaxtı itirmədən oraya getdim. O günkü dostlarımla bildiyi kimi, orada da həmişə mübarizənin birinci sırasında idim; qəzet yazırdım, nitq söyləyirdim, milli məqsədlərin irəliləməsi uğrunda ən ağır və məsuliyyətli vəzifələri öhdəmə götürürdüm. Gənc idim, iş, fəaliyyət və inam məni irəli çəkirdi, tanıtdırırdı, azadixahların yanında mənə etibar və hörmət qazandırırırdı» (160, № 91, 1944).

Qurultay həm də Pişəvərinin "Ədalət" partiyasının xarici bürosunun fəaliyyəti barədə məruzəsini dinləyir. Orada gənc demokrat - publisist İKP MK-nın təbliğat üzrə katibi seçilir. Lakin mətbuata bağlılıq onu MK-nın nəzdində təşkil edilmiş Həmkarlar ittifaqının mərkəzi orqanı olan "Həqiqət"* qəzetini nəşr etməyə aparıb çıxarır.

Faktlardan bəlli olur ki, Pişəvərinin bu dövrdə siyasi-ictimai fəaliyyəti çox geniş və qaynar olmuşdur. Belə ki, o, tək-cə fəal siyasi təşkilat yaratmaqla yanaşı, 7000-dən artıq üzvü olan Həmkarlar İttifaqının Mərkəzi Şurasının da yaranmasında iştirak etmiş, "Həqiqət" qəzetinin nəşrinə başlamışdır. O vaxt

---

* «Həqiqət» qəzeti İran Həmkarlar ittifaqının ilk orqanı olmuş, 1922-ci ildən Tehranda fars dilində nəşr edilmişdir. Pişəvəri bu qəzətdə «Əhməd Pərviz» və «Əcub» imzaları ilə çıxış etmişdir – V.Ə.

HİMŞ-in sıralarında elmlər doktoru, ali təhsillilər, diplom sahibləri az imiş. Odur ki, bir neçə yazı istisna olmaqla qəzetin bütün baş məqalələri Pişəvəri tərəfindən yazılmışdır(160, №91, 1943).

"Həqiqət" qəzeti səhifələrində Pişəvəri İran irticasını və onun xarici havadarlarını ifşa edir, aristokrat təbəqənin satqınlığını açıb göstərir, xalqın və vətənin qayğısına yalnız zəhmətkeşlərin özləri qala bilər və qalmalıdırlar – ideyasını ardıcıl təbliğ edirdi. Onun publisistikasının xəlqiliyi buradan irəli gəlirdi. Pişəvəri xalqın qüdrətinə dərin inam bəsləyir və bilirdi ki, ölkənin müqəddaratı yalnız xalqın iradəsilə həll olunduqda, ictimai haqsızlıqlara son qoyulacaqdır. Ona görə də o, dərin qəzəb hissilə cavabı hər bir kəsə məlum olan bu sualları verirdi: "Məgər mülkü olmayan şəxslər vəzir ola bilməzlər? Yaxud müftəxor olmayan adamlar hökumət başında dura bilməzlərmi? Savad, ağıl, təcrübə və xalqın qayğısına qalmaq bu vəzirlər üçün böyük eyib hesab olunur. Bizdən soruşan yoxdur ki, ey ağılsız millət, bir baş vəziri, pis adam olduğuna görə, iş başından götürmək üçün bu qədər əziyyət və zəhmət çəkirsən. Bəs sonra nə üçün yenə də həmin adamı hökumət başına gətirirsən? Məgər bu çürümüş kəllələri birinci dəfədir ki, sınayırsan?!"(156, №76, 1922)

Burada Qəvvamüs-Səltənənin 1922-ci ildə ikinci dəfə hökumət başına gətirilməsinə işarə olunur və göstərilir ki, bir satqın aristokratın yerini başqa bir satqın aristokratla dəyişməklə işlər düzəlməz, göz qabağında olan bu ictimai quruluş kökündən, dibindən dəyişməlidir.

"Həqiqət" qəzeti nəşr olunmağa başlayan vaxt Ş.M.Xiyabaninin qətlindən iki il və "Cəngəl" hərəkatının yatırılmasından bir neçə ay keçirdi. Pişəvəri, öz məqalələrində bəzən aydın, bəzən də bir qədər örtülü şəkildə, Xiyabaninin qatillərini xalqa tanıtdırır və azadlıq düşmənlərinin Təbrizdə törətdikləri cinayətləri və talanları açıb göstərirdi. "Cəngəl" hərəkatına qarşı münasibətinə gəldikdə, Pişəvəri Mirzə Kiçik xanın inqilaba etdiyi xəyanəti hamıdan qabaq açıb göstərmişdir. "Gilan" adlı oçerkində Mirzə Kiçik xanın karyerizmdən doğan diktatorluğunu, eqoizm və zərərli hərəkatları üzündən

azadixahların inqilabi hərəkatdan kənara çəkilməsini və bütün bunların nəticəsində inqilabi qüvvələrə böyük sədəmələr dəydiyini inkaredilməz dəlillərlə açıb göstərmişdir.

Güney Azərbaycanı və İran əhalisinin əsasını təşkil edən kəndlilər idi. Pişəvəri publisistikasında bu məsələyə artıq diqqət verir, torpaqların kəndlilər arasında bölüşdürülməsi tələbini irəli sürərək qeyd edirdi ki, bu məsələ həll olunmayana qədər kəndlilərin ağır vəziyyəti davam edəcək və onların üsyanı tez-tez baş verəcəkdir. M.C.Pişəvəri bu fikir və ideyası ilə böyük sələfi-müasiri Ü.Hacıbəyovun mövqeyi ilə səsleşən bir məqam tuturdu. Belə ki, Ü.Hacıbəyov hələ 1906-cı ildə "İrşad" qəzetində dərc olunmuş məqaləsində yazırdı, "... Şərqi ölkələrində böyük siyasi-ictimai problem olan torpaq məsələsi, yəni zəhmətkeş kəndlilərin torpaqdan məhrum olması səfalət və yoxsulluq törədən səbəblərdəndir"(49, №113, 1906).

"Həqiqət" qəzetində inqilabi şer və ədəbi parçalarda milli-azadlıq hərəkatının təsiri altında yeni, inqilabi ideyalar tərənnüm edilirdi. Fars demokratik ədəbiyyatının ilk nümunələri olan bu şerlərdə hakim siniflərə, xarici imperialistlərə qarşı xalq kütlələrinin dərin nifrəti və qəzəbi öz inikasını tapır. Qəzetdə dərc olunmuş "Qiyamət mücdəsi" adlı hekayə bu baxımdan çox maraqlıdır. Əsərdə naməlum bir şəxs kəndlilərə və yoxsullara səadətli günlərin tezliklə gəlib çatacağı mücdəsini verir. Göstərir ki, yaxın gələcəkdə bütün torpaqlar və sular sizin özünüzdün olacaq, başınızın üstündə mülkədar olmayacaq, həyat şən və səadətli keçəcək, heç kəsin hüququna təcavüz olunmayacaq, hər birinizə bacardığınız iş veriləcək və işinizə görə pay alacaqsınız...

Qəzetdə dərc olunan bu qəbildən olan bədii və publisistik fəaliyyətinin birinci mərhələsi çox coşqun, gərgin və səmərəli keçmişdir. Pişəvərinin yaxından iştirakı və redaktorluğu ilə nəşr olunmuş "Həqiqət" qəzeti İran mühitində öz dövrünün ən qabaqcıl və mübariz qəzeti olmuş, İran zəhmətkeşlərinin mənafeyi uğrunda söz vasitəsilə mübarizə etmiş, İran

xalqları ilə dünya xalqları arasında dostluq, mədəni, ictimai əlaqələrin möhkəmlənməsi yolunda səy göstərmişdir.

M.C.Pişəvəri publisistik və ədəbi-bədii yaradıcılığı fəaliyyəti ilə sıx bağlı olan bir şəxsiyyət olmuşdur. Müasirlərinin də təsdiq etdiyi kimi, o, inqilabi fəaliyyətə əsasən curnalistiklik ilə başlamış və bu işi ömrünün axırına qədər davam etdirmişdir. «...Onun əsərləri içərisində ilk qələm təcrübəsi hesab edilən sadə məqalələrdən tutmuş yüksək səviyyəli fəlsəfi-ictimai-iqtisadi, ədəbi, tənqidi yazılara, xatirə, hekayə və hətta şer və felyetonlara rast gəlmək olur»(99, s.20).

Tədqiqat göstərir ki, Pişəvəri irsinin böyük bir hissəsini publisistik əsərlər təşkil edir. «Ədalət» Partiyasının tarixindən" adlı ciddi tarixi-ictimai-fəlsəfi məzmununda əsərdən başlamış müxtəlif tarixi, ədəbi hadisə və tədbirlərlə bağlı məqalələri onun obrazlı tənqidi sahibi olmasından xəbər verir.

Pişəvəri publisistikanın felyeton, oçerk, məqalə, resenziya kimi cənrlərindən istifadə etmişdir. Bu qələm məhsullarının başlıca məziyyətləri sırasında onun sələflərinin tarixi təcrübəsinə söykənməsi, onlardan bəhrələnməsi, fikrini yığcam, kəsərli, obrazlı - fəlsəfi ifadə etmək niyyətilə tənqidi sahiblərinin hikmətli kəlamlarından, folklor materialları və klassik ədəbiyyatın aforistik fondundan istifadə etməsini göstərmək olar.

Böyük ictimai xadim və qüdrətli publisistin yaradıcılığında başlıca nüsxə və qaynaqlardan biri Cəlil Məmmədquluzadənin publisistikası olmuşdur. Cəlil Məmmədquluzadə öz mühərrirlik fəaliyyəti ilə Azərbaycan publisistikasına bir çox yeniliklər gətirmiş, yumor və satira üsulunu mühərrirlik sənətində bir məktəb halına salmışdır. Böyük ədibin əsas məqsədi öz xalqını ayıltmaq və onu tərəqqi yollarında irəliləməyə sövq etmək idi. Bunun üçün o, xan və bəylərin yumruq və dəyəneyi altında əzilmiş, xarici imperiaüstlərin zəncirilə əl-qolu bağlanmış, mollaların və müctəhidlərin laylasilə əsrlərdən bəri yatmış müsəlman qardaşların yuxusunu yumor şapalağı, satira qamçısı və qəh-qəhə səslərilə qaçıрмаq istəmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadənin zəngin mühərrirlik təcrübəsindən öyrənən Pişəvəri öz publisistika fəaliyyətində bu yolla getmiş, satiranın kəskin silahından müvəffəqiyyətlə istifadə etmişdir. "Hürriyyət" qəzetinin səhifələrində "Əcul" imzasilə yazdığı felyetonlarda o, dövrün ən kəskin ictimai-siyasi məsələlərinə toxunmuşdur. Cəlil Məmmədquluzadə kimi, Pişəvəri də öz felyetonlarında gülüşün kinayə, eyham, işarə, müqayisə və üçüncü şəxsin dilindən danışmaq üsulundan müvəffəqiyyətlə istifadə edir və beləliklə, cəmiyyətdə hökm sürən yaramazlıqları açıb göstərir, onların aradan qaldırılması yolunda çalışırdı.

M.C.Pişəvəri mənalı gülüş doğuran kinayələrdən tez-tez istifadə edirdi. Məsələn, hələ yaradıcılığının ilk dövrlərində qələmə aldığı bir felyetonda o yazırdı: "O yan bu yandan verilən xəbərlərə görə İran əssəltənə və əddövlələrin iqdamatı sayəsində behiştə təbdil olmuşdur, belə ki, Ərdəbildə şahsevənlər, Qaradağda köçərilər, Gilanda cəngəlilər heç bir narazılıq etmirlər, əgər balaca çarpışma-zad olursa, o da zarafatnan təvlid etmiş şeylərdir"(142, №35, 1919).

Əssəltənə və əddövlələrin iqdamatının mahiyyəti, əlbəttə, hamıya məlum idi. Onların işi zəhmətkeş camaatı talamaq, soymaq və öz qeyri-insani meyillərini təmin etmək üçün hər bir cinayətə əl atmaqdan ibarət idi. Bu işlərin sayəsində, ölkənin nə kimi "behiştə" təbdil ola biləcəyi bəlli idi və Pişəvəri kinayəsi bu mənzərəni açıqlayırdı.

Burada kinayənin təsirini artırmaq və əks mənada işlədilmiş "behişt" sözünün mənasını açmaq üçün publisist tərəfindən Ərdəbildə, Qaradağda və Gilandakı hadisələrə işarə olunmuşdur. Ölkənin behiştə təbdil olunması həmin yerlərdə olan "sakitlikdə" izah olunurdu. Əslində o vaxt İranın şimal əyalətlərində narazılıq son həddə çatmışdı və heç bir sakitlikdən söhbət gedə bilməzi. Oradakı çarpışmaları "zarafatdan təvlid etmiş şeylər" adlandırmaqla Pişəvəri kinayə ilə ölkənin böyük bir hissəsini bürümüş inqilabi çıxışlara işarə edirdi. Bunlar heç də "zarafat" deyildi, xan və bəylərin hökmranlığını kökündən titrədən çox ciddi hadisələr idi.

"Gəldi çörək məsələsinə, əlhəmdüillillah İranda elə bolluqdur ki, ingilislər qatırlarına belə arpa əvəzinə çörək yedirirlər, acından ölən İran əkinçilərini göstərib mənə irad edə bilməzsiz, onlar bu il deyil, çox zamandan bəri belədirlər, gərək belə də olsunlar, çünki Allah Həzrətləri mömini zəlil, kafiri əziz yaratmış. Deyirlər möminlik ilə izzət bir yerə cəm olmaz"(142, №21, 1919).

Felyetonun yazıldığı vaxt İranda dəhşətli aclıq var idi. Həmin mövqedə İngiltərə imperialistləri buğdanı İrandan yığıb aparır və xalqın antiimperialist hərəkatını zəiflətmək, xüsusilə 1919-cu ildə Vüsüqüddövlənin əlilə məğlub etmək istədikləri müqavimətə qarşı olan etirazı yatırmaq üçün xalqın başını çörəklə, aclıqla qatmaq istəyirdilər. Onlar qıtlığı daha da şiddətləndirir və İran əkinçiləri acından qırıldıqları halda öz qatırlarına buğda yedirirdilər. Burada "bolluq" yenə də öz həqiqi mənasında deyil, kinayə ilə işlənilmişdir. Sonra – İran əkinçilərinin uzun illərdən bəri ac qalmasına və Allahın mömin bəndələri olduqları üçün zəlil olmalarına işarə edildikdə, köhnəpərəstlərin hər bir şey əvvəldən belə yaranmış, hər kəsin müqəddaratı onun alınına yazılmışdır – kimi mürtəcə fikirləri məsxərəyə qoyulurdu. Burada üçüncü şəxsin dililə danışılır, onu öz sözlərilə ifşa etmək vasitəsindən istifadə olunur. Həmin ifşa vasitəsi və satira tərzinə Pişəvərinin felyetonlarında tez-tez rast gəlirik. Məsələn, özlərini "millətçi" adlandıran burcuaziyanın dilindən yazır:

"Bu gün hər kəs çalışır öz ayrınanı şirin göstərsin, bizə nə olub ki, eyiblərimizi açıb tökək ortalığa, qoy biz də basaq, kəsək, vuraq, yıxaq, dağıdaq. Şərəfət, tarix, ədəbiyyat bizdə, hər millət bizim yerimizə olsaydı indi dünyanı əhatə etmişdi. Bu nə işdir, qələmi əlinə alan kimi, başlayırsan ac belə gəldi, burcuy elə getdi. Sənin yazdığında millətə mənfəət verəcək, onu ruhlandıracaq heç bir şey yoxdur, get işinin dalınca, bizə kasıb sözü lazım deyildir, biz millət istəyirik. Başqa bir şey bilməyimiz, əkinçi, məkinçi-zad bizim qulağımıza girməz, millət... millət... yaza bilirsən millətə racə yaz, yaza bilməyirsən çəkil kənara, daha bizi əcnəbilər arasında biabru etmə..."(142, №35, 1919).

Burcu millətçilərinin "Şərəfəti-milliyə", Heysiyyəti-milliyə" kimi gurultulu sözlərin pərdəsi altında gizlətdikləri çirkin sifətləri bu sətirlərdə çox gözəl bir tərzdə açılib göstərilmişdir. Burcu millətinin bir-birinə zidd siniflərdən təşkil olunmasını inkar edən, bu siniflər arasındakı mənafə əksliyini və barışmaz mübarizəni ört-basdır etməyə çalışan hakim təbəqə, fəhlə və əkinçinin ağır vəziyyətindən yazan şair və yazıçıların üzərinə "millətimizin abırını aparır, bizi başqa millətlərin yanında alçaldır", - deməklə hücum keçirdilər. Bunlar guya "Milli heysiyyəti qorumaq naminə", həqiqətdə isə özlərinin ifşa olunmaması və öz ağalılıqlarını əldən verməmələri naminə həyat həqiqətini, əsl vəziyyəti düzgün əks etdirən və təhlil edən yazıçıları vicdansızcasına töhmətləndirirdilər.

"Millətpərəstlik" pərdəsi altında özlərinin hər cür cinayət və üfunətini gizlətməyə səy edən bu kimi demaqoqları öz dililə ifşa etmək məqsədə daha uyğun idi. Çünki burcu millətçisinin dilindən "əkinçi-məkinçi-zad bizim qulağımıza girməz, millət... millət..." dedikdə, onun tutduğu mövqe, "millət" sözündən necə sui istifadə etməsi aşkarlanırdı.

İranda İngiltərə imperialistlərinin işğalçılıq siyasətinin ifşası Pişəvərinin siyasi məqalələrinin başlıca mövzularından olmuşdur. Bu baxımdan "Əlfazi-biməna" adlı felyeton maraq doğurur:

"... Dünən köhnə rəfiqlərdən birilə görüşdükdə İran barəsində söhbətimiz oldu. Mən ondan sual etdim ki, siz Tehranda olduğunuz vaxt darüşşura intixabı məsələsi necə gedirdi?

Rəfiq bir qədər fikir etdikdən sonra cavabında dedi: - Bilirəm nə demək istəyirsən, amma...

İşlər bu yekəbaşın əlində olduqca, bu karvan qiyamətə qədər axsayacaqdır".

Müəllif ondan xahiş edir ki, "Ədəbliliyini" bir kənara qoyub sözü lap açıqcasına buyursun.

Qoca rəfiq, bu tərəf o tərəfə diqqətlə baxdıqdan sonra yavaşca:

- «İngiltərə, lirə, qanuni-əsasi, çürük, yaramaz», - deyib xudahafiz edərək getdi(142, №35, 1919).

İngiltərə, lirə, qanuni-əsasi, çürük, yaramaz" sözlərini ayıra-ayıra kəlmələr şəklində verməklə o vaxt İranda hökm sürən müstəmləkəçilik siyasətini çox gözəl ifşa etmişdir. Əlbəttə, İranda İngiltərə imperializmi ağalığ etdikcə, hakim təbəqə onun lirəsinə satılıb qanuni-əsasi pərdəsi altında hər cür xəyanətlərə əl atdıqca, bütün işlərdə çürüklük və yaramazlıq hökm sürməli idi.

Qərbi Avropa və Amerika imperialistlərinin Şərq ölkələrində, o cümlədən İranda yürütdükləri müstəmləkəçilik siyasətinə, Şərqə guya "kömək etmək" adı verilməsinə Pişəvəri acı-acı gülürdü:

"Hətta Vilson səhiddir, Lloyd Corc özü zəif millətlər nümayəndələrini pişvaz edib gözlərindən öpmüş və demiş ki, vallah-billah, and olsun Hindistanda yaşayan qullarımın (kül) başına ki, mən ancaq sizin bu alaca gözlərinizə aşiq idim. Əlhəmdülillah ki, onlardan da öpdüm. İndi gedib rahat olun. Daha sizə zəhmət verilməyəcəkdir. Ancaq onu da sizə deyim ki, bazarlarınızın ticarəti ingilislərə lazımdır, çünki sizin kimi mehriban əşxas ilə ticarət etmək qənimətdir"(142, №26. 1919).

Müəllif Lloyd Corcun zəif millət nümayəndələrinin yalnız ala gözlərinə aşiq olması və öz eşqindəki sədaqəti Hindistandakı qullarının başına and içməklə göstərməsi çox mənalı gülüş doğurur.

Felyetonlarında Pişəvəri dini xurafata qarşı da kəskin mübarizə aparırdı. Yeri gəldikcə mənalı işarələr və kinayələrlə dini xurafatın zəhmətkeşləri istismar boyunduruğu altında saxlamaq üçün hakim təbəqə əlində alət olduğunu açıb göstərirdi. İngiltərə imperializmi öz nüfuzunu İranda daha dərinləşdirmək və əsarət zəncirlərini daha artıq möhkəmləndirmək üçün muzdur hakim təbəqənin və habelə satqın ruhanilərdən istifadə edirdi. Pişəvəri xarici imperializmin mənafeyinə xidmət edən ruhanilərin istixarəsinə işarə edərək yazırdı:

"... Siz elə bilirsiniz ki, ingilislərin İranda yürütdükləri siyasət iranlılara təsir etməyir? Xeyir, çox bərk təsir edir, altı min illik bir məmləkətin inqirazı çox da asan işlərdən deyildir, ancaq iş istixarəyə bağlıdır, iranlılara yəqinən istixarə yol verməyir"(142, №21, 1919).

İstixarə dini ehkamdən öz cibinin xeyri üçün istifadə edən ruhanilərin əlində hər cür gəlir mənbəyi idi. Onlar bəzən Qurana, bəzən də təsbehə müraciət edib bir iş görmək və ya görməmək haqqında məsləhət verirdilər. İstixarəyə dolaşmaq olmazdı, oruc-namazdan başı ayılmış mömin bəndə, bir iş görmək istəsə idi, gərək mollaın yanına gedib istixarə etdirə, xoş gün və mübarək saat seçə idi.

Pişəvəri felyetonun sonunda "nə üçün də gərək istixarə yol versin, bu məsələdə bilirsən nə qədər əlaqədar adam var?" yazmaqla öz fikrini daha aydın ifadə edir və beləliklə, hakim təbəqənin satqınlığını və dini fanatizmin puçluğunu ifşa edirdi. Burada zəhmətkeş kütlələrin hər zülmün və təcavüzün müqabilində oturub baxması və əcnəbilərin əlində alət olmuş molla, müctəhid, xan və bəylərin istixarəsinə qulaq asması kimi passivlik tənqid olunurdu.

Hər cür cinayət və zülmkarlığın başında duran şah və şahlıq üsul-idarəsinin ifşası Pişəvərinin publisistikasında əsas yerlərdən birini tuturdu.

İran zəhmətkeşləri kütləvi surətdə acıdan qırıldığı halda, şah əylənmək və gəzmək üçün Avropa ölkələrinə səfər edirdi. O, dövlət xəzinəsini boşaltdığına görə səfər xərcini də xarici imperialistlərdən borc alırdı. Bu borc ağır faizlə verilir və onun müqabilində bir sıra imtiyazlar da alınır. Hər il tac qoyma günü milyonlar xərclənirdi. Halbuki ölkənin hər yerində yüzlərlə qadın və kişi acıdan ölürdü. "Yomotacgüzar" adlı felyetonunda bu münasibətlə keçirilən dəbdəbəni dərin istehza ilə qeyd edir və bunun müqabilində xalqın acınacaqlı vəziyyətini göstərməklə kəskin bir kontrast yaradırdı:

"Biliniz, agah olub xəbərdar olunuz ki, bu padşahi-müəzzəm şahənşahi-əkber xətikəyanə culus etdikdən sonra bir dənə də olsun iranlı acıdan ölməmişdir"(142, №37, 1919).

Göründüyü kimi, fakt müstəqim surətdə deyil, çevrilmiş formada, bilə-bilə tərsinə deyilmişdir. Bu da felyeton üslubuna tamamilə uyğun olaraq, acı gülüş vasitəsilə sözün təsir qüvvəsini daha da artırmaq məqsədini güdmüşdür.

Pişəverinin felyetonları öz siyasi dolğunluğu, aktuallığı ilə fərqlənməkdən əlavə, mövzu cəhətdən də məhdud deyildir. Gürcüstanda və Ermənistanda menşeviklər və daşnakları Pişəvəri kəskin satira atəşinə tutaraq yazırdı:

"... Bu gün Tiflis elə bir azad şəhər olmuşdur ki, Vorontsov-Daşkov yuxusunda da görsə idi, bağı yarılib ölərdi. Belə ki, orada yalnız gürcü dilindən başqa bir dil qəbul edilməz. ... sosializm gərək elə olsun ki, Nikolay özü də həsəd aparsın. Beynəlmiləliyyət deyilən şey bundan ibarətdir. Kim deyə bilər ki, menşeviklər burcuaziyanın xeyrinə çalışırlar? Bu heç vaxt olmaz və qətiyyətlə yalandır. Menşeviklər mömün, müqəddəs, sülhcu, fəqət pambıq ilə başkəsən insanlardır"(142, №49, 1920).

x

x

x

M.C.Pişəverinin çoxsaylı publisistik əsərlərinin təhlili göstərir:

- O, yaradıcılığının hər iki dövründə curnalistikanın felyeton, məqalə, oçerk, ədəbi və publisistik qeydlər kimi canlarından istifadə etmişdir.

- Xalxali felyeton və məqalələrində dünya imperializmini, qatı millətçiliyi, faşizmi və faşizm ideyalarını, sosial-iqtisadi ədalətsizliyi, ictimai eybləri, dövlət quruluşlarındakı nöqsanları, xürafat və ictimai ətaləti ciddi tənqid etmişdir.

Xalqın azadlığı, milli istiqlaliyyət, dil, ədəbiyyat məsələlərini, əməkdaşı, naşir və mühərriri olduğu "Hürriyyət", "Azərbaycan", "Acır" qəzetlərində kəskin şəkildə qoymuş, bu işdə ümumdünya ədəbi-tarixi-fəlsəfi-siyasi dəyərlərdən ustalıqla istifadə etmişdir.

"Həqiqət" qəzetində Pişəvəri öz atəşin qələmi ilə o vaxt İranın hərbi diktatoru sayılan Rza xanı və onun əlaltılarını kəskin surətdə ifşa edirdi. Ona görə də Rza xan ilk fürsətdə mütərəqqi mətbuatı və o cümlədən "Həqiqət"

qəzetini qapatdırdı. Bu vaxtdan başlayaraq 1941-ci ilin avqust ayına qədər İranda mütərəqqi mətbuatın nəşr olunması işi olduqca çətinləşdi; inqilabi təşkilatlar öz mətbuat fəaliyyətlərini Avropaya köçürməli oldular. Lakin Rza xan İran Kommunist Partiyasının orqanları olan "Sitarei-sorx" curnalı və "Peykər" qəzetinin xaricdə nəşr olunmasının da qarşısını almağa müvəffəq oldu. Beləliklə, İranda ictimai-siyasi həyatda olduğu kimi, mətbuat və ədəbiyyat sahəsində də 20 ilə yaxın bir müddəti əhatə edən kəskin irtica dövrü başladı.

Rza xan diktaturası azadixahları şiddətlə təqib edirdi. Bütün zindanlar siyasi məhbuslarla dolu idi. Bu məhbusların böyük əksəriyyəti sorğusuz-sualsız tutulmuş və illər boyu ağır işgəncələrə məhkum edilmişdi.

Rza xan xəfiyyəsi 1930-cu ilin 29 oktyabrında Pişəvərini dostunun evinə gedərkən yolda tutub, yalnız adını soruşduqdan sonra qeyri müəyyən müddət üçün həbs edir. Zindan və işgəncə alovlu inqilabçının mətin iradəsini sarsıda bilmir. O, ən ağır və çətin imtahanlardan mətin və üzuağ çıxır. Rza xanın siyasi iradəsi Pişəvərini əqidəsindən döndərə bilmədi.

Pişəvəri 11 illik ağır işgəncələrdən, məhrumiyyət və əzablardan möhkəm çıxdı.

1941-ci il avqust ayının 25-də Sovet Ordusu İrana daxil oldu. İllərdən bəri ağır zülm və işgəncələrə məruz qalmış kütlələr ordunu öz xilaskarı kimi qarşıladılar. İran xalqlarının ictimai-siyasi həyatında yeni canlanma əmələ gəldi. Rza xan törətdiyi hədsiz-hesabsız cinayətlərin intiqamından qorxaraq İrandan qaçdı və köhnə ağalarının, ingilislərin qanadı altına sığındı.

Yaranmış vəziyyət və xalqın etirazı nəticəsində İran hökuməti illərdən bəri sorğusuz-sualsız saxladığı siyasi məhbusları azad etməyə məcbur oldu. Bir çox görkəmli siyasi xadimlər, o cümlədən Pişəvəri illər boyu qaldıqları qaranlıq və rütubətli kameralardan azad oldular. Onlar firsəti itirmədən İran Xalq Partiyasının (Hizbi-Tudeyi-İran) əsasını qoydular. O gündən başlayaraq İran xalqlarının xarici imperialistlər və daxili irticaya qarşı mübarizəsinin

təşkilatçısı və rəhbəri olan bu partiya öz tarixində bir çox şanlı səhifələr açmış və açmaqdadır.

2. "Acır" qəzetinin naşiri və mühərriri. Demokratik və azad mətbuat uğrunda. "Azərbaycan" qəzetinin yenidən təsis.

Mir Cəfər Pişəvəri Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, F.Köçərli, N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyov, Ə.Haqverdiyev, Ə.Hüseynzadə, Ə.Cəfəroğlu, Y.Vəzir, S.Hüseyn kimi şəxsiyyətlər sırasına daxildir. Onlar bir tərəfdən xalqın ədəbiyyatını, mədəniyyətini davam və inkişaf etdirib zənginləşdirmiş, digər tərəfdən həmin mədəniyyət və ədəbiyyatın keşiyində durub onu təhlil və təbliğ etmiş, üçüncü bir tərəfdən xalqın sabahı, səadəti, xoşbəxtliyi yolunda mübarizə aparmışlar. Pişəvəri bir tərəfdən Nərimanov kimi geniş ictimai-siyasi iş aparmış, müstəqil dövlət yaradıb onun baş naziri seçilmişdir. O, ədəbiyyatımızın memuar canrını özünün siyasi-ictimai motiv və məzmunu, müxtəlif çalarlı zahiri və daxili portret cizgili olan obrazları ilə zənginləşdirən xatirə-povesti, hələlik, əldə olmayan, lakin yazıldığına şəhadət verilən daha bir neçə nəsr əsərinin müəllifidir. Nəhayət, Mir Cəfər Pişəvəri siyasi-ictimai mətbuat tariximizdə prinsipial, obyektiv və qüdrətli publisist, bacarıqlı redaktor kimi layiqli yer tutur. Onun publisistik-mühərrirlik fəaliyyəti iki başlıca dövrü əhatə edir. Həmin dövrün birinci mərhələsi barədə fəslin birinci paraqrafında söhbət açılmış, bu mərhələdə yazılmış məqalələrin mövzu və ideyasından bəhs edilmişdir. Pişəvərinin publisistik fəaliyyətinin ikinci dövrü 1943-cü il mayın 23-də başlayır və 1946-cı ilə qədərki dövrü əhatə edir. Bu dövrün son bir ili daha çətin, coşqun və məhsuldar olmuşdur. Ümumiyyətlə, onun publisistik yaradıcılığı canr (satira, elmi, tarixi, fəlsəfi, siyasi və s.) zənginliyi və mövzu rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Pişəvərinin publisistikası felyeton və məqalələrin mövzularına görə aşağıdakı bölmələrdə qruplaşdırıla bilər:

1. Beynəlxalq və milli ictimai-inqilabi hərəkət, onun mahiyyəti, hərəkətverici qüvvələri, sosial-ictimai-iqtisadi vəziyyəti, demokratik hərəkata zidd olan cəbhə və qüvvələr mövzusunda satirik və publisistik yazılar.

Bu qrup felyeton və məqalələr sırasına "İngiltərə və İran", "İki rəfiqin müsahibəsi", "Başqa ad tapsaydılar yaxşı olardı", "Muxtariyyət məsələsi və əncümən əyaləti", "Firqə kongresi xalqımızın ləyaqətini isbat etdi", "Xalq öz başına çarə edir", "Hər çə piş ayəd, xoş ayəd", "Azərbaycanın sərvəti Azərbaycanda qalmalıdır", "Karlar eşitsin, korlar da görsün", "... Ya ölüm, ya azadlıq, üçüncü yol yoxdur", "Qardaş qanı tökülməsin", "Firqə oyuncaq deyildir", "Azərbaycan öz tarixi vəzifəsini unutmaz", "Azərbaycan yatmamışdır", "Daldan atılan daş topuğa dəyər" və s. qələm məhsullarını daxil etmək olar.

2. Xalqın tarixi, dili, maddi və mədəni dəyərləri haqqında məqalələr. Bu qisimdən olan yazılar müəllifin ictimai elm və mədəniyyət üzrə bilik və məlumatlarını əks etdirən yazılı sənəd kimi böyük maraq doğurur.

Pişəverinin Azərbaycan dili, onun qrammatikasının mükəmməllik və təbiiliyi, "böyük fikirləri, ali məqsədləri yazıb şərh vermək mümkünlüyü", Azərbaycan dilinin zənginləşməsində başqa dillərin rolu, Azərbaycan dilinin tarixi və s. məsələlər onun dilçilik elmi sahəsində bilik və məlumat dairəsi barədə aydın təsəvvür yaradır. Bunlar haqqında tədqiqatın III fəslində bəhs olunmuşdur. Əsas məsələ bundadır ki, Pişəveri ədəbiyyat, dil, musiqi haqqında elmi, elmi-nəzəri, elmi-publisistik fikir və düşüncələrinin böyük qismini məhz publisistik əsərlərində ifadə etmişdir. Bununla belə müəllifin bu qəbildən olan qələm məhsulları hər şeydən əvvəl publisistik üslubda məqalələr kimi dəyərləndirilir. "İran ədəbiyyatı", "Ruznaməmizin dili", Ağayi Bozorg Ələvinin iki kitabı haqqında", "Vətən dili" və s. belə yazılardandır.

3. M.C.Pişəverinin məqalələrinin bir qismi mətbuat senzurası, mətbuat orqanları, onların ideya-siyasi məramı ilə bağlıdır. Həmin qələm məhsullarında müəllif İranda nəşr olunan qəzetlərin hadisə və faktlara münasibətlərini mövzu kimi almışdır. Bu yönümdən həmin məqalələri mətbu

tənqid kimi səciyyələndirmək olar. Onların bəzində müəllif satirik curnalistikada xüsusi yer tutan karikatura rəssamlığı məsələlərini şərh edir. Belə mövzuda olan qələm məhsullarına "Mətbuatın senzurası haqqında", "Nədən yazacayıq?", "Biz nə istəyirik – millət nə istəyir?", "Təbriz səfərinin yol qeydlərindən", "Cücəni payızda sayarlar", "Buludlar çəkilir, fəzalar işıqlanır" və s. daxil olar.

Pişəverinin publisistikasını araşdırırlar üç cəhəti xüsusi qeyd edirlər: onun özünəməxsus yaradıcılıq üslubu vardır; yaradıcılığı rəngarəng, hərtərəfli və zəngindir; "Pişəvəri curnalistik fəaliyyətinə başladığı ilk günlərdən xalqın, zəhmətkeş təbəqənin mənafeyini qorumağı, azadlığı, demokratiyanı müdafiə etməyi özünə əsas hədəf"(99, s.20) seçmişdir.

Bütün həyatını və fəaliyyətini xalqın mənafeyini qorumağı, azadlığı, demokratiyanı müdafiə etməyi özünə amal və məqsəd seçən Pişəvəri 1941-ci ilin sentyabrında Kaşan zindanından buraxılır. O, Tehrana gəlir və öz məsləkdaşları, dostları ilə birlikdə İran zəhmətkeşlərinin yeni qərargahını yaratmaq uğrunda işə başlayır, böyük ictimai xadim-demokrat mübarizənin intensiv və ardıcıl, məqsədyönlü olması üçün fars dilində "Acır" adlı qəzetin nəşri üçün axtarışlar aparır. Nəhayət, 23 may 1943-cü ildə "Acır"ın ilk nömrəsi çoxmilyonlu oxuculara təqdim olunur.

Üç ilə yaxın nəşr olunan bu qəzet İranın mütərəqqi mətbuatı tarixində özünəməxsus görkəmli yer tutur. İlk aylarda qəzetin bütün işlərini Pişəvəri özü görür və ağır maddi məhrumiyyətlərə baxmayaraq, nəşrini müntəzəm surətdə davam etdirir. Bir çox azadixahlar qəzetin nəşrinin davam etməsi üçün ona maddi yardımlar etmişlər, çünki "Acır" qəzeti progressiv cəbhənin əlində mürtəcelər əleyhinə kəskin bir silah idi. Bu haqda Pişəvəri yazır:

"Hər kəs "Acır"ın bir neçə nömrəsini oxumuş olsa, bilər ki, bizim İran zəhmətkeş kütlələrinin mənafeyini müdafiə etmək, azad, müstəqil və milli demokratik İran yaratmaqdan başqa bir məqsədimiz olmamış və yoxdur... "Acır" azadlıq düşmənləri və irtica tərəfdarlarına qarşı rəhmsiz, öldürücü və amansızdır, azadixahların yanında isə əziz və mehribandır"(160, №91, 1944).

Doktor Salamulla Cavid xatirələrində yazır: "Sərmayəsi olmadığından Camal Şirinlu, Ələkbər, Kavə kimi imkanlı dostları maddi cəhətdən ona kömək etdilər. Hətta çətinlik çəkməyimə baxmayaraq mən də bir qədər kömək göstərdim. İran Demokrat Partiyasından Cövdət, Fərzad, Yegani kimi dostları da ona yardım göstərdilər. Qəzet bütünlüklə onun gücü ilə nəşrə hazırlanırdı"(25,3,4, s.10).

İyirmi illik Rza xan diktaturası dövründə İranda yalnız satqın və yaltaq mətbuat üçün inhisari meydan yaradılmışdı. Bu mətbuatın o qədər də geniş oxucu kütləsi olmasa da, hər halda iyirmi illik müddət ərzində ziyalı təbəqənin fikrini zəhərləmiş və bacardığı qədər onlarda mübarizə ruhunu öldürmüşdü. Demokratik mətbuatın qarşısı alındığına görə ölkədə hökm sürən bərbad vəziyyətin, fəlakətin əsas mənbələrini hər kəs öz bildiyi kimi təsəvvür edirdi. Ona görə də mütərəqqi mətbuatın vəzifəsi, hər şeydən əvvəl, satqın mətbuatın "qızıl əsr adlandırdığı dövrün üstündən bəzəkli pərdəni götürüb onun başdan ayağa qədər üfunət və çirkabdan ibarət olduğunu, İran tarixində ən qaranlıq dövrlərdən birini təşkil etdiyini açıb göstərməkdən ibarət idi. Bu, eyni zamanda mütərəqqi yazıçıların şərəfli vəzifəsi idi. Canlı faktlarla göstərmək lazım idi ki, ölkənin nicatı xarici imperialistlərin nökrəi olub zəhmətkeşlər üçün hakimi-mütləq kəsilən bir muzdurun əlində deyil, xalqın öz əlindədir, bütün ictimai təşkilatların və dövlət mexanizminin kökündən dəyişilməsində və xalqın nəminə olaraq, yenidən qurulmasındadır.

Pişəveri bu mühüm cəhəti çox gözəl dərk edərək "Acır"ın səhifələrində keçmiş dövrün ifşasına geniş yer vermişdir. O, keçmişdən danışarkən indini unutmur, onunla əlaqələndirirdi. Çünki keçmiş ictimai quruluş heç də dəyişilməmiş və bir para ünsürlər müvəqqəti olaraq öz qınlarına girib gizlənsələr də, onların yerində xəyanət və satqınlıqda öz sələflərindən geri qalmayan ünsürlər oturmuşdular. Onlar xalq kütlələrinin yarandığı vəziyyətdən istifadə etməsinə mane olur və keçmiş dövrü tamamilə bərpa etməyə can atırdılar.

Mütərəqqi mətbuatın qarşısında duran vəzifə xalqın gözünü açmaq, düşmənlərini və dostlarını ona tanıtdırmaq, mütəşəkkil mübarizəyə qaldırmaq və məqsədə doğru yönəltməkdən ibarət idi.

Hakimiyyətinin son illərində Hitlerin faşistlərin cəsusluğuna və zəhərli təbliğatına olduqca geniş imkanlar yaratmış Rza xanın xəyanəti nəticəsində hətta ziyalıların, məktəblilərin belə təsəvvüründə qəribə bir illüziya yaranmışdı. Satqın mətbuat mədəniyyət düşmənləri olan faşistlərin əprimiş " irq nəzəriyyəsinə" əsaslanıb dünya ağalığı xülyasına düşən qaniçənləri sadə adamlara və təcrübəsiz cavanlara tamamilə başqa donda tanıtdırmışdılar. Obrazlı şəkildə deyilsə, onlar murdar yeyən quzğunu tavus lələkləri ilə bəzəmişdilər.

Pişəvəri, hələ zindanda olduğu vaxt İran polisinin faşistləşməsinin şahidi olmuşdu. O, polis nəfərindən tutmuş hərbi nazirə qədər faşistlərin xidmətində olduğunu müşahidə etmiş, eşitmişdi. Hitlerçi təcavüzkarların axıtdıqları qanların dalğası və yandırdıqları xanimanların alovu yayılıb daha artıq sahələri tutduqca, zindanda polislərin kommunistlərə, demokratlara qarşı daha da azğınlaşdığıнын şahidi olmuşdu. Anifaşist publisist, zindandan çıxan kimi, mədəniyyət düşmənlərinə qarşı çox geniş və qızgın mübarizəyə başladı; faşizm əleyhinə təşkil olunmuş mitinqlərdə atəşin nitqlərlə çıxışlar etdi. O, faşistləşmiş polis nəfərindən İranın ən böyük qulduru olan Rza xana qədər, bəşər mədəniyyətinin və dünya zəhmətkeşlərinin ən qəddar düşməni olan faşist işğalçılarından tutmuş İranda və sair ölkələrdə gələcək təcavüzkarlıq məqsədlərinə uyğun mövqelər ələ keçirməyə cəhd edən Amerika-İngiltərə imperialistlərinə kimi bəşəriyyətə düşmən olanlara qarşı mübarizəyə başladı. Bu döyüşdə söz ən güclü silah idi.

Pişəvəri İranda faşizm təbliğatının çox geniş yayılmasını, ziyalı təbəqənin zehninin zəhərli fikirlərlə korlanmasını, hətta məktəblərdə belə müəllimlərin dərs əvəzinə uşaqlara irq "nəzəriyyəsi" danışib, düşünmədən və anlamadan hitlerçilərə müftəcə məddahlıq etmələrini təəssüf və qəzəblə qeyd edirdi. O, bu zərərli təbliğata imkan yaradan Rza xanı,

Hitlerin şəklini çap etmək və ona tərifnamələr yazmaqla pul qazanan naşirləri ictimai mühiti zəhərlədiklərinə görə təqsirləndirir və onların hamısının cinayətkar kimi məsuliyyətə cəlb olunması lüzumunu göstərirdi.

Sovet Ordusunun İrana daxil olması və müharibə cəbhələrində alman faşistlərinə ölümcül zərbələr vurulması ilə zəhərli təbliğat torları yırtılırdı. Pişəvəri "Azadlıq nəsimi və quldurluq təbliğatının boğucu tüstüsü" adlı məqaləsində yazırdı: "Zindandan çıxan kimi rast gəldiyim birinci adamla söhbət etdikdə, sümüyünün iliyinə qədər hitlerizmin quldurluq təbliğatı ilə zəhərləndiyini anladım... Rza xan dövrünün məktəb görmüş cavanları ilə əslən danışmaq olmurdu – "İldırım sürətli" müharibə fantaziyası ilə hamının başını doldurmuşdular... Zorakılıq və quldurluq təbliğatının boğucu tüstüsü ilə mühitimiz zəhərlənmişdi. Azadlıq nəsimi əsdikcə bu tüstü çəkilib gedir. Xilaskar ordu bir qədər də irəliləsə, fəzalar tamamilə açılar. Azadlıq ordusunun başqa bir zərbəsi və bir qədər də irəliləməsi ilə dünənə qədər faşizmin nəfinə uydurmalar yayan cənablar əslən Hitlerin adını belə eşitmədiklərinə and içəcəklər. Əlbəttə, "Yel ilə gələn, sel ilə gedər"(160, №44, 1943).

Şəhərlərə və kəndlərə od vurub külə döndərən, milyonlarla dinc əhalini qırğına verən, xalqları əsarət altına alan quldurlara və onların başında duran qan içən cəllada məddahlıq edən, onu həyasızcasına "bəşəriyyətin xilaskarı" adlandıran faşist nökölərinə qarşı Pişəvəri yazırdı:

"Neçə milyon almandan başqa, bütün xalqları alçaq irqdən sayıb təhqir edən bir kəs heç vaxt xilaskar ola bilməz"(160, №44, 1943).

İkinci dünya müharibəsi dövründə Pişəvəri planetin ən mütərəqqi yazıçısı və curnalistləri ilə bir cəbhədə dayanıb faşizmə və hər cür təcavüzkarlığa qarşı öz qələmilə vuruşurdu. Pişəvəri sovet xalqlarının misilsiz fədakarlıq və qəhrəmanlığı, onların birlik və tükənməz qüdrətini alqışlayırdı. Bütün ölkələrin mütərəqqi adamları kimi, Pişəvəri də faşizmə qarşı mübarizəni dərin maraq və həyəcanla izləyirdi. O, bütün mütərəqqi

bəşəriyyətin müqəddaratının azadlıq günəşilə əsarət zülməti arasında gedən bu vuruşdan asılı olduğunu dönə-dönə qeyd edirdi.

Pişəvəri məqalələrində hər cür təcavüzkarlıq əleyhinə çıxır, hər bir millətin, böyük-kiçikliyindən asılı olmayaraq, öz həyatını istədiyi kimi qurmaq imkanına malik olması hüququnu tələb edirdi. Xalqlar arasında möhkəm sülh naminə, insan qanı axıtmaq məqsədilə qayrılmış hər cür silahın aradan aparılmasını irəli sürürdü: "Biz bəşəriyyətin fəlakətinə bais olan top, tüfəng, pulemyot və bütün müharibə və qan axıtmaq alətlərinin ortadan qaldırılmasını, bütün millətlərin hər cür kin, qorxu və ədavəti unudub, yer üzündə qardaşcasına yaşamasını istəyirik. Biz istəyirik ki, hakim-məhkum, zalim-məzlum, güclü-gücsüz olmasın, hər bir xalq, tayfa və millət öz vətəninə, öz ana yurdunda tam azadlıq və istiqlaliyyətlə öz müqəddaratını təyin etsin, zamanın tələbinə uyğun olaraq, öz dinc və asudə həyatını istədiyi kimi qursun, heç bir xalqın və millətin başqa bir xalqa və ya millətə zorakılıq etmək, onun haqq sözünə pulemyot, top atəşilə cavab vermək haqqı və qüdrəti olmasın. Bu, bizim əsas məqsədimizdir. Biz otuz illik siyasi fəaliyyətimizdə bu əsas məqsəd və qayəni heç vəchlə unutmadığımız üçün öz vicdanımızın qarşısında başıucayıq. Biz iftixar edirik ki, hətta düşmənlərimiz belə, yazılarımızda, gündəlik işlərimizdə və indiki siyasi fəaliyyətimizdə dediklərimizin əksinə rast gələ bilməzlər".(160, №298, 1945)

Pişəvəri sovet yazıçılarının faşizm əleyhinə yazdıqları əsərlərinin fars dilində tərcüməsini verməklə İranda antifaşist mübarizənin daha da kəskinləşməsinə kömək edir, onların irsinin təbliğinə xidmət edirdi. Xüsusilə İlya Erenburqun publisist əsərlərinə "Acır"ın səhifələrində daha geniş yer verilmişdir.

"Acır"ın ilk nömrələrində illər boyu Rza xan zindanlarında qalmış mütərəqqi və inqilabçı şəxslərin yazdığı zindan xatirələrinə və şərlərinə də geniş yer verilirdi. Bir neçə nömrədə "Siyasi məhbusların xatiratından" başlığı altında zindana düşmüş inqilabçıların xatirələri verilmişdir. Bunlarda Rza xan

despotizmi, onun cəlladlığı və mütərəqqi qüvvələr əleyhinə törətdiyi cinayətlərinin iflası əsas yer tuturdu.

"Acır"ın 7 və 8-ci nömrələrində Pişəvərinin siyasi məhbusların xatirəsinə həsr olunmuş "Doktor Əraninin qətlinin xəbəri" və "Fərruxi zindanda" adlı iki kiçik bədii parçası çap olunubdu. On altıncı nömrədən başlayaraq "Acır" Pişəvərinin "Zindan xatirələri" adlı bədii əsərini təfriqə şəklində dərc etmişdir.

Pişəvəri "Acır" qəzetində keçmiş diktatorluq dövründə tətbiq olunan yaramazlıqları açıb göstərirkən, rus ədəbiyyatı klassiklərinin İranda tərcümə olunması və yayılmasına qarşı Rza xan polisi və senzoru tərəfindən yaradılmış maneçiliklər və terrordan bəhs edən maraqlı materiallar da verirdi. Bu baxımdan Puşkinin məşhur "Dubrovski" povestinin tərcüməsilə bağlı tarixçənin qəzetdə verilməsi yerinə düşüb.

Mütərcim Kərim Kəşavərz "Dubrovski polis idarəsində" başlığı altında o vaxtkı sensorun hədsiz-hesabsız cinayətlərinin bir hissəsini təsvir edir: Yəzd şəhərinə sürgün olunan kimi o, Puşkinin "Dubrovski" əsərini tərcümə etməyə başlayır və tezliklə sona çatdırır. Dostlarından birinin vasitəsilə tərcüməni çap etdirmək istəyir. Uzun müddət keçir, lakin heç bir xəbər çıxmır. Neçə ildən sonra dostunun yolu Yəzddən düşür. Mütərcim "Dubrovski"nin müqəddəratını soruşur. Dostu deyir: "Əsərin çap edilməsi haqqında Tehranda siyasi idarənin ali rütbəli məmurlarından birisilə danışdım. Tərcüməni məndən aldı. Bir müddətdən sonra nəticəsini soruşduqda cavab verdi ki, yenə də illər boyu təqib və sürgündən sonra flankəs bu işlərdən əl çəkməyibdir? Mən siyasi idarənin məmurunun bu sözləri müqabilində öz təəccübümü bildirdim. O, mənim təəccübümdən heyrtləndi. Dedi: - Mən "Dubrovski"ni oxumuşam: sadə bir hekayədir. O isə özündən çıxıb: "Polisin oxuması ilə sizin oxumağınızın arasında çox fərq vardır. Bu hekayə əlahəzrətin şərəfinə toxunur", - dedi.

Siyasi idarə məmurunun cavabında mütərcimin dostu deyir: - Möhtərəm cənab, "Dubrovski" şah həzrətlərinin anadan olmasından yarım əsr əvvəl yazılıbdır. Əlahəzrətin "mübarək vücudu" hələ varlığa qədəm qoymazdan bir

neçə on il əvvəl Puşkin öldürülübdür. Necə ola bilər ki, Puşkin o "şövkətli naçi"nin şərəfinə toxunsun?".

Siyasi məmur deyir: "Möhtərəm cənab, ya anlamırsan, ya da özünü anlamazlığa vurursan. O adı yadımdan çıxmış böyük mülkədar qonşusunun mülkünü zorla mənimsəyir və qonşusu qüssədən ölür. Bəs bu şahın müqəddəs zatına əhanət deyil də nədir? Ondan əlavə, oğlu da atasının intiqamını almaq üçün yağı olur, bəs bunun özü xalqı qiyam və üsyana çağırmaq deyil bə nədir?"(160, №11, 1943).

Beləliklə, "Dubrovski"nin tərcüməsi Rza xanın siyasi idarəsində qalır. Nəhayət, illər keçir, vəziyyət dəyişir və "Dubrovski" siyasi idarədən azad olub fars dilində nəşr olunur.

Bu kiçik parçadan Rza xan diktaturası dövründə demokratik ədəbiyyat və azad fikrə qarşı nə kimi kəskin terror mövcud olduğunu, vəziyyətin ağırlığını təsəvvür etmək çətin deyildir.

Pişəvəri, İranda yaranmış müəyyən qədər əlverişli vəziyyətdən istifadə edərək, dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə bir çox gözəl və qiymətli incilər vermiş rus ədəbiyyatı nümayəndələrinin əsərlərinə "Acır"ın səhifələrində geniş yer verirdi. "Acır"də Krilov, Puşkin, Qriboyedov, Lermontov, Maksim Qorki, Çexov, İlya Erenburqun əsərlərindən bir sıra tərcümələr çap edilmişdir. Bunları rus ədəbiyyatından bir çox əsərlərin fars dilinə mütərcimi olan və, beləliklə, müasir fars ədəbiyyatına gözəl xidmətlər göstərən Kərim Kəşavərz tərcümə etmişdir.

Pişəvəri yalnız sovet dövrü ədəbiyyatından tərcümələr nəşr etməklə kifayətlənmirdi. O, xalq arasında, xüsusilə SSRİ ilə İran xalqları arasında mədəni əlaqə yaranmasının böyük əhəmiyyətini, gözəl qarşılıqlı təsirini çox düzgün qiymətləndirirdi. Müxtəlif ölkələr arasında, xüsusilə keçmiş SSRİ ilə İran arasında mədəni əlaqə cəmiyyətinin yaradılması lüzumunu İran mətbuatında ilk dəfə Pişəvəri irəli sürmüşdür. Hələ qəzetin 31-ci nömrəsinin "Mədəni əlaqələr lazımdır" sərlövhəli baş məqaləsində belə əlaqələrin

yaradılması lüzumundan və onun gözəl nəticələr verəcəyindən danışılırdı(160, №31, 1943).

Bir neçə vaxtdan sonra xalqın və mütərəqqi təşkilatların səyi nəticəsində İranla Sovet İttifaqı arasında mədəni əlaqələr yarandıqda, Pişəveri onun qarşısında duran vəzifələri göstərmiş və cəmiyyətin "Peymami-növ"* adlı orqanını maraqlı bir şəkildə tənqid etmişdir. Orada göstərirdi ki, "Peymani-növ" curnalı mədəni əlaqəni yalnız ədəbiyyat və incəsənətlə məhdudlaşdırır; ancaq biz onu daha geniş mənada anlayırıq. Bizim cavanlarımız bununla kifayətlənmirlər, onlar sovet xalqlarının ictimai elmlər – fəlsəfə, tarix, dövlət quruluşu və qanunları ilə tanış olmaq arzusundadırlar. Əlbəttə, böyük rus xalqının ədib və yazıçılarının ölməz əsərləri çox faydalıdır. Gərək Çexov, Puşkin, Tolstoy, Lermontov və Turgenevlə tanış olaq və onların əsərlərini oxumaqla rus millətini yaxşı tanıyaq. Lakin bunu da unutmaq olmaz ki, Sovet İttifaqında bir çox millətlər yaşayırlar, onların da keçmiş və yeni mədəniyyətləri vardır. Onların bir ailədə yaşayıb öz milli mədəniyyətini necə inkişaf etdirmələri ilə tanış olmaq İran cavanlarına çox lazımdır.

Sovet İttifaqında müxtəlif xalqların öz milli mədəniyyətlərini qorumasına işarə etməkdən məqsəd İranda hökm sürən milli siyasətin tamamilə zərərli olduğunu göstərmək idi. İranın hakim təbəqəsi ölkədə yaşayan müxtəlif xalqların dilini və milli mədəniyyətini inkar edir və bir dövlət sərhəddi daxilində yaşayan xalqların öz milli mədəniyyətini inkişaf etdirməsini "dövləti zəiflətmək" və onu ərazi cəhətdən "parçalamaq" kimi qələmə verirdi. Bu hakim millətçilik iddialarının tamamilə əsassız olduğunu xalq kütlələrinə çatdırmaq üçün Sovet İttifaqının ictimai və dövlət quruluşu ilə tanış etmək kifayət edərdi.

Pişəveri tamamilə haqlı olaraq qeyd edirdi ki, Rza xan dövründə icra edilən siyasət nəticəsində İran xalqları ilə Sovet xalqları arasında çin divarı çəkilmişdir. Halbuki İran cavanları Sovet mədəniyyətindən gözəl nümunələr və dərslər ala bilərdilər.

---

* Bu jurnal fars dilində Tehrandə nəşr olunurdu – V.Ə.

"Acır" qəzetinin redaktoru Şimali Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətinin inkişafı ilə bağlı yazıların nəşrini də unutmurdu. Müəllifi S.C.Pişəvəri olan "Bakı sovqatı" adlı yazı bu baxımdan zəngin informasiyalıdır. Azərbaycan ədəbiyyatı, incəsənəti və onun görkəmli nümayəndələrindən bəhs edən oçerklərdə "Vaqif", "Dumanlı Təbriz" dramları, "Vətən" operası və sairə haqqında fikirlər əksini tapmışdı.

Cəlil Məmmədquluzadənin anadan olmasının 75 illiyini Pişəvəri "Acır" qəzetində işıqlandıran məqalədə "Molla Nəsrəddin" curnalının Cənubi Azərbaycan və İran xalqlarının ağır vəziyyətinə acıyıb onların düşmənləri olan xan, bəy, hakim, molla və nəhayət, Amerika-İngiltərə imperialistlərini ifşa etməsini, məşrutə inqilabı başlanarkən onu alqışlamasını, eyni zamanda inqilabın başında duran burcua və mülkədarların zəhmətkeşlərə heç bir şey verməyəcəklərini əvvəlcədən oxuculara bildirirdi.

Cəlil Məmmədquluzadədən və "Molla Nəsrəddin" curnalından bəhs olunarkən onunla ən yaxın əməkdaşlıq edən və öz atəşin şerləri ilə curnalı daha da zənginləşdirən Sabir unudulmur; onun İran məşrutəçilərinin qatili olan Məmmədəli şah əleyhinə yazdığı həcvlərdən nümunələr gətirilir. Məqalədə Cəlil Məmmədquluzadə və Sabirin cəsarəti və qorxmazlığı xüsusi qeyd olunur. Bu şer və məqalələr çar cəndarmasının hakim olduğu bir şəraitdə yazılır və Tiflisdə çap olunurdu. Məqalənin axırında bütün İran mətbuatından tələb olunur ki, həmişə qəlbi İran zəhmətkeşlərinin qəlbi ilə bir vurmuş Cəlil Məmmədquluzadənin anadan olmasının 75-ci ildönümünü geniş qeyd etsinlər(160, №232, 1946).

"Acır" qəzeti İran xalqlarının Sovetlər birliyində yaşayan xalqların mədəniyyəti ilə tanış etməklə bərabər İranda maarif və mədəniyyətin nə halda olduğunu da açıb göstərir və beləliklə, oxucunu istər-istəməz mahiyyət etibarilə fərqli olan bu iki mədəniyyəti bir-birilə müqayisə etməyə və düşünməyə məcbur edirdi. Bu baxımdan onun fikirləri məşhur publisist, ədib, dramaturq və bəstəkar Üz.Hacıbəyovun mövqeyi ilə uyğun gəlir.

Xalqın savadlanması, təhsili problemi istər maarifçiləri, istər inqilabçı-demokratları daim düşündürmüşdür. Ümumiyyətlə, XIX əsrin sonu, XX əsrin 20-30-cu illərinin ziyalılarının fəaliyyətində maarif məsələləri əhəmiyyətli yer tutmuşdur. Onların anlamında "xalqın savad və mədəniyyət dərəcəsi nə qədər yüksək olarsa, onun azadlıq və yaxşı həyat uğrunda mübarizəsi də o qədər səmərəli olar". Mütərəqqi ziyalılarımızın öndərlərindən biri Üz.Hacıbəyov yazırdı: "Bir yerdə ki, elm və maarif olmadı, orada zülm və istibdad hökmfərma olar"(55, s.108).

"Acır" qəzetində Pişəvəri Amerika və İngiltərə imperialistlərinin təcavüzkar siyasətlərinə qarşı hələ publisistik fəaliyyətinin ilk addımlarından başladığı mübarizəsini davam etdirmişdir.

"Acır" qəzeti bütün çətinliklərə qatlaşaraq öz yolunu davam etdirir və İranda yaranmış demokratik mətbuatın ön sıralarında gedirdi. Qəzet özünün birillik fəaliyyətinə yekun vuraraq yazırdı: «Redaksiyada sınıq mizlə, həyatda az gəlirlə, qəzetin kiçik səhifələri, hərflərin xırdalığı və bir para çatışmayan cəhətlərlə ötüşürük, lakin həqiqəti lazımınca nəşr edirik və öz əqidəmizi açıq söyləyirik»(160, №147, 1944).

"Acır"ın cəsarətli çıxışları, şübhəsiz, hakim təbəqələrin və xarici imperialistlərin hiddətini daşdırırdı. Ancaq o dövrdə mürtecelərin "Acır"ı və bu kimi mütərəqqi mətbuatı boğmaq qüdrəti yox idi. Odur ki, onlar başqa bir yol seçdilər. Qəzetləri satışa verən paylayıcı müəssisənin başında duran bir faşist ünsürü vasitəsilə mütərəqqi mətbuatın geniş yayılmasına mane olmaq istədilər. Faktlardan məlum olur ki, həmin müəssisə qəzet satanlara tapşırırmışdı ki, "Acır" qəzetini səsləməsinlər, onu başqa qəzetlərin altında gizlətsinlər. "Acır" qəzetinin oxucuları dəfələrlə bu hadisənin şahidi olmuş və redaksiyaya xəbər vermişdilər.

Mürtece dairələr Pişəvərini hörmətdən salmaq üçün yeni-yeni hiylələrə əl atırdılar. 1944-cü ildə İran məclisinə yeni seçkilərdə İran Xalq Partiyası tərəfindən namizəd verilən Pişəvəri Təbriz əhalisinin verdiyi səs əksəriyyəti ilə

İran məclisinə vəkil seçilsə də sonradan deputatlıq mandatı müxaliflərin təsiri ilə rədd olundu.

Seçkilərdə hər cür hiylə və fırıl-dağa əl atıb məğlub olmuş irtica Pişəverinin məclis tribunu arxasından çıxış etməsilə heç cür razılaşa bilməzdi.

Pişəveri İran məclisini və o məclisdə Təbrizin həqiqi nümayəndəsi əleyhinə səs verən əksəriyyəti Sokratın məhkəməsi və onu mühakimə edən hakimlərlə bədii bir tərzdə müqayisə edərək yazırdı:

"Deyirlər, məhkəmələrin ən pisi Sokratı mühakimə edən məhkəmə və orada oturan qazilər ən alçaq qazilər imiş. Nəyə deyirsiniz and içim ki, o mənfur qazilər Təbrizin həqiqi nümayəndələri əleyhinə səs verən məclis vəkillərinin yanında çox şərəfli adamlar imişlər. Sokratın mühakiməsində ittihamnamə və mühakimənin mövzusu məlum idi. Ona deyirdilər, sən bizim ata-babamızın abad-rüsumu əleyhinə danışırısan... Bizim parlaman lotularında onlarda olan zəhmət də yox idi.

... Sokratın məhkəməsi İran parlamanına nisbətən abırlı bir məhkəmə idi. Orada müttəhimə özünü müdafiə etmək icazəsi verdilər, bizim məclisdə bu təbii və qanuni haqqı da nümayəndənin əlindən aldılar və özünü müdafiə etməyə qoymadılar"(160, №170, 1946).

Bütün bunların müqabilində Pişəveri xalq düşmənləri və xainləri əleyhinə mübarizəni daha da şiddətləndirirdi.

x

x

x

Sovet ordularının zərbələri altında alman faşistləri SSRİ-dən çıxarılarəkən Şərqi Avropa ölkələri işğalçıların əsarətindən azad olur, həmçinin Şərq ölkələrində, o cümlədən İran və Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı canlanırdı. Uzun illərdən bəri öz müqəddaratını həll etmək hüququnu ələ gətirmək uğrunda mübarizə edən Cənubi Azərbaycan xalqı indi, bütün keçmiş dövrlərdən fərqli olaraq, yeni bir şəraitdə mübarizə bayrağını qaldırırdı.

İran hökuməti Cənubi Azərbaycanda köhnə siyasətini davam etdirməyə can atırdı. Yenə də dövlət birliyini milli vəhdət və nəticədə dil vəhdəti ilə birləşdirərək, paniranizm mövqeyini müdafiə edirdi. Beləliklə Cənubi Azərbaycanda, İranın başqa yerlərindən fərqli olaraq, işgəncə və istismardan əlavə, milli zülm də hökm sürürdü. Cənubi Azərbaycan xalqının uzun müddətdən bu zülmə qarşı mübarizəsi davam etmiş və müxtəlif mərhələlərdən keçmişdir. Bu mübarizədə xalqın bir çox qiymətli təcrübələri var idi.

Pişəvəri 1945-ci ilin avqust ayında Tehrandan Təbrizə qayıdır. Bu vaxt Sovet orduları və azadixah qüvvələrin zərbələri altında faşizmin öz yuvasında məhv edilməsilə Cənubi Azərbaycanda milli hərəkət özünün qəti mərhələsinə qədəm qoyurdu. Bunun müqabilində İranda hakimiyyət başında duran burcuca-mülkədarlar Amerika-İngiltərə imperialistlərinin göstərişi və yardımı ilə mütərəqqi təşkilatlar, mətbuat və şəxslərə qarşı hücumə keçməyə başladı. Belə ki, 23 avqust 1945-ci ildə Həmkarlar ittifaqının mərkəzi klubunu bağladılar və 18 nəfər işçini həbsə aldılar. 27 avqustda İran Xalq Partiyasının Tehrandakı klubuna polis hücum etdi və oranı da silahlı məmurlar tutdular. 14 sentyabrda Rey və Tehrandə İran Xalq Partiyası və Həmkarlar İttifaqının rayon klublarına hücum etdilər. 17 sentyabrda Tehranın Firdovsi xiyabanında İran Xalq partiyasının Mərkəzi Komitəsinin üzvü və məclis vəkili doktor Kəşavərz silahlı qüvvələr tərəfindən döyüldü. Az sonra İran Həmkarlar İttifaqları Mərkəzi Şurasının sədri Rza Rusta həbsə alındı. Məşhəddə sovet sərgisinə polis hücumu təşkil edildi.

Cənubi Azərbaycanda irtica daha şiddətli idi. Təbrizdə və Azərbaycanın sair şəhərlərində zindanlar günahsız kəndlilərlə dolu idi. Onların haqq sözləri müqabilində silahlı qüvvələr Təbriz diviziyasının komandiri general Derəxşanın əmrilə zindana tökülüb atəş açdılar, nəticədə 7 nəfər öldü, 11 nəfər yaralandı.

Bütün bu haqsızlıqlara qarşı etiraz edən mətbuat da polis tərəfindən təqib olunmağa başladı. Təkcə Tehranda 60 qəzet bağlandı. Bunların müdirlərindən həbsə alınanları da var idi.

İrticanın şiddətləndiyi belə bir mövqedə, 1945-ci il sentyabrın 3-də Təbriz və Cənubi Azərbaycanın bütün şəhərlərində və kəndlərində yayılmış bir Müraciətnamə hamının diqqətini özünə cəlb etdi. Bu müraciətnamə Azərbaycan Demokrat Firqəsi (ADF) tərəfindən verilmişdi. Orada xalqın ən zəruri tələbləri göstərilir və onları ələ gətirmək üçün mütəşəkkil mübarizənin zərurəti qeyd olunmaqla bərabər, bu mübarizəyə rəhbərlik edəcək ADR-nin təşkil olunması xəbər verilirdi. Müraciətnamədə dünya ölkələrində yaşayanların çoxlu tarixi illət və səbəblərə görə vahid bir halda olmamaları, hər bir məmləkətin sərhəddi çərçivəsində yaşayan xalq və millətlərin dil, adət, rüsum və ənənə cəhətdən bir-birindən fərqlənmələri, bu fərqləri nəzərə almadan demokratik bir hökumətin ola bilməyəcəyi qeyd olunurdu. Sonra möhkəm dəlillərlə göstərilirdi ki, İran dövləti daxilində olan dörd milyon yarımliq Azərbaycan əhalisinin də özünə görə milli xüsusiyyətləri vardır ki, bunları nəzərə alaraq, ona öz müqəddaratını həll etmək hüququ verilməlidir. Eyni zamanda çox aydın surətdə deyilirdi ki, İranda hökm sürməkdə olan ictimai quruluş, min il davam etsə də, İran xalqları yoxsulluq və fəlakətdən xilas olmayacaq, tərəqqi və təkamül yoluna qədəm qoya bilməyəcəklər.

Müraciətnamədə faşizmin əzilməsilə əsarət altında olan xalqların öz müqəddaratını əlinə almaq gününün artıq gəlib çatdığı, bir millətin başqa millətlər üzərində ağalığ etmək iddiasının puç olduğu, Azərbaycan xalqının da öz hüququnu ələ gətirmək uğrunda qəti mübarizəyə qalxdığı göstərilir və əlavə edilirdi ki, "Azərbaycan Demokrat Firqəsi bu ehtiyacdən doğulmuş bir təşkilatdır"(43, s.6).

Müraciətnamədən iki gün sonra, yeni sentyabrın 5-dən başlayaraq ADF-nin orqanı "Azərbaycan"qəzeti nəşr olundu.

Cənubi Azərbaycan mətbuatı tarixində ən görkəmli mövqe tutan bu qəzeti Pişəvəri yenidən təsis etdi. Burada bir məsələnin tarixinə aydınlıq

gətirmək lazımdır. Belə ki, ümum Azərbaycan mətbuatı tarixində "Azərbaycan" adlı mətbu orqan müxtəlif vaxtlarda nəşr olunmuşdur.

Azərbaycanın taleyi 1906-1946-cı illərdə müxtəlif dövlətləri maraqlandırmışdır. Tehrandə müharibə dövründə nəşr olunan "Ayəndə" curnalı (redaktoru Doktor Əfşar) bu ölkənin adını dəyişmək naminə fars millətçiləri müzakirə materialları dərc etmişdi (162, №9-10, 1944). İngilis, alman, fars millətçiləri bu ölkənin adının qalıb-qalmaması üzərində çox düşünmüşlər. Məhz buna görə də Azərbaycanın müdrik və uzaqqörən ziyalı oğulları bu adın mətbu orqan vasitəsilə nəsillərin yaddaşında qalmasına diqqət yetirmişlər. Odur ki, 1906-1946-cı illərdə "Azərbaycan" adı altında çoxlu qəzet və məcmuələr çıxmışdır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. "Azərbaycan" məcmuəsi - 1906-1907-ci illərdə Səttarxanın təşəbbüsü ilə Təbrizdə nəşr olunan demokratik ruhlu bir məcmuə idi.

2. "Azərbaycan" - 1918-ci ildə türklər tərəfindən Təbrizdə nəşr olunan pantürkist ruhlu bir qəzet idi.

3. "Azərbaycan" - 1918-ci ildə Bakıda Cənubi Azərbaycan inqilabçıları tərəfindən buraxılan inqilabi bir qəzet idi. Bu qəzetdə S.C.Pişəvəri (Cavadzadə) iştirak etmişdir.

4. "Azərbaycan" - 1918-1920-ci illərdə Bakıda çıxan "Müsavat" partiyasının orqanı olan bir qəzet idi.

5. "Azərbaycan" - yenə həmin dövrdə Bakıda rus dilində nəşr olunan "Müsavat" partiyasının orqanı olan bir qəzet idi.

6. "Azərbaycan" - 1343-cü hicri ilində Təbrizdə doktor Ələkbər Pişvanın redaktorluğu altında çıxan həftəlik qəzet idi.

7. "Azərbaycan" - 1337-ci hicri ilində Təbrizdə Mösün Məcdüssəltənə-Əfşar tərəfindən buraxılan həftəlik qəzet idi.

8. "Fəryadi-Azərbaycan" - 1344-1346-cı hicri illərində Təbrizdə Kazım Dadgəran tərəfindən nəşr edilən həftəlik qəzet idi.

9. "Azər" - 1343-cü hicri ilində Təbrizdə doktor Pişva tərəfindən nəşr olunan həftəlik qəzet idi.

10. "Azərbaycan məcmuəsi" ("Azərbaycan ulduzu") - 1945-1946-cı illərdə Təbrizdə Hilal Nasirinin nəşr etdirdiyi demokratik ruhlu satirik məcmuə idi.

11. "Azərbaycan" - 1942-1945-ci illərdə Əli Şəbüstərinin Təbrizdə nəşr etdirdiyi demokratik ruhlu bir qəzet idi ki, bu Azərbaycan Demokratik Firqəsinin orqanı olan "Azərbaycan" qəzetinin birinci dövrəsi kimi qiymətləndirilir.

12. "Azər" - 1946-cı ildə Zəncanda Azərbaycan Demokrat Firqəsinin Zəncan komitəsi tərəfindən buraxılan qəzet idi.

13. "Azərbaycan məcmuəsi" - 1945-1946-cı illər arasında nəşr olunan aylıq ictimai, siyasi və ədəbi müsəvvər bir məcmuə idi ki, o bədii qiyməti və siyasi ictimai məzmunu ilə indiyədək bu ad altında çıxmış qəzet və məcmuələrdən üstün idi.

14. "Azərbaycan" - 1945-ci ilin 5 sentyabrından nəşrə başlayıb kiçik bir fasilə ilə nəşr olunan Azərbaycan Demokrat Firqəsinin orqanı idi.

Bu qəzet özündən əvvəl eyni başlıq altında çıxan bütün demokratik qəzet və məcmuələrin, xüsusən "Azərbaycan" adlı satirik məcmuə və demokratik ruhlu qəzetlərin nəcib ənənələrini – dildə sadəlik, vətənpərvərlik, milli qürur və s. davam etdirmişdir.

Qəzetin Əli Şəbüstəri tərəfindən buraxılan "Azərbaycan"ın ikinci dövrəsi adlandırılması da təsadüfi deyildir. Çünki bu, həmin qəzetin əsas proqramını davam və inkişaf etdirmişdir. Məlumdur ki, sonradan milli hökumət dövründə Milli məclisin sədri olan Əli Şəbüstəri alman-faşist işğalçıları əleyhinə aparılan Böyük Vətən müharibəsi günlərində Azərbaycan dilində bu qəzeti nəşr etmişdi. Cənubi Azərbaycan mətbuatı tarixində böyük bir hadisə idi. Bu, müharibə illərində Təbrizdə nəşr olunan qızıl əsgər qəzeti "Vətən yolunda"dan sonra birinci təşəbbüs idi.

"Azərbaycan" qəzeti xalqda milli şüur oyatmaq, onu öz istiqlaliyyəti uğrunda mübarizəyə hazırlamaq işində də böyük xidmətlər göstərmişdi. Qəzet səhifələrində Azərbaycan xalqının qəhrəman keçmişinə aid yazıların

tez-tez çıxması, məşrutə hərəkatı dövründə azərbaycanlıların qabaqcıl rol oynamaları haqqında bir sıra məqalənin dərc edilməsi, Xiyabaninin nitqlərindən parçalar verilməsi və s. fikrimizi isbat edən dəlillərdəndir.

Bütün bunlar Cənubi Azərbaycanda yeni bir demokratik hərəkatın başladığını isbat edirdi. Bu qəzet İran mürtəcə mətbuatının hücumlarına məruz qalmışdı. Qəzetin siyasi, ictimai fəaliyyəti nəticəsiz qalmırdı. Onun ətrafına yeni-yeni adamlar toplanır, səhifələrində yeni imzalara rast gəlinirdi. Maraqlı cəhət burasıdır ki, ilk nömrələrində imzasız və gizli-örtülü imza ilə yazanlar get-gedə açıq imzalarla çıxış edirdi ki, bu da onların demokratiyanın qələbəsinə inamlarını göstərən əlamətlərdən biri idi.

Qəzet səhifələrində İranın mürtəcə hökumət başçıları Seyid Ziyaəddin və sairləri haqqında yazılan parçalar, azərbaycanlıların İran müstəbid hökumətinə qarşı nifrət hissələrini göstərən əsərlər də nəzəri cəlb edirdi.

"Azərbaycan" qəzeti öz ilk fəaliyyəti illərində Cənubi Azərbaycanda bədii ədəbiyyatın inkişafına da az təsir etməmişdir. Qəzet səhifələrində ilk şerləri görünən Əli Fitrət, Hilal Nasiri, Mir Mehdi Etimad və başqalarının təşəbbüsləri nəticəsində ana dilində yazanların sayı artır, mətbuat aləminə yeni qüvvələr gəlirdi. Həmin qəzetdə, ordu sıralarında Təbrizə getmiş Süleyman Rüstəmin də şerləri çıxmışdır. "Təbriz şerləri" başlığı altında sonralar nəşr etdirdiyi şerlərin çoxunu ilk dəfə o, burada çap eləmişdi"(53, s.171-174).

(Məlumdur ki, sonralar 1989-cu ildən "Azərbaycan" qəzeti S.Rüstəmخانlının imzası ilə Qarabağa Xalq Yardım Komitəsinin orqanı kimi nəşrə başlamışdır. Qəzet Azərbaycan Ali Sovetinin orqanı kimi fəaliyyətini davam etdirməkdədir).

Pişəvəri yenidən təsis etdiyi bu qəzetin ilk nömrələrinin məqalələrinin çoxunu özü yazırdı. Azərbaycan Demokrat Partiyasının orqanı olan "Azərbaycan" qəzetinin Cənubi Azərbaycan mətbuatı tarixində tutduğu mövqeyini düzgün qiymətləndirmək üçün nəzərə almaq lazımdır ki, məşrutə hərəkatı dövründən başlayaraq 1948-ci ilə qədər Cənubi Azərbaycanın

müxtəlif şəhərlərdə meydana gəlmiş mətbuatın heç birisi onun səviyyəsinə çata bilməmişdir. Məşrutə inqilabının bilavasitə təsiri altında Təbrizdə çıxmış "Ruznameyi-Əncümən" və "Azərbaycan" məcmuəsi mütərəqqi mətbuat sırasındadır, lakin onların üzərində partiya rəhbərliyi olmamışdır. Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin rəhbərlik etdiyi "Təcəddüd" qəzeti, keçmiş mətbuata nisbətən irəliyə doğru bir neçə müvəffəqiyyətli addım atdısa da, yenə də mütərəqqi bir cəmiyyətin orqanı olmaq etibarilə zəruri olan üç əsas xüsusiyyətə – kollektiv təbliğatçı, kollektiv təşviqatçı və kollektiv təşkilatçılıq xüsusiyyətlərinə malik olmamış və bunlardan irəli gələn vəzifələri lazımınca yerinə yetirə bilməmişdi. "Azərbaycan" qəzeti, bu üç mühüm vəzifəni yerinə yetirməklə Cənubi Azərbaycan mətbuatının yeni yüksəlişi üçün başlanğıc oldu. Qəzetin ilk nömrəsində Pişəvəri yazırdı: "Biz söz deyil, əməl istəyirik. Gözəl ibarələr və gurultulu cümlələr yazmaqla başqalarının xoşuna gəlməyə çalışmaq bizim səbk və səliqəmiz deyil. Biz səy edəcəyik həqiqəti yazaq və xalqa əməli yol göstərək"(153, №1, 1945).

Cənubi Azərbaycan xalqı ayağa qalxmışdı. İndi o, qəti mübarizəyə girişmişdi. Onun bu mübarizəsinə ADF rəhbərlik edirdi. Partiyanın kütlələrə rəhbərlik etmək işində "Azərbaycan" qəzeti kəskin silah idi. "Biz açıq və aydın şüarlarımız ilə nə inki tək Azərbaycanın, bəlkə bütün İranda yaşayan on beş milyon camaatın azadlığını təmin etmək yoluna qədəm qoymuşuq".(153, №18, 1945) Qəzet ilk nömrələrindən başlayaraq, günün ən mühüm siyasi məsələlərini işıqlandırır və xalqın ən zəruri tələblərini irəli sürürdü.

1945-1946-cı illərdə Cənubi Azərbaycan xalqının geniş kütlələrini əhatə edən hərəkət öz xarakteri, hərəkətverici qüvvələri, qarşısına qoyduğu məqsəd və icra etdiyi vəzifələri etibarilə milli-azadlıq hərəkəti idi. Bu hərəkətin qarşısında duran əsas vəzifələr - təyini müqəddarat hüququ ələ gətirmək, torpaqları kəndlilər arasında bölmək, işsizləri iş və əlverişli şəraitlə təmin etmək, milli mədəniyyətin inkişafı və çiçəklənməsi üçün lazım olan şəraiti yaratmaqdan ibarət idi. Bunların hamısı ADF-nin "12 şəhrivər" Müraciətnaməsində irəli sürülmüş və sonra partiyanın məramnaməsində öz

əksini tapmışdır. Bu tələbləri bir-bir aydınlaşdırmaq və onlara çatmaq vəzifəsini "Azərbaycan" qəzeti yerinə yetirirdi. Pişəverinin məqalələri özünün aktual məsələlərə həsr olunması, məzmunca dolğunluğu, dilcə səlisliyi etibarilə başqa məqalələrdən fərqlənirdi. Onun məqalələri hansı bir imza ilə çıxır çıxsın, özünə məxsus üslubu ilə tanınırdı. Pişəverinin "Azərbaycan" qəzetinin ilk nömrələrində dərc olunmuş bir çox məqalələrinin "Səməndər", "P", "C" imzaları ilə, bəzisinin isə imzasız olmasına baxmayaraq, onların müəllifi çox tez və asanlıqla seçilirdi.

"Azərbaycan" qəzetində Pişəverinin ilk məqalələri Azərbaycan dilinə, əyalət və vilayət əncümənlərinin təşkili məsələsinə və İran dövləti tərəfindən Azərbaycanda icra olunan xalqa zidd siyasətin ifşasına həsr olunmuşdur. Bunların hamısı vahid bir məqsədə doğru yönəldilmişdi ki, o da Cənubi Azərbaycan xalqının öz milli xüsusiyyətlərinə görə fars xalqından tamamilə fərqlənməsi və bu xüsusiyyətlərdən doğan tələbləri ödəmək üçün özünüidarə hüququ ələ gətirməsindən ibarət idi. Cənubi Azərbaycan xalqı bu məqsədlər uğrunda çoxdan bəri mübarizəyə başlamışdı. İndi onun mübarizəsi özünün daha qəti mərhələsinə qədəm qoyurdu. Pişəverinin məqalələrində xalqın səsi öz əks-sədasını tapırdı.

"Hər kəs öz başını saxlamaq üçün yaşasaydı, dünyada böyük simalar, fədakar qəhrəmanlar, öz canlarını vətən və millət yolunda fəda edən rəşid insanlar tapılmazdı. Bu fədakarlıq fəqət bilik, maarif, təşkilat və əxlaq nəticəsidir. Biz gerek camaatın mənafeyini öz şəxsi mənfəətlərimizdən üstün tutmağa adət edək və bu vasitə ilə xalqımızı fəlakətdən qurtaraq"(153, №12, 1945).

Beləliklə, Pişəverinin publisistik yaradıcılığının son dövründə Azərbaycan xalqının təyini-müqəddarat hüququ mövzusu əsas yer tutur. Bu onunla izah olunur ki, həmin məsələ milli azadlıq hərəkatının birinci və əsas şüarını təşkil edir. Təyini-müqəddarat hüququ barəsində gedən bütün mübahisələr Azərbaycan xalqının və onun dilinin mənşəyi məsələsinə gəlib çatırdı.

Pişəvəri Azərbaycan xalqının dilini, mədəniyyətini və milliyyətini inkar edən fars millətçilərinə qarşı yazdığı məqaləsində göstərirdi ki, Azərbaycan çox qədim zamanlardan indiki Azərbaycan xalqının ata-babalarının vətəni olub və onun dili də özü kimi qədim və uzun tarixə malikdir. "Dilimiz, çox geniş və qəni bir dildir", deyən publisist qeyd edirdi: "Çox xain və əcnəbi ünsürlər qərinələrlə bu gözəl dili ortadan qaldırmağa çalışmışlar. Onun tərəqqisinə və yaşamasına mane olmaq məqsədilə məxsusən ən qəddar azadlıq düşməni olan Rza xan dövləti var qüvvəsini sərf etmişdir və bununla belə o, sarsılmaz və möhkəm bir halda xalqın içərisində baqi qalıb öz məqamını saxlamış"dır...(153, №1, 1945).

Fars hakim millətçiləri heç bir elmi əsası olmayan iddialar irəli sürüb deyirdilər ki, guya Orta Asiyadan gəlmiş türk və monqolların hökmranlığı zamanında Azərbaycan əhalisinin "fars dili" pozulmuş və indiki "ləhcə" dil əmələ gəlmişdir. Onlar bu iddialarını Azərbaycan dilində işlənən fars sözlərlə "sübuta" yetirməyə çalışırdılar. Pişəvəri onların cavabında yazırdı ki, böyük xalq və geniş camaat qüvvəsi kimi arxası olan bir dilə "deymi" dil demək olmaz. Dünyada elə bir dil tapılmaz ki, o, tamamilə müstəqil olsun və qonşu dillərin təsirindən tamamilə kənar qalsın. Azərbaycan dilində fars sözləri olduğu kimi, fars dilində də Azərbaycan sözləri vardır. Bu da Azərbaycan və fars xalqlarının coğrafi və tarixi mövqeyindən irəli gəlir. Hər halda Azərbaycan dilində olan fars sözləri Azərbaycan dilinin qrammatikasına uyğun şəkildə işlənir. Sonra Pişəvəri, Cəlil Məmmədquluzadənin vaxtilə qeyd etdiyi kimi, assimilyatorlara qarşı etiraz edərək göstərirdi: "Altı-yeddi yaşında təzə dil açmış uşağa yabançı bir dil təhmil etmək cinayətdir"(153, №3, 1945).

Pişəvəri haqlı olaraq fars şovinistlərinin Azərbaycan xalqı əleyhinə icra etdikləri siyasəti "dözülməz cinayət" adlandırır. O, Azərbaycan xalqının dünyanın ən qədim və mədəni xalqlarından biri olduğunu, bütün dünya ədəbiyyatında görkəmli yer tutan şairlər vücuda gətirdiyini, özünə məxsus tarix, dil və mədəniyyətə malik olduğunu göstərərək dərin nifrət və qəzəblə yazırdı:

"İyirminci əsrdə hitlerlər və mussolinilər hökuməti demokratik qüvvələrin qabağında diz çöküb məhv olduğu bir zamanda Tehran mürtəceləri hələ də, yenə də bizim milli mövcudiyətimizi və tarixi varlığımızı inkar edərək, mədrəsələrdə yüz minlərlə Azərbaycan balalarının dilini kəsirlər, onun Səttar xan və Şeyx Məhəmməd Xiyabanidən yadigar qalan əziz gövhərini tapdalayırlar. Budur bizim haqqımızda olan dözülməz cinayət!"(99, s.236).

Fars şovinistləri Azərbaycan xalqının öz müqəddaratını təyin etmək hüququ uğrunda, onun öz ana dilində danışmaq, oxumaq və milli mədəniyyətini sərbəst inkişaf etdirmək hüququ yolunda mübarizəsini "xəyanət" adlandırır və bu cəbhədə fədakarlıqla vuruşanların üzərinə hər cür iftiralar atırdılar. Pişəvəri onların bu iftiralarını kəskin məntiq və inkar edilməz dəlillərlə rədd edərək belə bir mənalı sual verirdi:

"Ağalar, yüz ildən artıq ömrünü maarif və mədəniyyətin inkişafı uğrunda vəqf etmiş Mirzə Həsən Rüşdiyyələr də xain idilər?"

Pişəvəri Rüşdiyyənin adını təsadüfi olaraq çəkməmişdi. 1850-ci ildə Təbrizin Çərəndab məhəlləsində anadan olmuş Rüşdiyyə Cənubi Azərbaycanın görkəmli maarif və ictimai xadimlərindəndir. O, ilk dəfə Cənubi Azərbaycanda və İranda yeni üsulda məktəbin binasını qoymuşdur. Onun bir sıra pedaqoci əsərləri də vardır.

Mirzə Həsən Rüşdiyyə hər bir xalqın, o cümlədən Azərbaycan xalqının öz ana dilində təhsil etmək hüququna malik olmasını milli mədəniyyətin inkişafı üçün ilk şərt hesab edirdi. Bu fikrin əsasında hələ 1905-ci ildə özünün "Vətən dili" adlı məşhur fars kitabını yazmışdır. Pişəvəri Rüşdiyyənin fəaliyyətinə böyük qiymət verir və onun Azərbaycan maarifinə etdiyi xidməti dönə-dönə göstərirdi. "Vətən dili" kitabı haqqında danışarkən Rüşdiyyənin böyük bir pedaqoq və psixoloq olduğunu, kitabın dil və üslubuna və bu vasitə ilə yeni təlim alan uşaqlara aşılamaq istədiyi təzə bir məzmunun daha tez mənimsənilməsinə kömək etməsini xüsusi olaraq qeyd edirdi.

Pişəvəri yazırdı: "Dilin sadə, təbii olmasını, uşaq üçün çətinlik törətməyəcəyini və həyatı dərk etmək üçün sözün böyük əhəmiyyətini nəzərə

alan Rüşdiyyə Azərbaycan dilinin saflığını qorumağa xüsusi səy etmişdir"(153, №23, 1945).

Mürtəcelərin bütün təlaşlarına baxmayaraq milli azadlıq hərəkatı Cənubi Azərbaycanda gündən-günə genişlənir və qüvvətlənirdi. Hərəkata rəhbərlik edən ADF xalqı vəziyyətlə hərtərəfli surətdə tanış etmək, eyni zamanda xalqın arzusunu yaxından öyrənmək və onu həyata keçirmək üçün Təbriz şəhərində 20 noyabr 1945-ci ildə Azərbaycan xalq kongresini çağırırdı. Kongresdə Cənubi Azərbaycanın bütün vilayət, şəhər, qəsəbə və kəndlərində milyon yarım zəhmətkeşin iştirak etdiyi mitinqlər tərəfindən 150 min nəfərin imzası ilə seçilmiş yeddi yüz qırx dörd nümayəndə iştirak edirdi. Kongres özünü müəssislər məclisi adlandırdı, sonra öz rəsmiyyətini bütün xarici dövlətlərə bildirdi və Azərbaycanda Milli Məclis təşkil etmək, milli hökumət yaratmaq vəzifəsini 39 nəfərdən ibarət seçdiyi milli heyətə tapşırırdı. Pişəvəri bu heyətin sədri idi. Milli heyət, xalq kongresinin tapşırıqlarını yerinə yetirərək, milli məclisin seçkilərini Cənubi Azərbaycan və İran tarixində ilk dəfə olaraq qadınların iştirakı ilə keçirdi. 101 deputatdan ibarət olan Azərbaycan Milli Məclisi təşkil olundu. Milli Məclis 12 dekabr 1945-ci ildə Təbrizdə açıldı və Azərbaycan Milli Hökumətini təşkil etməyi Pişəvəriyə tapşırırdı. İndi Pişəvəri dövlət başçısı idi. O, illərdən bəri öz məqalələrində irəli sürdüyü tələbləri icra etməyə məmur olmuşdu. Bu tələbləri həyata keçirmək üçün ən birinci və zəruri şərt hazırlanmışdı – hakimiyyət xalqın əlində idi.

Pişəvəri xalqın arzusuna uyğun olaraq hələ 25 il əvvəl yazırdı ki, kəndlilərin nicatı torpaqların bölüşdürülməsində və dərəbəylik üsulunun ləğv edilməsindədir. Əgər belə olarsa, daha kəndli öz yurdunu buraxıb özge ölkələrə mühacirət etməz. Pişəvəri hələ o vaxt göstərirdi ki, Azərbaycan xalqının özünə məxsus dili, adəti və milli ənənələri vardır; bunlar ona öz müqəddəratını həll etmək hüququnun verilməsini tələb edir. Xarici kapitalın Cənubi Azərbaycana soxulması xalqı dilənçi kökünə salır, milli sənayenin dirçəlməsinə yol vermir.

Nəhayət, Pişəvəri yazırdı ki, Cənubi Azərbaycan xalqının özünə məxsus milli dili, milli mədəniyyəti, milli adət və ənənələri olmasını nəzərə alaraq, ona öz mədəni və iqtisadi həyatını öz istədiyi kimi qurmaq imkanı verilməlidir; bu hüquq xalqın özünə qaytarılmayana qədər o, öz təbii inkişaf yolu ilə irəliləyə bilməz.

İndi bütün bunlar sözdən əmələ keçir və öz həyatiliyini göstərməklə bərabər, gözəl nəticələr verirdi.

Qısa bir müddət ərzində bütün xalisə yerlər və bir çox böyük mülkədarların torpaqları kəndlilər arasında bölündü. Azərbaycan dili rəsmi dövlət dili elan edildi (106, s.72-73).

Təbrizdə dövlət darülfünunu təsis edildi, milli sənaye, xarici əmtəələrin rəqabətindən qorunduğuna görə, dirçəlməyə və inkişaf etməyə başladı, yeni fabriklar işə salındı, radiostansiya tikildi, dövlət büdcəsi hesabına milli teatr, filarmoniya, milli muzey, onlarca məktəb və mədəni ocaqlar açıldı. Milli mətbuat və ədəbiyyat çiçəklənməyə başladı. Aylıq curnallardan əlavə, Azərbaycan dilində səkkiz qəzet çıxırdı. Xalqın demokratik hərəkatından ilham alıb yazan şair və yazıçılar məhsuldar yaradıcılıq fəaliyyətinə başladılar.

Vətənə və azadlığa dərin məhəbbət və sevgi, xalqın öz azadlığı uğrunda apardığı qəhrəmanlıq mübarizəsinin tərənnümü, geniş kütlələri mübariz ruhda tərbiyə etmək, onlarda azadlıq düşmənlərinə və hər cür əsarətə qarşı dərin nifrət hissi oyatmaq, bəşəriyyətin mədəniyyətini faşist barbarlarından xilas edən orduya sonsuz hörmət bu dövrdə yaranmış Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının başlıca mövzusunun təşkil edir. "Şəhrivərin on ikisi" kitabında milli ədəbiyyatın inkişafından danışarkən göstərilirdi: "Şairlərimizin keçən şəhrivərdən indiki şəhrivərə qədər yazdıqları, cürətlə demək olar ki, əlli il müddətində yazdıqlarından daha artıq ola bilər... Bir illik ədəbiyyatımız fəvqəladə qəni və sərvətlidir... Bu bir il nehzat zamanında fəqət Azərbaycan ruznaməsində 255 qitə şer çap edilmişdir ki, bu, Azərbaycanda görünməmiş bir işdir"(106, s.74).

Bir ilin müddətində xalqın əlli ildən bəri uğrunda mübarizə apardığı tələblərinin bir çoxu ödənilirdi. Xalqın qüdrətilə icra olunan bu işlərə Pişəverinin başçılıq etməsi bu həqiqəti göstərirdi ki, o, yalnız gözəl arzular və fikirləri yazmaqla kifayətlənməmiş, onları dərin inamla yazmış, icrası uğrunda mübarizə aparmış və ilk fürsətdə həyata keçirməyə başlamışdır. Onun qələminin qüdrəti də irəli sürdüyü fikirlərinin xəlqiliyindən və həyatiliyindən doğmuşdur.

3. Pişəveri publisistikasının xüsusiyyətləri

Publisistikanın oçerk, ədəbi-tənqidi və ictimai-siyasi məqalələr, pamflet, felyeton, intibahnamə, çağırış və s. cənrlərində müvəffəqiyyət qazanan publisist Güney Azərbaycanı və İranda mütərəqqi curnalistlərin yaradıcılığına gözəl və güclü təsir göstərmişdir. Xüsusilə Güney Azərbaycanında 1945-1946-cı illərdə milli azadlıq hərəkatının yeni yüksəlişi dövründə Pişəverinin publisist yaradıcılığı böyük rol oynamışdır. Fars şovinistlərinin uzun illər boyu yürütdükləri zoraki assimilyasiya siyasəti Güney Azərbaycanında milli ədəbiyyatın və mətbuatın inkişafına mane olmuşdu. Pişəverinin "Hürriyyət", "Həqiqət" və "Acır", "Azərbaycan" qəzetlərində çap olunan əsərləri bu dövrdə Cənubi Azərbaycanın yalnız curnalistlərinə deyil, yazıçı və şairlərinə də təsir edir, onlara yeni mövzular verirdi. Onun döyüşkən publisistikası milli azadlıq mübarizəsinin qələbəsi nəticəsində əmələ gəlmiş milli mətbuat üçün nümunə idi. Pişəverinin o vaxt yazdığı bir çox məqalələri dillər əzbəri olmuşdur. "Ölmək var, dönmək yoxdur!", "Hamıya, hamıya, hamıya!", "İki yolun ayrıcında", "Güc birlikdədir", "Xalq bizimlədir", "Korlar görsün, karlar da eşitsin!" və onlarca bu kimi çağırış xarakterli məqalələri ilə o, mübariz yazıçı publisistikasının gözəl nümunələrini yaratmışdır. Bu əsərlər öz aydın ideyası, mübariz ruhu və yüksək bədii səviyyəsinə görə gözəl sənət əsərləri ilə bir sırada durur.

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında milli azadlıq hərəkatının yeni yüksəlişi dövründə mübariz yazıçı publisistikasının başqa bədii növləri

nisbətən daha sürətlə inkişaf etdiyini görürük. Əlbəttə, bu dövrdə Güney Azərbaycan ədəbiyyatında iri həcmli bədii əsərlər ona görə yoxdur ki, uzun illər fars şovinistlərinin ağır təzyiği altında qalmış bu ədəbiyyat ayaq tutan kimi yüyürə bilməzdi. Lakin vətəndaş-vətənpərvər yazıçı günün aktual məsələlərinə vaxtında cavab vermək, sürətlə cərəyan edən hadisələrdən geri qalmamaq, mübarizə meydanında vuruşan qüvvələrin önündə getmək, çevik hərəkət etmək üçün publisistikadan istifadə edirdi. Qeyd etdiyimiz dövrdə Cənubi Azərbaycanda ədəbiyyatın başqa növlərinə nisbətən alovlu yazıçı publisistikası və çağırış xarakterli şerin daha sürətli inkişafı bununla izah olunur. Cənubi Azərbaycan xalqının milli azadlıq mübarizəsinin yeni yüksəliş dövründə və habelə milli hökumət dövründəki ədəbiyyatına düzgün qiymət üçün o dövrün bədii publisistikasını mütləq nəzərə almaq lazımdır. Pişəvəri Güney Azərbaycanda, eləcə də İranda belə bir döyüşkən yazıçı publisistikasının ən görkəmli nümayəndəsidir.

Qeyd edək ki, sovet yazıçılarının Böyük Vətən müharibəsi illərində alman faşistlərinə qarşı yazdıqları odlu publisist əsərlərin Güney Azərbaycanı və İran mətbuatında nəşr edilməsi həm o tay Azərbaycanda, həm də İranda alovlu yazıçı publisistikası üçün gözəl nümunələr vermişdir. Burada İlya Erenburqun publisist əsərlərinin təsiri xüsusilə qeyd olunmalıdır. "Acır" qəzetində, habelə bir çox progressiv qəzetlərdə İlya Erenburqun Böyük Vətən müharibəsi günlərində yazdığı publisist əsərlərin tərcümə və nəşr edilməsi yazıçı-publisistlərə bir çox sənətkarlıq dərsləri öyrətmişdir.

Pişəvərinin publisistikası mübariz publisistikadır. Hər şeydən əvvəl, bunu qeyd etməliyik ki, onun redaktorluq fəaliyyəti və ya səhifələrində çıxış etdiyi qəzetlər və curnallar inqilabi və ya mütərəqqi ictimai təşkilatlara mənsub olmuşdur. "Hümmət", "Hürriyyət", "Yoldaş", "Zəhmət sədasi", "Azərbaycan fəqərəsi", "Kommunist" və "Qızıl qələm", "Şərq qadını", "Kəndli", "Həqiqət", "Acır", "Zəfər", "Azərbaycan" və bu kimi qəzet və curnallar Pişəvərinin curnalistika fəaliyyətinin əsas çıxış sahəsidir.

Pişəvərinin publisistikası yüksək ideyalı publisistikadır. 30 illik bir dövrü əhatə edən yaradıcılıq fəaliyyətində ən mürəkkəb ictimai-siyasi hadisələrlə üz-üzə gələn və öz sağlam mövqeyini qoruyan ictimai xadim – curnalist həmişə cəmiyyətin ən mütərəqqi qüvvələrinin fikir və arzularını təmsil etmişdir.

Xalqa yaxınlıq, əməkçi kütlələrin mübarizəsində bilavasitə iştirak etmək, zəhmətkeşlərin həyatını dərindən öyrənmək Pişəvərinin publisistikasına əsl xəlqilik kimi yüksək bir xüsusiyyət bəxş etmişdir. Pişəvərinin publisist əsərlərinin xalq tərəfindən böyük bir rəğbətlə qarşılanması, onların qüdrətli təsiri bir də bununla izah olunur ki, onlar həm forma, həm də məzmun cəhətcə dərin xəlqilik prinsipinə malikdirlər. Bu əsərlərdə xalq kütlələri bəlkə də çoxdan bəri duyduğu, lakin sözlə ifadə edə bilmədiyi arzu və diləklərini parlaq bir şəkildə görür və onlarda öz ürək sözlərinin dolğun ifadəsini tapırdılar. Ona görə də Pişəvəri haqlı olaraq böyük iftixar hissilə yazırdı:

"Mənim fikrim, qələmim və həyatım həmişə xalqa məxsus olmuşdur"(160, №91, 1944).

Ürəyini öz xalqının ürəyi ilə birləşdirən yazıçı-publisist onun döyüntülərini dərindən hiss etmiş və nəbzini tutmağa müvəffəq olmuşdur.

Yüksək vətənpərvərlik hisslərinin tərənnümü Pişəvəri publisistikasının xarakterik xüsusiyyətidir. Bu elə bir xüsusiyyətdir ki, onsuz Pişəvərinin publisistikası haqqında düzgün təsəvvür yaratmaq mümkün deyil. Vətən sevgisi, xalqın azadlığı və səadətinə olan dərin məhəbbət alovlu publisistin ilham mənbəyi idi.

Güney Azərbaycan xalqının azadlığı, onun öz müqəddaratını təyin etmək hüququnu ələ gətirməsi uğrunda Pişəvəri bütün ömrü boyu mübarizə etmiş, bu yüksək arzuya çatmaq üçün heç bir fədakarlıqdan çəkinməmişdir. Onun mübarizə dolu həyatının mənasını və məqsədini təşkil edən bu gözəl ideya, yaradıcılığında öz dolğun ifadəsini tapmaya bilməzdi. Azərbaycan xalqının milli azadlığı ideyası vətənpərvər publisistin yaradıcılığında ən əsas və başlıca yer tutur.

Xalqını və vətənini coşqun hisslərlə sevən publisistin məqalələrinin hər bir sətirində Azərbaycan xalqının milli varlığını inkar etməyə cəhd edən və beləliklə, öz təcavüzkarlığına bəraət qazandırmaq istəyən şovinistlərə və hakim millətçilərə qarşı dərin nifrət və qəzəb ifadə olunmuşdur. Ürəyi vətən məhəbbəti ilə çırpınan yazıçı vətəninin və xalqının düşmənləri əleyhinə kin və nifrət bəsləməyə bilməz. Adını azadixah qoymuş, lakin qatı millətçilik əhval-ruhiyyəsindən xilas olmayan bir sıra adamlar, habelə Tehrandə çıxan "Keyhan" qəzeti Azərbaycan xalqının öz müqəddaratını təyin etmə hüququnu qazanmaq istəyilə razılaşa bilmirdilər. Onlar Azərbaycan xalqının milli azadlığı uğrunda apardığı mübarizənin mahiyyətini başa düşmür və bu mübarizənin ön sırasında gedən Pişəvərini "milli məhdudiyyətdən əl çəkməyə" çağırırdılar. Vətənpərvər publisist onların cavabında yazırdı ki, azadixah olan adam bir millətin başqa bir millət üstündə hakimiyyət sürməsinə tələb edə bilməz. Azadixah insanlar gərək haqq və həqiqəti inkar etməsinlər. Haqq və həqiqət isə azərbaycanlıların milli dili, milli adab və rüsumu, milli əxlaq, milli istedad və milli tarixləridir"(153, №109).

Cüney Azərbaycan xalqının milli dili və milli mədəniyyətini inkar edən mürtəcelər, fars xalqının geniş kütlələrini aldatmaq məqsədilə, Pişəvərinin Azərbaycan dilini müdafiə etməsini fars dilinə qarşı çıxmaq kimi qiymətləndirirdilər. Fars hakim millətçiləri bu vasitə ilə Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatını, onu böyük rəğbətlə qarşılayan fars xalqının gözündən salmaq və öz təcavüzkar niyyətlərini həyata keçirmək istəyirdilər. Pişəvəri yüksək beynəlmilətçilik hissilə yazırdı: "Bizi fars dilinin düşməni kimi göstərməyə cəhd edirlər. Bunlar nadan və cahil adamlardır. Biz hələ öz elamiyyətimizdə fars dilini hörmətlə qeyd etmişik. Biz, özgə dilinin xalqa təhvil olunması əleyhinəyik, azərbaycanlının özünə məxsus dili vardır... Bunu biz ixtira etməmişik, xalq uzun qərinələrdən bəri bu dil ilə danışır..."(153, №17, 1945).

Pişəvərinin vətənpərvərliyi yeni, yüksək tipli vətənpərvərlikdir. Bu, elə bir vətənpərvərlikdir ki, öz vətənini və xalqını sevməklə bərabər, özgə xalqların

azadlıq və istiqlaliyyətinə hörmət edir. Pişəverinin vətənpərvərliyindəki bu gözəl xüsusiyyəti başa düşməyənlər və bəzən də başa düşüb görə bilməyən düşmənlər onun vətənpərvərliyini "siyasi taktika" hesab edirdilər. Pişəveri onlara cavab olaraq yazırdı ki, bir əməldə məzlum və zəhmətkeş kütlələrin mənafeyini müdafiə edirik, istəyirik cəmiyyəti müftəxor və parazit təbəqənin şərrindən xilas edək, eyni halda, əlbəttə, dünya zəhmətkeşlərinin mübarizəsini də ürək döyüntülərilə izləyir və qələbəsini arzu edirik.

Cənubi Azərbaycanda Pişəverinin başçılığı ilə milli hökumət təşkil olunan kimi orada yaşayan xalqlara öz ana dillərində məktəblər açmaq, mətbuat və kitablar nəşr etmək imkanı verildi. Bundan əlavə, Pişəveri, Azərbaycan, fars və kürd xalqlarının dostluq və möhkəm birliyini İranda azadlığın zəmini hesab edirdi.

Azərbaycan xalqının azadlığı uğrunda son nəfəsinə qədər mərdliklə vuruşmuş Səttar xan və Xiyabani kimi simaların Pişəverinin əsərlərində tez-tez hörmətlə yad edilməsi onun incə vətənpərvərlik hisslərini bir daha aydın göstərir.

Pişəverinin publisistikası realist publisistikadır. O, həyat həqiqətini heç vaxt təhrif etməmiş və özünün dediyi kimi, heç vaxt başından bir şey uydurmaq fikrində olmamışdır.

Pişəveri sözün gücünü və təsirini onun doğruluğunda bilib dönə-dönə qeyd edirdi, "düşmənləri iftira və böhtanlarla aradan aparmaq olmaz, onsuz da iftira və böhtan namuslu insanlara yaraşmaz. Qələm sahibi əlindəki silahdan vicdanla istifadə etməli və bilməlidir ki, mərdin silahı sədaqətdir, haqq söz polad qılıncdan kəskin olar, bu silahı hərgiz çürük və muryanə yemiş yalan silahı ilə əvəz etməyin, o sizi ölümə verə bilər..."(153, №42, 1945).

Pişəverinin publisistikasındakı dərin realizmin qüdrətini onun əleyhdarları da etiraf etmək məcburiyyətində qalmışlar. Əlbəttə, onlar demokrat publisistin yaradıcılığında realizmin əsasını görməmiş və ya görmək istəməmişlər. Ona görə də bu sözlərin yazıçıya guya "qeybdən

deyildiyini" iddia etməklə özlərini çox gülünc vəziyyətə salmışdılar.* Onların cavabında Pişəvəri qələmə aldığı həqiqətləri hardan və kimdən aldığını izah edərək yazırdı ki, bu həmvətənlərimin dözülməz vəziyyətidir, o, İranın səadəti və azadlığıdır, o, mənim ictimai arzularımdır, o, bəşəriyyəti özünün qəddar pəncəsində əsir etmiş zalim və tüfeyli təbəqənin cinayətləridir, o, istismar və onun şum nəticələrinə qarşı nifrətdir. Məni yazdıran bunlardır. Mən istəyirəm öz oxucularıma doğru yolu nişan verim, mən istəyirəm yalan və zərərli fikirləri – rədd edəm, həqiqəti olduğu kimi oxucuya göstərəm...(160, №113, 1944).

Pişəvəri publisistikasının xüsusiyyətlərindən danışdıqda onun bədii cəhəti ayrıca qeyd edilməlidir. Pişəvərinin publisistikası yazıçı qələminin məhsulu, bədii publisistikadır. Onun bir çox məqalələri bədii əsər kimi oxunur. Bu xüsusiyyət publisistik əsərlərin fikir ardıcılığı, ifadə gözəlliyi, dilinin səlisliyi və obrazlılığından əlavə, bir də bədii təsvir vasitəsindən bacarıqla istifadə etməkdən irəli gəlir. Yalnız oçerklərində deyil, bir sıra məqalələrində Pişəvəri izah etmək istədiyi fikri real hadisələrin bədii təsviri və bəzən obrazların vasitəsilə verirdi. Məsələn, Rza xan diktaturası dövründə İranda maarif sistemi və mətbuatın faşistləşməsinə göstərmək üçün belə bir priyomdan istifadə etmişdir: "Azadlığı qorumaq xalqın vəzifəsidir", - bu cümləni bizə məktəbdə öyrətdilər. Təəccüb etməyin, bəli, məktəbdə öyrətdilər. Ancaq o məktəb Rza xanın iyirmi illik diktaturası dövründə deyil, ondan əvvəl var idi. Bu, o zaman idi ki, Tərbiyyət və Rüşdiyyə müəllimlik edirdilər; məşrutə inqilabı dövrü idi... Vilayətlərdə və xüsusilə şimal əyalətlərində milli maarif yaranmışdı. Hələ o vaxt maarif bir neçə yaltağın əlində diktatora mədhlər oxumaq üçün oyuncaq olmamışdı... Müəllimlər indiki kimi üçüncü sinif şagirdinin başına diktatorluq və faşizm fikirlərini yeritmirdilər... Müəllimimiz bəzən məşrutədən danışır, gahdan da on səkkizinci əsrin dərinliklərindən Volter və Russonun səsini bizim qulağımıza çatdırırdı... Bilmirəm, indi o müəllim yaşayır ya yox, hər halda sağdırsa, biz ona təşəkkür edirik. Ola bilsin ki, o, öz dərslərinin və nəsihətlərinin təsirini bilmir. Biz ondan razıyıq. Bəlkə də

---

* Bax: «Nidayi-Ədalət» qəzetində «Həssas» imzası ilə çıxmış silsilə məqalələr, iyun-iyul 1946-cı il.

bu təəccüblü görünür, nə olsun, biz ondan ona görə razıyıq ki, Volter və Russonun fikirlərini bizə çatdırdı, çox minnətdarlıq ki, bizi "Qəsr" zindanına tərəf yönəltdi, sürgün yollarını bizə göstərdi – bizi yoldan çıxartdı. Doğrudan da, xalq düşmənlərinin getdiyi yoldan kənara çıxmağın böyük ləzzəti var...(160, №113, 1944)

Burada fikir bədii tərzdə ifadə olunmuşdur. Bu gözəl xüsusiyyəti Pişəvəri öz publisistikasında həmişə davam etdirmişdir. Ona görə də Pişəvəri publisistikasından danışdıqda, hər şeydən əvvəl, təsəvvürdə alovlu yazıçı publisistikası canlanır.

Pişəvərinin publisistikası dilinin səlisliyi və eyni zamanda bədilliyi və obrazlılığı ilə fərqlənir. O, məqalələrinin dili və üslubu üzərində səylə çalışırdı.

M.Məmmədov yazır: "Ümum xalq danışığı dili normalarını ədəbi dilə tətbiq etməkdə ictimai xadimlərin və qabaqcıl yazıçıların rolu böyükdür. Xalq dilinin zəngin söz xəzinəsini dərinləndirmək yazıçıya ifadə etmək istədiyi fikri verməkdə yaxından kömək edir. Yazıçı bu və ya digər surətin psixologiyasını verərkən, onun düşüncələrini, arzu və istəklərini, həyəcan və sarsıntılarını oxucuya öz dili ilə nəql edərkən haqqında danışdığı adamın tefəkkür tərzini ilə bağlı sözləri seçməyi bacarmalıdır. Bu sözlər isə xalq içərisindədir. Onu xalqdan ustalıqla götürüb, gözəl ifadələrlə xalqa qaytarmaq bədii dildə xalqilik üçün olduqca zəruridir. Xalq arzu və istəklərinin ifadəçisi olan N.Nərimanov bunu çox erkən dərk etmişdi. O, öz varlığı –kimi sevdiyi, ona vurğun olduğu xalqın dilini, onun gözəl ifadələrini seçir, mənimsəyir və əsərlərinin dilində xalq danışığı sözlərinin çox işlənilməsinin, onun əsərlərinin dilini xalq ruhu təşkil etməsinin başlıca səbəblərindən biri də elə məhz yazıçının bütün varlığı ilə xalqa bağlı olması idi"(69, s.57-58).

Həyatı və geniş fəaliyyəti ciddi tədqiqat obyektinə, sanballı monoqrafiyaya(34,s.299) mövzusu olmuş görkəmli ictimai xadim, qüdrətli nasir və dramaturq, istedadlı publisist, alovlu vətəndaş-vətənpərvər N.Nərimanov müasirlərindən sadəcə dildə yazmağı, xalqın qəlbindən xəbər verməyi həyatı tələb kimi dəyərləndirirdi.

"Hələ təzəcə yazı-pozu başlamış camaata daha çox vaxtı çatmış məsələlərdən yazmaq, həm də onların anlayacağı dildə yazmaq lazımdır" tələbini irəli sürən N.Nərimanov "yaradıcı işlə məşğul olan hər bir şəxsin dilin qrammatik qanunlarını, milli xüsusiyyətlərini, incəliklərini dərinləndirən öyrənməsini məsləhət" görür, özü "sözlərin, terminlərin dəqiq işlənməsinə əsərlərdə, xüsusilə elmi məqalələrdə həmişə diqqət" vermiş, "fikrin düzgün, dəqiq ifadə edilməsində başlıca amillərdən biri olan sözlərin cümlədə sıralanmasına xüsusi diqqət" yetirmişdir (69, s.63,64,65).

Bu yönümdən yanaşanda gənclik çağlarında Nərimanovla birgə "Hümmət" təşkilatında çalışmış M.C.Pişəverinin yaradıcılıq estetikası, əsərlərinin dil-üslub xüsusiyyətləri maraqlandırır.

XIX əsrin ikinci yarısında, XX əsrdə yaşamış Azərbaycan ziyalıları danışdığı dili əsasında ədəbi dilimizi qurmağa, əsərlərinin (istər bədii, istər publisistik) dilini xalqa yaxınlaşdırmağa çalışmışlar. Ana dilinin zəngin, təbii və həyati bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə etməklə onlar bir tərəfdən xalq dili zəminində ədəbi dili formalaşdırmağa çalışmış, ikinci bir tərəfdən, əsərlərinin bədii təsir gücünü artırmaqla xalq psixologiyasına daha güclü təsir göstərmiş, üçüncü bir tərəfdən, sonrakı dövrlər üçün örnək-ədəbi məktəb yaratmışlar. Bu prizmadan yanaşanda Pişəverinin publisistikasının dili diqqəti cəlb edən ədəbi yadırlardan sayıla bilər.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində N.Vəzirov, Ə.Haqqverdiyev, S.S.Axundov kimi sənətkarların ədəbi irsinin tədqiqatçıları onların folklorla bağlılıqlarını təhlil edərkən bir cəhəti nəzərə çarpdırırlar. Bu da ondan ibarətdir ki, onlar əsərlərinin adını atalar sözü və ya məsələlərlə ifadə etmiş, ideya-məzmun folklorun bu canrlarından çıxarılmış, əsərlərin forma və poetikasında şifahi ədəbiyyatdan geniş bəhrələnməmişlər.

Ümumiyyətlə, ədəbiyyat tariximizdə folklorun istifadəsi Nizamidən başlayaraq çağdaş dövrümüzdə qədər davam etmişdir. Yaradıcılığın xüsusi bir sahəsi sayılan publisistikada folklorun istifadəsinin tarixi H.Zərdabının "Əkinçi" qəzetinin nəşri ilə bağlıdır. H.Zərdabi, N.Vəzirov, Əhsənül-Qəvaid,

C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, Y.V.Çəmənzəminli, F.Köçərli, A.Şaiq, M.S.Ordubadi kimi ədib-publisistlərimiz əsərlərinin – ədəbi, elmi, tarixi, fəlsəfi, siyasi, iqtisadi, ictimai və s. səpgili məqalələrində istər başlıqda, istərsə məzmununda şifahi xalq ədəbiyyatından istifadə etməklə mətbuat tariximizdə bu ənənəni davam və inkişaf etdirmiş, örnək yaratmışlar. Bu baxımdan yanaşanda Mir Cəfər Pişəvərinin publisistikası dəyərli və maraqlı bir irsdir.

Böyük publisist ana dilinin saflığı məsələsini həmişə diqqət mərkəzində saxlamış, elə ilk qələm məhsullarından "söz söyləyəndə dili əymək, on-on beş dəqiqə gücənib bir ərəbi, özü də qələt söz tapıb demək" modası(142, 29.VI, 1919) əleyhinə olmuşdur.

Müasirlərinin ana dilini eybəcər bir şəkllə salıb, əsərlərinin dilini ağırlaşdıran, fikri dolaşlıq və anlaşılmaz bir formada ifadə edənlərə qarşı çıxış edən Pişəvəri hələ "Hümmət", "Açıq söz", "Hürriyyət"də çıxan məqalələrini ana dilinin cənub ədəbi-danışlıq dili üslubları qarışığı şəklində yazırdı. Bu məqalələrdə dilimizə yad olan əcnəbi sözlərin işlənməsinə bacardıqca yol verilməyib. Sonralar "Kommunist", "Şərqlə qadını", "Qızıl qələm", "Kəndli", "Azərbaycan" və sair qəzet və curnallarda çap etdirdiyi məqalələrin dili daha canlı və səlisdir.

Pişəvəri cümlələri süni surətdə mürəkkəbləşdirib, sadə bir şəkildə deyilə biləcək fikri dolaşdırmağın əleyhinə idi. Yaradıcılığının sonrakı dövrlərində o, özünün bu yaradıcılıq ənənəsinə sadıq qalır: - Məqsədimiz ədəbi müsabiqə deyil, xalqı başa salmaq, ona həqiqəti aşkar bir surətdə göstərməkdir,(153, №1, 1946) - deyirdi.

Onun publisistikasının üslub xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün irəli sürdüyü bu fikrin böyük əhəmiyyəti vardır. Belə ki, Pişəvəri, məqalələrinin bədiiyi və üslub gözəlliyinə xüsusi diqqət verir, onların dili üzərində səylə çalışırdı. O, məqalələrinə sərlövhə seçəndə belə bu cəhəti unutmurdu. Bunun nəticəsidir ki, bir çox məqalələrinin başlığı günün vəziyyətini bədii şəkildə ifadə edir. Məsələn, Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının gücləndiyi dövrdə İran Hökumətinin vəziyyətini təhlil etdiyi məqaləsini "İki yol ayrıcında"

başlığı altında yazmış, milli azadlıq hərəkatı qələbə çaldıqca, irtica dəstələrinin dağılmasına işarə edərək, "Buludlar çəkilir, fəzalar işıqlanır!" sərlövhəsini işlətməmişdir. O, "Güc birlikdədir", "Qardaş qanı tökülməsin!" kimi başlıqlar işlətməklə oxucuların diqqətini daha artıq cəlb edir və məqalələrinin təsirini xeyli artırır.

Müəllifin məqalələrinin başlıca üslubi məziyyətlərindən biri məqalələrində işlətdiyi fars klassik ədəbiyyatından aldığı aforistik ifadələrdən, folklor yatırından, müxtəlif canlı nümunələrdən – lətifə, qissə, motiv və məzmunundan, atalar sözü və məsəllərdən... istifadə etməsidir.

M.C.Pişəverinin Azərbaycan dilində yazdığı məqalələrinin böyük bir qisminin başlığı çox yığcam, konkret və az qala aforistik səciyyəlidir: "O yan bu yandan", "Ayılıbdır", "Karlər eşitsin, korlar da görsün", "Qardaş qanı tökülməsin", "Daldan atılan daş topuğa dəyər", "Nədən narazıyıq?", "Ayı dostluğu", "Azərbaycan yatmamışdır", "Biz də bunu deyirik", "Cücəni payızda sayarlar", "Uşaq tovlayırlar" və s.

Göründüyü kimi, bu məqalələrin bəzisinin sərlövhəsi elə atalar sözü və ya məsəldir. Bu yığcam başlıq xalqın diqqətini daim cəlb etmişdir. M.C.Pişəveri publisistika tariximizdəki bu ənənəni davam və inkişaf yolu ilə getmişdir.

Pişəveri publisistik məqalə və felyetonlarının məzmununda da atalar sözü və məsəllərdən geniş istifadə etmişdir. Məsələn, müsavətçilərin dövründə möhtəkirlər əleyhinə yazdığı məqaləsində "İlanın ağına da lənət, qarasına da", "İranda islahat" sərlövhəli məqaləsində "Qaraçının kəndxudası da qaraçı olar...", İranın mürtəce qəzetləri haqqında "Dərə xəlvət tülkü bəy", Azərbaycan inqilabi ərəfəsində olarkən "Haqq verilməz, alınar", inqilabi situasiyadan düzgün istifadə etməyənlərə xitabən "Daldan atılan daş topuğa dəyər", Cənubi Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatına böhtan atanların cavabında "İt hürər karvan keçər" və onlarca atalar sözü və məsəldən yerində istifadə edilmişdir.

Atalar sözlərini olduğu kimi işlətməkdən əlavə o, bəzən onları

parçalamış və ifadə etmək istədiyi fikrin içərisində əritməklə sözün təsir qüvvəsini daha da artırmışdır. Məsələn, müsavətçilərlə bağlı məqaləsində "Yağışdan çıxdıq yağmura düşdük", məsələni – "İmtiyazçılar ... yağışdan çıxmış fəqərəyi-kasibəni bir daha yağmura salmaq fikrindədirlər" tərzində, xainlərə qarşı başqa bir məqaləsində "Əski hamam əski tas" məsələni – "Hər gah fəqərəyi-kasibə özü öz hakimi olmazsa, əski hamam əski tas qəbilindən olaraq, əski şallaq əski fəlakətdən başqa bir mənfəət, bir şey görməyəcəkdir", (142, №42, 1920) şəklində işlətmişdir. İranda İngiltərə təcavüzkarlarının yerini Amerika imperializmi tutmağa başladığı dövrdə Pişəvəri yazırdı: "İran üçün cəllad cəlladdır. İstər amerikalı olsun, ya ingilis. Heç təfəvütü yoxdur (keçəl Həsən və ya Həsən keçəl) ikisi də bir sözdür" (142, №44, 1920). (Maraqlı və örnək olası xüsusiyyətlərdən biri budur ki, Pişəvəri nitqlərində də folklordan bəhrələnmişdir. Məsələn, Təbriz radiosu ilə nitqində kəndlilərin torpaq məsələsi ilə bağlı Tehranın narazlığını Molla Nəsrəddinin yorğanının oğurlanması məsələsi ilə müqayisə etmişdir və s.)

Pişəvəri öz publisitikasında təşbih, təkrir, mübaliğə, müqayisə və bu kimi bədii ifadə vasitələrindən də geniş istifadə etmişdir. Məsələn, İranda xanların hökmranlığına dəymədən zahiri islahata əl atanların işini əsası çürümüş evin divar və qapılarını rəngləməyə oxşadır. Yaxud İranda müxtəlif siyasi görüşlərə malik olan və müxtəlif mənafeyi olan şəxslərdən təşkil tapmış hökumət haqqında – "bu kabinə Krilovun məruf balıq, ördək və xərcəngin araba çəkmək hekayəsini xatirə gətirir" (153, №2, 1945) sətirlərini yazmışdır.

Felyetonlarının dil və üslub xüsusiyyətlərinə gəldikdə, demək lazımdır ki, Pişəvəri Cəlil Məmmədquluzadənin yolu ilə getmiş və onun uzun illər boyu yaradıcılıq fəaliyyəti nəticəsində ələ gətirdiyi zəngin təcrübələrindən istifadə etmişdir. Məsələn, Pişəvəri 1919-20-ci illərin qanlı terror hadisələrini belə ifadə edirdi:

"... Bəli, bu günlər Bakı və ətrafı çox asudəlikdir, belə ki, qurd qoyun ilə gəzir" (142, №12, 1919).

Bu ifadəni Cəlil Məmmədquluzadə hələ "Molla Nəsrəddin" in ilk nömrəsində "Peterburq – 30 mart, bütün Rusiya məmləkəti sakitlikdir, qurd quzu ilə otlayır", şəklində işlətməmiş və sonra xatirələrində həmin xəbəri belə izah etmişdir:

"... Guya müxbirimiz oradan yazır ki: "Sakitlikdir, qurd quzu ilə otlayır".

Bunun mənası budur ki, haman doqquz yüz altıncı ildə, ümumən bütün Rusiyada, xüsusən o vaxt imperatorun paytaxtı olan Peterburqda böyük rahatsızlıqlar və bəlkə ixtişaşlar vəqə olurdu. Azadixahlar və firqələr... başlarını qalxıb üsyan edirdilər. Qurda oxşayan Padşah hökuməti əhalini həmişəki kimi boğub yemək xəyalından düşmək istəmirdi. Və hər gün oradan Tiflisə növ-növ əməllər tətili, sui-qəsd və bu qism təzə xəbərlər gəlməkdə idi"(66, 3c, s.687-688).

Deməli, Pişəverinin əsərlərində, xüsusən felyetonlarında dil-üslub xüsusiyyətləri C.Məmmədquluzadənin üslub-dil xüsusiyyətlərinə çox oxşayır. Bu ustad-şagird bəhrələnməsi kimi maraqlıdır. Belə misalların sayını xeyli artırmaq olar.

Pişəverinin felyetonlarını oxuyarkən, onlar hər şeydən əvvəl, bizə Cəlil Məmmədquluzadənin ənənələrini xatırladır və 1919-cu ildə, "Molla Nəsrəddin" curnalı nəşrinin dayandığı bir zamanda, nəzərə çarpan boşluğun bir növ doldurulduğunu görürük. Doğrudur, bu felyetonlar C.Məmmədquluzadənin felyetonları səviyyəsinə qalxmır, lakin qeyd etdiyimiz tarixi şəraitdə bu fəaliyyət müsbət qiymətləndirilməlidir.

Dövrün ictimai-siyasi şəraiti ilə əlaqədar olaraq, Pişəverinin felyetonları siyasi xarakter daşıyır, bunlarda məişət məsələlərindən çox siyasi mövzulara rast gəlirik. Pişəveri hələ yaradıcılığının ilk dövründən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatının demokratik nümayəndələrindən öyrənmiş və onların yolunu davam etdirmişdir.

Bu xüsusiyyətlər Pişəverinin yalnız azərbaycanca yazdığı məqalələrinə deyil, eyni zamanda farsca yazdığı əsərlərinə də aiddir. Belə ki, böyük publisist fars dilində yazdığı məqalələrində fars klassik ədəbiyyatı və

folklorundan istifadə etməklə fikrin obrazlı-bədii, yığcam-kəsərli ifadəsinə nail olmuşdur. Ümumiyyətlə, beynəlmiləlçi ictimai xadim, istedadlı publisist fars dili və ədəbiyyatına böyük hörmətlə yanaşmış, ona yüksək qiymət vermiş, nəinki fars dilində, eləcə də Azərbaycan dilində məqalələrində fars dili folklorundan, xüsusən atalar sözü və məsəllərdən istifadə etmişdir: Məsələn, təkce "Hürriyyət" qəzetinin bir neçə nömrəsində Pişəvəri aşağıdakı fars atalar sözü və məsəlini mətnin içərisində son dərəcə ustalıqla işlətmişdir: «İn qafiləta bə həsr lənkəst» («Bu karvan qiyamət gününə qədər yarı yolda qalacaq»), "külli şeyən yərci ilə əslən" («Hər şey öz əslinə qayıdır»), yaxud "derəxti ke təl xəst veyra sərəşt", «Həman meyvəha təl xbar avərd» («Təbiəti acı olan ağac...acı meyvələr gətirər»), "Divar guş darəd", («Divarın da qulağı vardır») "Ruzi diltəng şode be məscid rəfte dər anca kurira didə becan xod şükr nəmude bemənzil amədəm", «Bir gün darıxıb məscidə getdim. Orada bir kor görüb öz canıma şükr edərək evə qayıtdım» (19, 2c, s.462-463; 464-465-466) və s.

Professor Teymur Əhmədovun N.Nərimanovun publisistikası barədə dediyi fikri Pişəvərinin də publisistikasına şamil etmək olar: "N.Nərimanovun publisist yazılarında İran milli azadlıq hərəkatının sadəcə icmalı deyil, bu hadisələrin xarakteri, mahiyyəti və istiqaməti obyektiv şəkildə izah edilmişdir. İran inqilabı hadisələrini diqqətlə izləyən görkəmli ictimai xadimin alovlu sözləri xalqı ölüm-dirim mübarizəsində qətiyyətli, cəsarətli, sərvaxt və həmrəy olmağa ruhlandırır"(35, s.259).

x

x

x

Azərbaycan mətbuatının özünəməxsus satirik və yumoristik, bədii-fəlsəfi, ictimai-siyasi və ədəbi-publisistik sistemi yaranıb formalaşmışdır. Belə ki, xalqın həyatı, tarixi, mədəniyyəti və dili, sosial-iqtisadi, ictimai-mənəvi vəziyyəti ilə bağlı məsələlər, milli azadlıq, milli özünütanıma kimi problemlər Azərbaycan curnalistikasının 122 illik salnaməsində xüsusi yer tutmuşdur və bu gün də aktual olaraq səslənir. Azərbaycan publisistikasının poetika və estetikasının, üslub, dil və canr, forma xüsusiyyətlərinin yaranıb formalaşması

və inkişafında H.Zərdabi, Ünsizadə qardaşları, C.Məmmədquluzadə, Hacıbəyov qardaşları, Ə.Hüseynzadə, Ə.Cəfəroğlu, Ə.Ağayev kimi nümayəndələri ilə bir sırada Mir Cəfər Pişəverinin də xidmətləri vardır. O, təkcə ictimai dövlət xadimi kimi deyil, həm də bir ədib-nasir, tənqidçi və qüdrətli publisist kimi ədəbiyyat və mədəniyyət, publisistika tariximizdə layiqli yer tutur.

NƏTİCƏ

Mir Cəfər Seyid Cavad oğlu Pişəvərinin (Cavadzadənin) Azərbaycanda demokratiya və azadlığın qələbəsi, xalqın milli şüurunun oyanması, ana dili və ədəbiyyatının qorunub tədqiq və təbliğ olunması, tariximizin müəyyən mərhələlərinin ədəbi salnaməsi olan memuar ədəbiyyatımızın inkişafı, milli-bəşəri publisistikanın canı, dil-üslub və mövzu, poetika baxımından zənginləşdirilməsində böyük əməyi və rolu olmuşdur. Cavadzadənin qısa, lakin neçə ömrə bəs edəcək milli-bəşəri dəyərli fəaliyyətinin, şərəflə yaşanmış, mübarizələrdə keçmiş həyatının öyrənilməsi maraqlı faktlar aşkara çıxardır:

1. M.C.Pişəvərinin həyatı və ictimai-siyasi fəaliyyəti ümum Azərbaycan, xüsusilə Cüney Azərbaycanının 1922-1946-cı illər tarixi Pişəvərinin bioqrafiyasından keçir. Bu 24 illik ömür salnaməsi Güney Azərbaycanı və İran Azərbaycanı xalqlarının azadlığı naminə yaşanmışdır. Pişəvərinin həyatını xalqın milli hərəkət tarixindən ayrılıqda öyrənmək birtərəfli tədqiqat olardı. Odur ki, tədqiqatın birinci fəslində onun həyatı və fəaliyyəti ilə əlaqəli olan daha çox fakt, hadisə, xatirə və materiallar tədqiqata cəlb edilmişdir. Əslində bunlar mövcud materialların bir qismini əhatə edir.

2. M.C.Pişəvəri təkcə ictimai-siyasi fəaliyyətlə kifayətlənib məhdudlaşmamış, qələmini bədii yaradıcılıq sahəsində də sınıamışdır:

a) Mətbu şerləri göstərir ki, Pişəvərinin güclü satirik duyumu olmuş, ictimai bəlaları tarixi-siyasi prizmadan keçirərək bunlara tənqidi qiymət verməyə qadir olan istedad sahibi imiş. Mövcud ədəbi faktlar təsdiqləyir ki, Cavadzadə böyük satirik M.Ə.Sabirin yaradıcılıq üslubuna bələd olmaqla kifayətlənməmiş, ondan mövzu və poetika baxımından bəhrələnmiş, bir növ Sabir məktəbinin davamçılarından olmuşdur. Onun satirik şerlərində Sabir sayağı obraz öz dili ilə ifşa olunur, poetik çalarları Sabir estetikası və poetikası elementləri ilə çox doğma səslənir.

b) Pişəvəri bədii yaradıcılığın nəsr sahəsində də qələmini sınıamışdır. Hələlik əldə olmayan Cəngəli hərəkatı və çobanla pələngin mübarizəsi mövzusunda qələmə aldığı povest və hekayənin ədəbi dəyərlərindən xatirə və tədqiqatda söhbət açılır. Bir nasir kimi onun qüdrət və bacarığını təsdiqləyən, üstəlik memuar ədəbiyyatımızın zənginləşməsində xidməti sayılan "Zindan xatirələri"ndən adlı -povesti fars dilində çap olunmuş, sonralar dilimizə çevrilmişdir. Bu əsər tarixi-sənədli xatirə-povest kimi xüsusi ədəbi-bədii əhəmiyyətə malikdir. Əsər tarixi bir dövr, şahlıq üsul-idarəsinin inzibati-hüquqi sistemi, ayrı-ayrı tarixi şəxslər barədə oxuculara zəngin informasiya çatdırır. Xatirə-povestin baş qəhrəmanının əqidə bütövlüyü, iradəsi və mübarizəsi, mətanət və cəsərtliliyi; eləcə də digər obrazların mənəvi saflığı, mənfi qəhrəmanların naqisliyi oxucuların vətəndaşlıq, vətənpərvərlik, beynəlmilətçilik, əqidə bütövlüyü uğrunda tərbiyəsində mühüm vasitədir. O, ədəbiyyatımız tarixində tək-cə bir bu povesti ilə özünə yer tuta bilib. Memuar canrında əsərlər fonduna daxil olan bu povest müəllifin bədii istedadını təsdiq edən çox siqlətli faktdır. Pişəvəri nəsr fars dilli çağdaş ədəbiyyatımızın dəyərli nümunələrindən olub, təfəkkür-təxəyyül parametrləri baxımından millilik zəminində yaranan dəyərli sənət əsəridir. Onun nəsr əsərlərində idiomatik ifadə və frazemlərin işlənmə tərzini Azərbaycan ədəbiyyatının ənənələrinə söykənir.

3. Böyük demokrat-ictimai xadimin irsi həm də ədəbiyyatşünaslıq, dilşünaslıq və tarixşünaslıq baxımından əhəmiyyətli olan məqalə, mülahizə, fikir və ideyalarla zəngindir. Belə ki, Pişəvəri xalqımızın tarixinin qədimliyi, dilimizin türk dilləri ailəsinə mənsubluğu, ululuğu, deymi dil olmaması, zənginləşməsinin mənbələri haqqında istər elmi-publisistik, istərsə əməli publisistik məqalələrində bəhs etmişdir. Görkəmli ədib həm də söz sənəti, İran ədəbiyyatı, Azərbaycan ədəbiyyatı barədə, onun Nizami, M.Füzuli, M.P.Vaqif, S.Vurğun, M.S.Ordubadı, dünya ədəbiyyatından R.Taqor, L.Tolstoy, İ.A.Krilyov, İ.Erenburq və b. sənətkarların ayrı-ayrı əsərləri, yaradıcılıqlarının xəlqiliyi, bədiiyi, dil-üslub xüsusiyyətləri barədə bu gün də

öz elmi-nəzəri dəyərini saxlayan fikirlər irəli sürmüşdür. Bu baxımdan onun təmsil, tərcümə, karikatura kimi məsələlərlə əlaqədar deyimləri bu gün də əhəmiyyətini itirməmişdir. Pişəvəri ədəbiyyatşünaslıq və dilşünaslıq elmləri tarixində müəyyən xidməti olan bir təfəkkür sahibi kimi də özünəməxsus yer tutmağa layiqdir. İstedadlı tənqidçi fikir və mülahizələrini dünya miqyaslı fakt və nümunələrlə əsaslandırır, əlaqəli və müqayisəli formada qələmə alırdı. Bu onun ədəbi-tənqidi və dilçiliklə bağlı qələm məhsullarının başlıca məziyyətlərindəndir.

4. M.C.Pişəvərinin yaradıcılığının böyük bir hissəsi publisistik əsərlərdən ibarətdir. Onun publisistikası canr və forma etibarilə zəngindir. Belə ki, Mir Cəfər Cavadzadə "Əcul", "Nadi", "Səməndər", "P" və s. imzaları ilə felyeton, oçerk, tənqidi qeydlər, ictimai, tarixi və fəlsəfi mövzuda məqalələr yazmış, dövrün, cəmiyyətin ictimai eynlərini, dünya imperializminin, fars şovinizminin siyasətini ifşa etmişdir. Publisist Pişəvəri həm də bacarıqlı təşkilatçı və humanist mühərrir kimi tanınmış, qəzetçiliyə tarixi bir vəzifə kimi baxmış, xalqın ictimai şüurunun oyadılması, ümum mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsində mətbuatın rolunu yüksək qiymətləndirmiş, dünya ədəbiyyatının dəyərli nümunələrinin çapına xüsusi diqqət yetirmişdir.

Pişəvəri iri həcmli tarixi oçerk ("Ədalət partiyasının tarixindən"), Ü.Hacıbəyov üslubunda "O yan bu yandan" başlıqlı tənqidi zarisovkalar, "Ruznaməmizin dili" adlı elmi-publisistik məqalədən və s. kimi rəngarəng canrlardan uğurla istifadə etmişdir.

Cavadzadə felyetonlarında Cəlil Məmmədquluzadə, tənqidi və ya elmi məqalələrində N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyov üslub və prinsiplərini davam və inkişaf etdirmişdir. O, məqalələri üçün uğurlu adlar tapılmasında tarixi ənənələrdən bəhrələnmişdir; qələm məhsullarının adları ya folklordan alınıb, ya da danışq dili dəyərlərinə əsaslanmışdır. Digər tərəfdən, Pişəvəri məqalələrinin yığcam və kəsərli, dil-üslub baxımından obrazlı, emosional olması üçün atalar sözü və məsəllərdən, lətifələrdən bol-bol istifadə etmişdir.

Bütün bunlar onun publisistikasının tərkib hissələrinə çevrilmiş, Pişəvəri publisistikasının sistemini təşkil etmişdir.

Tədqiqat göstərdi ki, Mir Cəfər Pişəvəri əsrimizin birinci yarısında yaşamış, xalqımızın bəşər tarixinə bəxş etdiyi

- möhkəm əqidəli, humanist təbiətli, mətin və yorulmaz, iradəli bir ictimai xadimdir;

- öz bədii istedadı ilə Sabir ədəbi məktəbinin davamçısıdır;

- ədəbiyyat tariximizin memuar canrını zənginləşdirən, C.Məmməd-quluzadə, Y.Vəzir, A.Şaiq kimi sənətkarların qələm məhsulları ilə bir sırada durmağa layiq xatirə-povest müəllifidir;

- ədəbiyyatşünaslıq və dilşünaslığa dair dəyərli, oricinal forma və üslubda deyilmiş elmi-nəzəri və əməli-publisistik fikirlər müəllifidir;

- rəngarəng canr və formada yazılmış, zəngin mövzulu, xəlqilik və tarixilik prinsiplərinə əsaslanan döyüşkən, mübariz publisistdir;

- dünya ədəbiyyatı və mədəniyyətinin ən yaxşı nümunələrini təbliğ edən, bu yolda xalqlar arasında mədəni-ədəbi əlaqələr yaratmağa çalışan istedadlı bir mühərrirdir.

Bütün bunlar XX əsrdə M.C.Pişəvəri fenomeni anlayışının məzmunu təşkil etməyə, ondan qüdrətli ictimai xadim, müdrik hökumət başçısı, istedadlı alim, görkəmli şair və nasir, kəsərli qələm sahibi olan publisist, humanist və beynəlmiləl təbiətli redaktor kimi bəhs etməyə, onun şəxsiyyətini, həyat və fəaliyyətini gələcək nəsillərə örnək, təcrübə və mənbə kimi təqdim etməyə əsas verir.

Mövcud tədqiqatlara, M.C.Pişəvərinin həyat və yaradıcılıq fəaliyyətinə əsaslanan müəllif əsərində aşağıdakı təklifləri irəli sürməklə öz araşdırıcı-vətəndaş vəzifəsini yerinə yetirməyi özünə borc bilir:

- Mövcud XI sinif ədəbiyyat proqramı və dərslisinin "40-50-ci illərdə ədəbiyyat" bölməsində icmal şəklində Pişəvəri barədə söhbət açılsın. "M.C.Pişəvəri" adlı ayrıca oçerk yazılsın. Bu, sonra tədris edilən "Cənubi Azərbaycanda ədəbi proses" adlı icmal oçerki məzmunca zənginləşdirər.

Şagirdlər M.C.Pişəvəri haqqında geniş məlumat alar, onun timsalında vətəndaş-vətənpərvər və şəxsiyyət kimi tərbiyə olunurlar. Ali məktəblərin tarix, filologiya fakültələrində M.C.Pişəvəri mövzusunda ayrıca (ən azı 20-30 saatlıq) kurs keçilsin. Bu, gələcək nəsillərin ümumi dünyagörüşünün zənginləşməsi baxımından əhəmiyyətli olardı.

- Pişəvərinin "Ədalət Partiyasının tarixindən" adlı oçerki, eləcə də "Seçilmiş əsərləri"ndə toplanmış tarixi məzmunlu məqalə və nitqləri ali və orta məktəblərdə onu bir tarixçi kimi gənclərə tanıtmağa əsas verir. Azərbaycan tarixi və digər tarix dərslərinə bu mövzuda material daxil edilməsi tariximizin Cənubi Azərbaycan bölməsini aşkarlanıb öyrədilməsi baxımından faydalı olardı.

- Böyük demokrat-alimin ədəbiyyatşünaslıq və dilşünaslığa aid dəyərli fikirlərini əks etdirən ayrıca kitabçanın nəşri onun təbliği baxımından zəruridir.

- M.C.Pişəvərinin fars dilində olan əsərlərini dilimizə çevirmək, onun ədəbi-publisistik irsini əks etdirən üç cildlik hazırlamaq görkəmli şəxsiyyətin həyat və fəaliyyəti barədə oxucularda, soydaşlarımızda geniş təsəvvür yaradırdı.

- Həyatı və fəaliyyəti bütünlüklə Azərbaycanın talei ilə bağlı olan böyük tarixi şəxsiyyətə həsr edilən fotoalbomun nəşri Güneyli-Quzeyli xalqımıza layiqli töhfə olardı.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

a) Azərbaycan dilində

1. Arif M.D. Seçilmiş əsərləri: 3 cildə, 1c., Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı 1967, 620 s.
2. Arif M.D. Seçilmiş əsərləri: 3 cildə, 2c., Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1968, 516 s.
3. Arif M.D. Vətənpərvər şair. Səməd Vurğun. «Səadət uğrunda» kitabına müqəddimə. Bakı, Azərnəşr, 1942, 3-9 s.
4. Arif M.D. Bədii dil və üslub// Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri. 2-ci cild, Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1946, s.3-20.
5. Aristotel. Poetika. Bakı: Azərnəşr, 1974, 192s.
6. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 3 cildə, 1c., Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1960, 590 s.
7. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 3 cildə, 2c., Bakı: Azərb, SSR EA nəşriyyatı, 1960, 906 s.
8. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 3 cildə, 3c., Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1957, 562 s.
9. Azərbaycan Sovet Ədəbiyyatı: Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Maarif, 1966, 436 s.
10. Belinski V.Q. Seçilmiş məqalələr. Bakı: Azərb. Uşaqgəncnəşr, 1948, 142 s.
11. Belinski V.Q. Rus ədəbiyyatı klassikləri haqqında. Bakı: Azərb. Uşaqgəncnəşr 1948, 142 s.
12. Cavadzadə M.C. İnqlab və əksinqilabçıların məğlubiyyəti. «Azərbaycan fəqərəsi», qəz., Bakı: 1919, 11 dekabr, №4.
13. Cavadzadə M.C. İranın satılması, yaxud 18 milyon fəqəranın əsarəti. «Fəqərə sədası»,qəz., Bakı: 1919, 26 avqust, №1.

14. Cavid R.H. «İblis». H.Cavid. Seçilmiş əsərləri. 3 cilddə, 2 c., Bakı: Azərnəşr, 1969, s.7-100.
15. Cəfərov M.C. Tənqid və möyzə. Bakı, Azərb. SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun nəşriyyatı, 1946, s. 43-45.
16. Cəfərov M.C. Böyük məfkurələr təbliğatçısı (Cəfər Cəbbarlının ölümünün 12-ci ildönümü münasibətilə) // İnqlab və mədəniyyət, Bakı, 1947, №1-2, s.146-154.
17. Cəfərov M.C. «Molla Nəsrəddin» məcmuəsi // Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, 3 cild, 1948, s.21-33.
18. Cəfərov M.C. 1930-1937-ci illərdə Azərbaycan Sovet nəşrinin inkişafı // Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri. 7-ci cild, 1954, s. 5-39.
19. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası: 3 cilddə, 2c., Bakı: Elm, 1988, s.580.
20. Cənubi Azərbaycan Ədəbiyyatı antologiyası: 3 cilddə, 3c., Bakı: Elm, 1988, s.580.
21. Cənubi Azərbaycan tarixi məsələləri. Bakı: Elm, 1939.
22. Cəlal M.P., Xəlilov P.İ. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Maarif, 1988, s.280.
23. Çernişevski N.Q. Sənətin varlığa estetik münasibəti. Bakı: Azərnəşr, 1956, s. 172.
24. Çeşməzər M.M. Azərbaycan Demokrat partiyasının yaranması və fəaliyyəti. Bakı: Elm, 1986, s.160
25. Doktor Salamulla Cavid. Xatirələrdən nümunələr. Bakı: Azərnəşr, 1964, 190 s.
26. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti // Tərtib edəni Əziz Mirəhmədov. Bakı: Maarif, 1978, s.200.
27. Əhmədov V.M. Pişəverinin həyatı, mühiti və yaradıcılığı. Bakı: Göytürk, 1998, s.199.
28. Əhmədov V.M. Mir Cəfər Pişəveri. Bakı: Elm, 1996. s.14.

29. Əhmədov V.M. Mübarizələrdə yaşanmış ömür. Bakı: Elm, 1996, s.14.
30. Əhmədov V.M. Pişəvəri publisitikasının xüsusiyyətləri. Bakı: Elm, 1996, 12c.
31. Əhmədov V.M. Pişəvərinin klassik və çağdaş ədəbiəsərlərə münasibəti. Bakı: Elm, 1997, s.8.
32. Əhmədov V.M. Milli-azadlıq və milli-demokratik mətbuat naminə yaşanan ömür. Bakı: Elm, 1997, s.9.
33. Əhmədov V.M. M.C. Pişəvərinin ədəbi-tənqidi görüşləri. Bakı: Elm, 1988, s.14.
34. Əhmədov T.Ə. Nəriman Nərimanov. Bakı: Yazıçı, 1982, s. 299.
35. Əhmədov T.Ə. N.Nərimanovun yaradıcılıq yolu. Bakı: Yazıçı, 1992, s.351.
36. Əli Tudə. Pişəvəri. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., Bakı: 1988, 17 iyun, №25.
37. Əminzadə Ə.T., Müsəvi T.İ. və b.: M.C. Pişəvəri «Seçilmiş əsərləri»nə müqəddimə. Bakı: Azərnəşr. 1984., s. 5-26.
38. Ənvər Q. «Vaqif», «Ədəbiyyat» qəz., Bakı: 1938, 12 oktyabr.
39. Ərdəbilli P.A. Fədailər Azərbaycan xalqının 21 Azər tarixində. Bakı, 1982.
40. Qarayev Y.B. Poeziya və nəsr. Bakı: Yazıçı, 1979, s.197.
41. Qarayev Y.B. Meyar şəxsiyyətdir. Bakı: Yazıçı, 1988, s. 494.
42. Qarayev Y.B. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər. Bakı: Elm, 2002, s.737.
43. Qızıl səhifələr. Təbriz, 1945.
44. Qorki M.A. Ədəbiyyat haqqında. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1950, s.152.
45. Quliyev Ç.M. Səməd Vurğun yaradıcılığında estetika məsələləri. Bakı: Azərnəşr, 1966, s.171.

46. Qutqaşınlı İ.H. Rəşidbəy və Səadət xanım. Səfərnəmə. Bakı: Az SSR EA nəşriyyatı, 1967, s.91-135.
47. Hacıbəyov Üz. əsərləri: 10 cildə, 3c., Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1968, s.308.
48. Hacıbəyov Üz. əsərləri. 10 cildə, 4c., Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1968, s.307.
49. Hacıbəyov Üz. Torpaq haqqında. «İrşad» qəz., Bakı: 1906, 15 may, №143.
50. Hacıyev C.X. Cənubi Azərbaycanın mühacir vətənpərvər şairləri haqqında // «Vətən yolunda», Təbriz, 1944, sentyabr, №63.
51. Hacıyev C.X. Cənubi Azərbaycanın zidd-faşist şairlərindən (Azəroğlu) // Vətən yolunda, Təbriz, 1944, noyabr, № 95.
52. Hacıyev C.X. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: ADU, 1955, s.435.
53. Xəndan C.X. Ömür yolu. Bakı: Azərnəşr, 1987, s.283.
54. İbrahimov M.Ə. Böyük demokrat (Molla Nəsrəddin). Bakı: Azərnəşr, 1939, s.161.
55. İbrahimov M.Ə. Tufanlara kömək edən qələm. Bakı: Azərnəşr, 1987, s.198.
56. İbrahimov M.Ə. Cənubi Azərbaycanda milli-demokratik hərəkat haqqında // «İnqilab və mədəniyyət», 1947, №4, s.77-105.
57. İsmayılov Y.Ə. İlyas Əfəndiyevin yaradıcılıq yolu. Bakı: Elm, 1991, s.263.
58. Köçərli F.Ə. Azərbaycan ədəbiyyatı: 2 cildə, 1c., Bakı: Elm, 1978, s.597.
59. Kırılov İ.A. Seçilmiş təmsillər. Bakı: Gənclik, 1947, s.147.
60. Marağai Z.A. İbrahim bəyin səyahətnaməsi. Bakı: Elm, 1982, s.499.
61. Mehdi Hüseyn. Ədəbi qeydlər. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1947, s.123.

62. Mehdi Hüseyn. Ədəbiyyat və incəsənət məsələləri. Bakı: Azərnəşr, 1958, s.610.
63. Mehdi Hüseyn. Bir ay və bir gün. Bakı: Azərnəşr, 1964, s.119.
64. Məmməd Cəfər. Ədəbi düşüncələr. Bakı: Azərnəşr, 1958, s.199.
65. Məmmədquluzadə C.H. Əsərləri: 3 cilddə, 2c., Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1967, s.750.
66. Məmmədquluzadə C.H. Əsərləri. 3 cilddə, 3c., Bakı: Azərb. EA nəşriyyatı, 1967, s.902.
67. Məmmədquluzadə C.H. Xatiratım. Bakı: Gənclik, 1971, s.112.
68. Məmmədquluzadə C.H. Mirzə Cəlil haqqında xatirələrim. Bakı: Azərnəşr, 1967, s.212.
69. Məmmədov M.Q. Nərimanov və ana dili. Bakı: Elm, 1971, s.79.
70. Məmmədov M.Ə. Estetika haqqında söhbətlər. Bakı: Gənclik, 1975, s.126.
71. Mirəhmədov Ə.F. M.Ə. Sabirin «Hophopnamə»sinə müqəddimə. Bakı: Azərnəşr, 1951, s.3-22.
72. Mir Cəfər Bağırovun məhkəməsi. Bakı: Yazıçı, 1993, s.117.
73. Mirzadə Eşqi. Eşqinin ideali: Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 3 cilddə, 2.c., Bakı: Elm, 1988, s.165-195.
74. Möcüz M.Ə. Seçilmiş şerləri. Bakı: Azərnəşr, 1954, s.117.
75. Müsəddiq M.Ə. Cənubi Azərbaycanda milli-azadlıq hərəketi. «İki sahil» qəz., Bakı: 1995, noyabr.
76. Nəbiyev B.Ə. Salmanov Ş.M. Ədəbiyyat: Dərslik. Bakı: Maarif, 1997, s.367.
77. Nərimanov N.N. Bu gün N.Nərimanov. Məqalələr. Nitqlər: 2 cilddə, 1c. Bakı: Azərnəşr, 1971, s.98-105.
78. Novruzov İ.M. Azərbaycan kartı. İran xatirələri. Bakı: Azərbaycan ensiklopediyası, 1997.
79. Ordubadi M.C. «Dumanlı Təbriz»: Ordubadi M.C. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1951, s.184

80. Paşayev M.C. Cəlil Məmmədquluzadənin sənətkarlıq xüsusiyyətləri // İnkilab və mədəniyyət, Bakı, 1947, №2, s.137-146.
81. Paşayev M.C. Mirzə Fətəli Axundovun farsca yazan şagirdləri. Bakı: Azərb. SSR EA xəbərləri, 1945, №8, s.66-76.
82. Pişəvəri M.C. Ümid. «Azərbaycan» qəz., Bakı: 1918, 13 fevral, №5.
83. Pişəvəri M.C. Nahaq qanlar. «Hürriyyət» qəz., Bakı, 1919, 13 oktyabr, №24.
84. Pişəvəri M.C. Taziyanə. «Hürriyyət» qəz., Bakı, 1919, №20.
85. Pişəvəri M.C. O yan bu yandan. «Hürriyyət» qəz., Bakı: 1919, 13 dekabr, №37.
86. Pişəvəri M.C. İngiltərə və İran. «Hürriyyət» qəz., Bakı: 1919, 12 oktyabr, №24.
87. Pişəvəri M.C. Mənəviyyatımıza bir nəzər. «Hürriyyət» qəz., Bakı: 1920, 6 aprel, №65.
88. Pişəvəri M.C. Fəhlə qəzetlərinin qapanması münasibətilə // Yoldaş, 1920, №3, s, 10-11.
89. Pişəvəri M.C. Mətbuat. «Hürriyyət» qəz., Bakı: 1920, 26 yanvar, №47.
90. Pişəvəri M.C. Yeni fars ədəbiyyatı // Qızıl qələm, Bakı, 1924, №4.
91. Pişəvərinin ADP-nin və AMP-nin yaranması uğrunda mübarizədə rolu haqqında: Cənubi Azərbaycan tarixi məsələləri. Bakı: Elm, 1939, s.10-20.
92. Pişəvəri M.C. Karlar eşitsin, korlar da görsün. «Azərbaycan» qəz., Təbriz, 1945, 13 noyabr, №53.
93. Pişəvəri M.C. «Qızıl səhifələr» kitabına müqəddimə. Təbriz, 1946, s.2-7.
94. Pişəvəri M.C. Güc birlikdədir: Qızıl səhifələr. Təbriz, 1946, s.24-29.
95. Pişəvəri M.C. 21 Azər. Nitqlər və məqalələr. Bakı: Azərnəşr, 1961, s.197.

96. Pişəvəri M.C. İran ədəbiyyatında demokratik hərəkatın tarixi: 2 cild, 1c., Bakı: Aəznəşr, 1947.
97. Pişəvəri M.C. İran ədəbiyyatında demokratik hərəkatın tarixi. 2 cildə, 2c., Bakı, 1947.
98. Pişəvəri M.C. Zindan xatirələri dəftərlərindən: Pişəvəri M.C. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1984, s. 76-238.
99. Pişəvəri M.C. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1984, s.430.
100. Pişəvəri M.C. Bozorq Ələvinin iki kitabı haqqında: Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası, 3 cildə, 3.c., Bakı: Elm, 1988, s.356-364.
101. Pişəvəri M.C. Ruznaməmizin dili: Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 3 cildə, 3 c., Bakı: Elm, 1988, s.324-325.
102. Rəfil M.H. Ədəbiyyatşünaslığa giriş. Bakı: API-nin nəşri, 1957, s.282.
103. Sabir M.Ə. Hophopnamə. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962, s.325.
104. Sabir M.Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Maarif, 1976, s.243.
105. Sultanlı Ə.A. Məqalələr. Bakı: Azərnəşr, 1971, s.326.
106. Şəhrivərin on ikisi. Təbriz, 1945-1946.
107. Şıxlı İ.Q. Xatirəyə dönmüş illər. Cəbhə gündəliyi. Bakı: Yazıçı, 1980, 365 s.
108. Vəliyev Ə.Q. Budağın xatirələri. Bakı: Azərnəşr. 1964, s.510.
109. Vurğun S.V. «Vaqif». Bakı: Gənclik, 1973, s.208.
110. Vurğun S.V. Sovet poeziyası. Sovet yazıçılarının II-ci Ümumittifaq qurultayında əlavə məruzə. «Ədəbiyyat və incəsənət», qəz., Bakı: 1955, 1 yanvar, №1.

b) Rus dilində

111. Axmedov V.M. (Vuqar Axmed) M.Dc.Pişeveri: Ciznğ, procitæ v borğbe. Baku: El-Alliance, 2002, s.225.

112. Belinskiy V.Q. Pisğmo k Qoqolö. V kn.: Belinskiy V.Q. O klassikax ruskoy literaturı. M: Detqiz, 1958, s.270-281.
113. Belinskiy V.Q. İ. A.Krılov. V kn.: Belinskiy V.Q. O klassikax ruskoy literaturı. M: Detqiz, 1958, s.270-281.
114. Belinskiy V.Q. Obhie voprosı literaturı. V kn.: Belinskiy V.Q. O klassikax ruskoy literaturı. M: Detqiz. 1958, s.303-308.
115. Belinskiy V.Q. Razdelenie pogzii na rodı i vidı. V kn.: Belinskiy V.Q. Statği i reüenzii v 3t., t.2, M:OQİZ, 1948, s.5-66.
116. Vişnegradova A.A. Revolöüionnoe dvicenie v persidskom Azerbaydcane // Noviy Vostok, 1922, №2, s.249-254.
117. İvanova M.N. Naüionalğno-osvoboditelğnoe dvicenie v İrane. M., Vostoçnae literatura, 1961, s.180.
118. Qorğkiy A.M. O literature. Statği 1828-1933 qq. M: 1939, s.198.
119. İvanov M.S. Oçerk istorii İrana, M: Institut vostokovedeniä, AN SSR, 1952.
120. Kratkiy slovarğ inostrannıx slov/ Pod red. İ.V.Lexips i F.P.Petrova. M: Qosizdat inostrannıx i naüionalğnıx slovarey, 1950, s.454.
121. Krılov İ.A. Basni i stixotvorenıe. L: Sov. Pisatelğ, 1954, s.556.
122. Muratova K.D. Publiüistika Qorğkoqo (1927-1936). M.L., İzd-vo AN SSSR, 1953, s. 83-142.
123. Proğressivnae literatura stran kapitalizma v borğbe za mir. (Sbornik statey). M: İzd-vo AN SSSR, 1952.
124. Rörikov B.S. Osnovnie problemı sovetskoy literaturnoy kritiki. Literaturnae qazeta. Moskva: 1954, 22 dekabrə, № 155.
125. Simonov K.İ. Problemı razvitie prozı. Literaturnae qazeta, Moskva: 1954, 18 dekabrə, №151.
126. Surkov A.A. O sostoėnii i zadaçax sovetskoy literaturı. Literaturnae qazeta, Moskva: 1954. 16 dekabrə, № 149.

127. Çernişevskiy N.Q. Gstetiçeskie otnoşeniə iskusstva k deystvitelǵnosti. V kn.: Çernişevskiy N.Q. İzbrannie proizvedeniə. Minsk: Qosizdat, 1954, s.5-89.

v) fars dilində

129.

130.

131.

q) Arxiv materialları və dissertasiyalar

132. Azərbaycan MEA Əlyazmalar institutu, M.F. Axundovun arxivi, inv. № 88. s.492

133. Azərbaycan MEA Tarix institutunun elmi arxivi, f.5,1, iş №29.

134. Hacıyev C.X. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında milli azadlıq ideyaları (1906-1946-cı illər): Filol. elm. dok... dis. BDU-nun kitabxanası. Bakı, 1949, 320 s.

135. Məmmədzadə H. İnqilabçı, curnalist, yazıçı Pişəvəri. Filol. elm. dok. dis. BDU-nun kitabxanası, Bakı, 1955, 285 s.

136. Dəvəli-Məmməd Ə.Ə. Cənubi Azərbaycanda Milli hökumətin təşkili və fəaliyyəti (1945-1946 illər). Tar. elm. nam. dis. Bakı, 1967, 160 s.

137. Dəstgüşadə F.M. İran Azərbaycanında Milli Hökumətin iqtisadi tədbirləri. Tar. elm. nam. dis... Bakı, 1971, 145 s.

DÖVRİ MƏTBUAT

a) Azərbaycan dilində

138. Açıq söz, 1917, 26 aprel, № 458.

139. «Hümmət» qəzeti, Bakı, 1917-ci il nömrələri.

140. «Bayrağı-ədalət» curnalı. Bakı, № 1,2,3,4.
141. «Azərbaycan» qəzeti, Bakı, 1918-ci il nömrələri.
142. «Hürriyyət» qəzeti, Bakı, 1919-1920-ci illər.
143. «Füqəra sədası» qəzeti, Bakı, 1919-cu nömrələri.
144. «Zəhmət sədası» qəzeti, Bakı, 1919-cu il nömrələri.
145. «Azərbaycan füqərası». Bakı, 1919, № 4,7.
146. «Yoldaş» curnalı. Bakı, №1,2,3,4,5, 1920-ci il.
147. «Kommunist» qəzeti. Bakı, 1920-1924-cü illər.
148. «Molla Nəsrəddin» curnalı.1921-1924-cü illər.
149. «Kəndli» qəzeti, Bakı, 1924-1926-ci illər.
150. «Şərq qadını» curnalı, Bakı, 1924-cü il nömrələri.
151. «Qızıl qələm» curnalı, Bakı, 1924-cü il, №4.
152. «Vətən yolunda» qəzeti. Təbriz, 1944-1945-ci illər.
153. «Azərbaycan» qəzeti. Təbriz, 1945-1946-ci illər.
154. «Azad millət» qəzeti. Təbriz, 1946-ci il.

b) Fars dilində

155. «Azərbaycan cüzi layənfəkki İran» qəzeti, 1918.
156. «Həqiqət» qəzeti, Tehran, 1922, may, iyun.
157. «Təcəddədi-İran» qəzeti, 1941, №3263.
158. «Sitarə» qəzeti, 1941, №1198.
159. «Soxən» curnalı, 1943, № 1198.
160. «Acır» qəzeti, 1943-1946.
161. «İttelaat» qəzeti. 1944, № 5510.
162. «Ayəndə» curnalı. Tehran, 1944, № 9-10.
163. «Keyhan» qəzeti, Tehran, 1945, № 863.
164. «Ərəs» qəzeti, 1946, № 2.
165. «Nidayi-Ədalət» qəzeti, 1946, iyun-iyul
166. «Mərdom» qəzeti, 1950, 9 dekabr.